

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

86

Hæfte 1

Den danske historiske Forening
København 1986

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Anmodning om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 210 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de danske, norske og svenske historiske foreninger 100 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

De med * mærkede titler kan forventes at blive anmeldt

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Bille Brahe, J.C.: Gravmindernes vidnesbyrd. Kbh., Societas Heraldica Scandinavica, 1985.
- Brøgger, J.: Belief and Experience among the Sidamo. Oslo, Universitetsforlaget, 1986.
- Danmarks Kirker. Holbæk amt 13; Århus amt 27-28.*
- Dansk Litteraturhistorie 1-9. Gyldendal, 1984-85.*
- Fataburen 1985. Det sårbare samhället. Nordiska Museets och Skansens årsbok.
- Hellstrand, Åke.: Resan genom historien. Skönlitterära böcker för skolor och bibliotek 1-2. Lund, Bibliotekstjänst, 1986.
- Hertel, Hans (red.): Verdens litteratur historie 3. 1450-1720. Gyldendal, 1985.
- Kalundborg Kommunarkiver: Registratur. Udg. af Landsarkivet for Sjælland m.v., 1985.
- Kalundborg Skolearkiver. Registratur. Udg. af Landsarkivet for Sjælland m.v., 1985.
- Knull, R. og Unverhau, D.: Findbuch des Bestandes Abt. 320 Segeberg: Kreis Segeberg. Veröff. des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 14. Slesvig, 1985.
- Korsør: Skolearkiver. Registratur. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1986.
- Korsør: Kommunarkiver. Registratur. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1986.
- Krag, H. og Warburg, M. (red.): Der var en gang... En bog om jødisk kultur og historie i det gamle Østeuropa. Gyldendal, 1986.
- Krogholt, H.: Barske tider. En landsbydreng fortæller. Danmarks Folkeminder. Skjern, 1986.
- Københavns Magistrats arkiv 1275-1805. Københavns Stadsarkiv, 1986.
- Mattson, I.: Bilden räddas. Tilvaratagande och restaurering av äldre fotomaterial. Sthlm., Nordiska Museet, 1985.
- Michelsen, Peter: Vand til folk og fæ. Nationalmuseet, 1985.
- Nielsen, Helge, m.fl. (red.): Køge bys historie I. 1288-1850. Køge kommune og museum, 1985.*
- Nilsson, Lars: Revy över stads- och kommunehistoria 1976-1980.
- Oltwig, K.F.: Cultural Adaption and Resistance on St. John. Gainesville, University of Florida Press, 1985.*
- Ravn, A.V. og Rostgård, M (red.): Kvindefællesskaber. Særtryk af Hæfter for Historie 1. Ålborg Universitetscenter, 1985.*
- Schiøtz, Eiler H.: Itineraria Norvegica. Utlendingers reiser i Norge inntil år 1900. En bibliografi. Bind II: Supplementer. Oslo, Universitetsforlaget, 1986.
- Schmidt, A.: Hvordan begyndte det? Københavns historie nr. 1. Kbh., Munksgaard, 1985.
- Skougaard, M.: Bonden bygger. Om opførelse af bindingsværksbygninger i det gamle landbosamfund. Nationalmuseet, 1985.
- »Stærke Samson«. Historier om historikeren Jens Engberg i anledning af 50-årsdagen 7. april 1986. Risskov, 1986.
- Toldarkiver 1-2. Toldkamre indtil 1969 I-II. Landsarkivet for Sjælland m.v., Kbh., 1985.
- Try, H.: Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv. Øvre Ervik, Alvhjem & Eide, 1985.

Oldtid og middelalder

- Brengaard, Carsten: Er du kristen? Romer, nagt og kristne fra Paulus til Ignatius af Antiokia. G. E. C. Gad, 1986.*
- Ebbesen, Sten (red.): Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter. G. E. C. Gad, 1985.*
- Hansen, M. H.: Demography and democracy. The number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C. Herning, Systime, 1985.*
- Hauck, K., Goldbrakteaten.*
- Lindqvist, T. & Ågren, K.: Sveriges medeltid. Sthlm., Esselte Studium, 1985.*
- Moltke, Erik: Runes and their Origin Denmark and Elsewhere. Nationalmuseet, 1985.
- Myrdal, J.: Medeltidens åkerbrug. Agrarteknik i Sverige ca. 1000 till 1520. Sthlm., Nordiska Museet, 1985.*
- Novum Glossarium Mediae Latinitatis. P - Paris. Ejnar Munksgaard, 1985.*
- Simonsen, A.: Epiktets livsvisdom. Nyt nordisk forlag Arnold Busck, 1984.
- Svensson, Poul (red.): Løgumskabet. Frøslev/Padborg, De unges kunstkreds, 1985.
- To tidlige engelske krøniker. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag, 1985.
- Vellev, Jens: Romanske Stenarbejder 1-2. Højbjerg, Historia, 1981-84.*
- Framme, Gösta: Odegårdar i Vätte härad. Göteborg, 1985.

Nyere tid

- Behre, G/Larsson, L.-O. og Österberg, E.: Sveriges historia 1521-1809. Sthlm., Esselte Studium, 1985.*
- Bjøl, E./Lindin, O.G. og Malmqvist, G.: Imperialismens tidsalder. Politikens verdenshistorie 16. Kbh., 1986.
- Boje, P. og Nielsen, H.: Odense bys historie. Moderne tider - Odense 1868-1914. Udg. af Odense Kommune i komm. hos Odense Universitetsforlag, 1985.
- Dombrowsky, Lotte: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere... « Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue år 1800. Landbohistorisk Selskab, 1985.*
- Formella, E.: Rechtsbruch und Rechtsdurchsetzung im Herzogtum Holstein um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1985.
- Hansen, Schultz, H.: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Åbenrå, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1985.*
- Herzog Adolfs Urteibuch 1544-1570, hrsg. von Wolfgang Prange. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1985.*
- Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546 udg. af Søren Balle. Århus, Økonomisk Institut, 1985.
- Larsson, Lars, J.: Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523-1525. Lund, Gleerup, 1986.*
- Larsson, M.: Arbete och Lön vid Bredsjö bruk ... 1828-1905. Uppsala Studies in Economic History 26. Sthlm., 1986.
- Lödring, F.: Theodor Storm und Klaus Groth in ihrem Verhältnis zur schleswig-holsteinischen Frage. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1985.*
- Malmström, A.: Juridiska fakulteten i Uppsala II. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1985.
- Norborg, L.-A.: Det sterke Europa 1815-1870. Aschehous verdenshistorie 11. Oslo, 1986.
- Privilegier, Resolutioner och Förordningar för Sveriges Städer VI (1621-1632). Sthlm. 1985.
- Rasmussen, Edit: Mester og Svend. Studier over københavnske tømmer- og murersvendens lønproblemer og sociale forhold 1756-1800. Århus, Jysk Selskab for Historie, 1985.*
- Rasmussen, Knud: Ruslands historie i det 16. århundrede. En forsknings- og kildeoversigt. Universitetsforlaget i Aarhus, 1985.*
- Roberts, M.: The Age of Liberty. Sweden 1719-1772. Cambridge University Press, 1986.*
- Rydberg, Göran: Skatteköjsen i Örebro län 1701-1809. Sthlm., Almqvist & Wiksell, 1985.

- Sass Else Kai: Lykkens tempel. Et maleri af Nicolai Abildgaard. Kbh. Christian Ejlers' forlag, 1986.*
- Schovelin, J.: Strejkerne i Danmark 1861-1881. Udgivet af Erhvervsarkivet, Århus, 1985.*
- Simensen, J.: Vesten erobrer Verden 1870-1914. Aschehøugs Verdenshistorie 12. Oslo, 1986.
- Sørensen, J. Würtz: Rejsen til Amerikas Zion. Den danske mormonudvandring før århundredeskiftet. Ålborg, Fenre, 1985.
- Tønnesen, Allan: Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600. Ringe, Misteltenen, 1985.*
- Vallgård, S.: Sjukhus och fattigpolitik – et bidrag til de danske sjukhusens historia 1750-1880. Institut for social medicin 17. FADL's forlag, Kbh. 1986.*
- Wawrykowa, M.: »Für eine und unsere Freiheit«. Studentenschaft und junge Intelligenz in Ost- und Mitteleuropa in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1985.
- Winberg, C.: Grenverket. Studier rörande jord, släktskabssystem och ståndsprivilegier. Nordiska Bokhandeln, 1985.*
- Witzleben, A.V.: Staatsfinanznot und sozialer Wandel. Eine finanzsoziologische Analyse der preussischen Reformzeit zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1985.

Nyeste tid

- Birkelund, P. og Dethlefsen, H.: Faldskærmsfolk. SOE's arbejde i Danmark 1941-45. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner, 1986.*
- Bjerg, H.C.: Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945, I-II. Gyldendal, 1985.*
- Blüdnikow, B.: Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920. Kbh., Borgen, 1986.*
- Dyrhaug, T.: Norge okkupert! Tysk efterretning om Norge og nordmenn 1941-1945. Oslo, Universitetsforlaget, 1985.
- Fafner, H.H.: Amagerbanen. Kbh., Tellus, 1985.
- Gram, Gerda: Norske tilstande. Norge under 2. verdenskrig, Odense Universitetsforlag, 1985.*
- Hamre, J. og Runge, J. (udg.): Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982, 1-2. Studieafd. v. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Kbh., Rosenkilde og Bagger, 1985.
- Hvidt, Kr.: Verden set fra USA. Kbh., Munksgaard, 1986.
- Kaarsted, Tage: Ove Rode som indenrigsminister. Institut for Presseforskning og Samtidshistorie, Odense Universitetsforlag, 1985.*
- Klotzbach, K.: Der Weg zur Staatspartei. Programmatik, praktische Politik und Organisation der deutschen Sozialdemokratie 1945 bis 1965. Berlin, Dietz, 1982.
- Lange, E.: Fra Linderud til Eidsvold Værk IV. Oslo, Dreyers Forlag, 1985.
- Lindström, U.: Fascism in Scandinavia 1920-1940. Sthlm., Almqvist & Wiksell, 1985.*
- Det moderne samfunds teknologi. Den jyske historiker 1935-36, Århus, Modtryk, 1986.
- Nørgaard, Erik.: Krigen før krigen. Wollweber-organisationen og skibssabotagerne. Lyng, Bogans forlag, 1986.*
- Sperling, Vibeke: Borgeren og magten. Dagligliv i Sovjetunionen. Dansk Historielærerforening. Kolding, 1986.
- Vasström, A.: Holmens by. Nyboder og dets beboere – især i nyere tid. Orlogsmuseets skriftrække nr. 1, Kbh. 1958.
- Ørum, Th.: The Promised land. Peasant Struggles, Agrarian Reform, and Regional Development in a Southern Italian Community. Studies in Cultural Sociology no. 22. Kbh., 1985.*

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S, Kbh.

*Ny och äldre
historieskrivning om Danmark
under tidig medeltid*

AV

CURT WEIBULL

I.

Knappast någon tid i Danmarks historia torde under 1900-talet ha tilldragit sig ett livligare historiskt intresse än tiden från Sven Estridsens död år 1074 till Knud VI åren 1182–1202. Tiden är de stora Lundensiska ärkebiskoparnas – Askers, Eskils, Absalons och Andreas Sunesens – och de berömda männens av det danska kungahuset – Knud den heliges, Erik Ejegods, Knud Lavards och Valdemar den stores. Sedan långliga tider var helgonlegender och Saxos *Gesta danorum* huvudkällorna för denna tids Danmarks historia.

År 1915 disputerade jag på en avhandling: »Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsens död till Knud VI«. Min Saxoforskning väckte en häftig och nedgörande kritik från tidens danska historiker. Av dessa skrev Knud Fabricius och Jørgen Olrik sammanlagt 300 sidor i dansk *Historisk Tidsskrift*.¹ De underkände min Saxoforskning. I den fann de knappast en detalj av värde.

I Erik Arups »Danmarks historie« från år 1925 och i Hal Kochs »Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder« från år 1936 kom nya signaler. Mina synpunkter och resultat började vinna erkännande och har numera sedan länge åtnjutit det. »De detroniserade Saxo«, skriver Aksel E. Christensen, »som det store sandhedsvidne om Dan-

I denne afhandling imødegår Curt Weibull Carsten Breengaards disputats fra 1982, Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170.

¹ Fabricius, K., Saxos Valdemarskrønike og hans Danesaga. *Historisk Tidsskrift*, VIII:6, s. 285–386; Olrik, J., Om Forholdet mellem Saksos og Knytlingesagas Fremstilling af Danmarks Historie 1146–1187. *Historisk Tidsskrift*, X:1, s. 131–190. Den samme, Studier over Saksos historiske Kilder. *Historisk Tidsskrift*, X:2, s. 149–289.

marks ældste historie«. ² Carsten Breengaard inleder också sin avhandling »Muren om Israels hus« med orden: »Med Curt Weibulls analytiske Saxo-studier blev ikke blot tilliden til Saxos detaljer afgørende svækket. Selve det, der kunne kaldes Saxo-syntesen, blev problematiseret. Og det så gennemgribende, at hele den hidtidige helhedsforståelse af perioden fra Svensønnerne til Valdemar den Store måtte forekomme at ligge i ruiner«. ³

Vid återuppbyggandet av denna tids Danmarks historia har enligt Carsten Breengaard Erik Arup i sin »Danmarks historie« och Lauritz Weibull gått i spetsen; den senare genom en liten uppsats på 28 sidor i första bandet av tidskriften Scandia. Dess titel var »Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under 12. århundradet«. Uppslaget till uppsatsen fick min bror från min Saxoavhandling. Han drog konsekvenserna av denna, liksom jag en gång i min bok om »Sverige och dess nordiska grannmakter« fått uppslaget och dragit konsekvenserna av hans »Kritiska undersökningar«. I sin uppsats hävdade Lauritz Weibull, att »Danmarks historia i det 12. århundradet är knuten till två män: Eskil och Absalon. De är bärarna av de ledande inbördes kämpande idéer, som behärskar århundradet. Den ena idéströmningen förnimmes i Roskildekrönikan och Liber daticus. Den andra når oss hos Saxo«.

Lauritz Weibulls uppsats fick, säger Carsten Breengaard, »en umådelig indflydelse på opfattelsen af hundredåret efter Sven Estridsens død...«. Dess betydelse är enligt honom »massiv« för de sista två människoåldrarnas historieskrivning, »ja, det er formodentlig uden sidestykke, at en i omfang så beskednen artikel har indeholdt en så gigantisk inspiration«. ⁴

2.

I sin, vid Köpenhamns universitets Teologiska Fakultet ventilerade avhandling »Muren om Israels hus« på 327 sidor, löper Carsten Breengaard – liksom en gång Knud Fabricius och Jørgen Olrik mot min avhandling – till storms mot Lauritz Weibulls uppsats på 28 sidor om »Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo«. Stormen når även de delar av min Saxo-avhandling, som gäller helgonlegendernas

² Christensen, Aksel E., Mellem vikingetid og Valdemarstid. Historisk Tidsskrift, XII:2, s. 31; omtryckt i Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger, s. 9.

³ Breengaard, Carsten, s. 13, I det följande C.B.

⁴ Idem, s. 14, 320.

värde som historiska källor, Roskildekrönikans och den isländska Knudsagans uppfattning av Knud den helige, kung Valdemars inställning till den påvliga schismen åren 1159–1162 och orsakerna till ärkebiskop Eskils landsflykt åren 1161–1167. Praktiskt taget allt i dessa delar av min avhandling bör enligt Carsten Breengaard »afvises« eller är »uholdbart«. Han stannar inte med att avvisa vad han med ett underligt namn kallar »Weibull-syntesen«. Med oförminskad styrka drabbar stormen även så gott som hela den danska historieskrivningen om denna period från tiden efter Johannes Steenstrup och Hans Olrik. Främst drabbar stormen två – liksom deras föregångare Erik Arup – utmärkta historiker, Hal Koch och Aksel E. Christensen. Båda har sökt lösa problemet att skriva Danmarks historia under denna period utan att endast referera helgonlegender och Saxos Gesta danorum. Stormen når även Ernst Bernheim, efter min mening en av medeltidsforskningens stora historiker. Han har gjort många bestående iakttagelser. En av dessa är, att latinska ord under medeltiden ofta nog inte haft den betydelse som står att vinna från nutida latinlexika. Dessa återger deras klassiska och senklassiska betydelse. Beklagligtvis sker avvisandet, som Carsten Breengaard själv säger, med »skarphed«. Hans avhandling präglas av ett »odium teologicum«, som till och med riktar sig mot den för 800 år sedan avlidne »partigænger« ärkebiskop Eskil.

Trots alla Carsten Breengaards »afvisningar« bibehåller jag ännu i stort sett den uppfattning av Danmarks historia efter Sven Estridsens död, som Lauritz Weibull och jag för närmare 60 och för 70 år sedan framlade och som godtagits av och ligger till grund för en följande dansk historieskrivning. Jag har sålunda inte blivit övertygad av Carsten Breengaards uppfattning av förhållandet mellan »Regnum och Sacerdotium« i Danmark under åren 1050–1170, inte heller av mångt och mycket annat i hans avhandling. Denna innebär i mycket ett återvändande till Johannes Steenstrups, Hans Olik och deras samtidas historieskrivning.

En i detalj genomförd diskussion av Carsten Breengaards stora avhandling skulle kräva en bok. Jag avstår från att skriva en sådan. Jag lämnar åt en framtida historieforskning att eventuellt ta ställning till Carsten Breengaards angrepp på Lauritz Weibulls »gigantiska inspiration« samt på Hal Kochs och Aksel E. Christensens forskning. I en Exkurs har jag dock tagit upp några få av dessa angrepp på min brors uppsats.

Jag skall däremot här mera ingående diskutera angreppen på vissa delar av min egen avhandling om Saxo. Av denna diskussion torde man även kunna dra slutsatser om övriga delar av Carsten Breengaards avhandling.

3.

Vid tiden omkring senaste århundradeskiftet, den tid, då min avhandling om Saxo tillkom, var historieforskningen i Tyskland och Frankrike i hög grad inriktad på metodiska frågor och källkritik. Bland de frågor, som under denna tid diskuterades, var helgonlegender som historiska källor. De stod i låg kurs. »De torde numera«, skrev jag i min avhandling, »vara allmänt erkända såsom en av tidevarvets värdelösaste litterära produkter, när det gäller att fastställa historiska fakta eller att följa ett historiskt händelsesförlopp«.⁵

Dansk historieskrivning var oberörd av denna värdesättning av helgonlegender ute i Europa. Knud den heliges och Knud Lavards historia skrevs i all huvudsak på grundval av helgonlegenderna. Historikerna var bundna av gamla traditioner. I spetsen för en ny uppfattning gick både i Danmark och i Sverige icke-historiker. I Danmark var det en klassisk filolog, M. Cl. Gertz, i Sverige en blivande arkeolog, Knut Stjerna. År 1907 utgav Gertz skriften »Knud den heliges Martyrhistorie«. I denna och i utgåvan av helgonlegenderna om Knud den helige karakteriserade han dessa inte, som Carsten Breengaard på ett ställe säger, »noget vagt«, utan med all önskvärd skärpa såsom »religiöse tendensskrifter af reneste vand«.⁶

Gertz bröt nya vägar för historisk forskning. I min avhandling om Saxo fullföljde jag med nya argument Gertz' uppfattning.

Under studiet av den medeltida helgonlitteraturen och annan medeltida litteratur hade jag gjort iakttagelsen, att samma, nutiden främmande synpunkter och ofta nog samma uttryckssätt, ständigt återkom i denna litteratur. Kyrkans män, som flertalet författare var, inpressade de med sällsynta undantag, av vilka Saxo var ett, den kunskap, som de hade om en person, i allmänna fraser och schemata. Jag fann senare, att Ernst Bernheim gjort samma iakttagelse. Hans skrifter hade tidigare inte uppmärksamrats i nordisk historieforskning. Han hade även, betydelsefullast av allt, lett i bevis, att allt detta ytterst härflöet ur Augustinus verk »De civitate Dei« och dettas efterföljare. Bland de många av dessa senare var författaren av ett arbete, som numera allmänt kallas Pseudo-Cyprianus, av betydelse. Dess inflytande över medeltida föreställningsliv har, för att låna en medeltidsforskares ord varit så stort, att man inte lätt kan råka i fara att förirra sig i hyperboler. Carsten Breengaard står främmande för allt detta, som jag utförligt redogjort för i min avhandling

⁵ Weibull, Curt, Saxo, s. 52; C.B., s. 124. C.B. tillskriver mig ensam denna uppfattning. Han förbiser, att jag skriver, att uppfattningen »torde vara allmänt erkänd«. Frågan är obetydlig, men skillnaden är markant.

⁶ Gertz, M.Cl., ovan a. a. s. 85, 43; C.B., s. 128.

om Saxo. Denna Ernst Bernheims insats i medeltidsforskningen, enligt min mening en av de mest betydelsefulla under de senaste 100 åren, avfärdar han överlägset som »i hovedsagen et idéhistorisk modefænomen fra perioden omkring århundredskiftet«. ⁷

Carsten Breengaard söker till sitt värde nedsätta min uppfattning i denna fråga. Det synes, skriver han, för det första »ikke af Curt Weibull at være ført noget egentlig bevis for konkret forbindelse mellem Pseudo-Cyprian og Odenselitteraturen. Der fremføres i undersøgelsen intet, der konkret sandsynligør, at Odenselitteraturens forfattere skulle have læst denne tidligmiddelalderlige traktat. Den parallelopstilling, der er en af Curt Weibulls mest benyttede metoder til afsløring af afhængighed mellem kilder, mangler ganske her«. ⁸

Det senaste är riktigt. När jag i yngre dagar, för mer än 70 år sedan, skrev min Saxoavhandling, gjorde jag mig skyldig till ett förbiseende. Jag förbisåg ett parallellställe, som evident visar, att Pseudo-Cyprianus varit känd och använd i Lund.

Pseudo-Cyprianus:

Advenis et pupillis et viduis
defensorum esse ... pauperes
elemosynis alere.

Liber daticus 10 juli:

Pauperes alebat ... orphanorum
pater, defensor viduarum
et patronus advenarum.

Odenselegendernas författare har inte varit mindre kunniga än prästerna i Lund. De har endast i Passio kap. III, av Ailnoth i kap. VII och om Sven Estridsen i kap. II något omskrivit Pseudo-Cyprianus ord, men innehållet är det samma.

Jag har ytterligare uppvisat hur den augustinska världs- och historieuppfattningen med sina efterföljare, och bland dem Pseudo-Cyprianus, »med sin stereotypa personuppfattning helt genomsyrat Odenselitteraturen«. Detta gäller inte blott i karaktäristiken av Knud den helige och hans liv och död, utan även av Sven Estridsen. Jag använder inte mindre än 13 sidor härtill. Dessa sidor har undgått Carsten Breengaards uppmärksamhet. Han förtiger dem. ⁹

⁷ C.B., s. 128, 129.

⁸ Niels Skyum-Nielsen har enligt C.B. s. 126 i boken »Kvinde og Slave« gett en positiv värdering av Knuds kungadöme »idet kilderne (helgonlegenderna) efter Skyum-Nielsens opfattelse synes udvise en kongelig omsorg for det han forstår som det virkelige folk, de fattige og sultende menneskehobe«. Skyum-Nielsen har förbisett, att denna helgonlegendernas uppfattning inte är originell för Knuds kungadöme. Den tillhör Pseudo-Cyprianus bild av en »rex iustus«.

⁹ Vitae sanctorum danorum, s. 64, 93, 86. Weibull, Curt, s. 58–71, 82.

För det andra »synes« jag förnekande besvara frågan om »de intresser, der ligger bag Odenselitteraturen har noget med den politiske og kirkelige virkelighed at gøre«. Detta hör enligt Carsten Breengaard »utvivlsomt« samman med att jag skall uppfatta både Passio och Ailnoth som *rena legender*. Här tillägger Carsten Breengaard mig en uppfattning, som jag aldrig haft och polemiserar mot den. Jag har till och med i min avhandling sökt fastställa det historiskt värdefulla, som Odenselitteraturen ger till Danmarks historia. Även detta har undgått Carsten Breengaards uppmärksamhet. Han förtiger även detta.¹⁰

Carsten Breengaard har i sin avhandling återvänt till den uppfattning av helgonlegendernas värde som historisk källa, som man i Danmark hade för inemot 100 år sedan. »Efter min mening«, skriver han, »er denne historie (den politiska och kyrkliga) så massivt placeret, at det er rimeligt at tale om *historieværker* med visse sekundære legendariske træk«. Odenselitteraturen, heter det vidare, har »karakter af krøniker«. ¹¹ Min uppfattning är den rakt motsatta. Odenselitteraturen är legender med vissa sekundärt historiska drag.

Carsten Breengaards uppfattning, att Odenselitteraturen skulle vara historieverk eller krönikor, faller redan på att i denna litteratur en huvuddel av Kristi passionshistoria, som Gertz visat, överflyttats på kung Knud. Mycket annat har överflyttats på honom från den bild av en medeltida idealkung, en »rex iustus«, som med utgångspunkt i augustinsk världs- och historieuppfattning fått ett nedslag i Pseudo-Cyprianus. Carsten Breengaards uppfattning motsäges även av den roll, som Djävulen och Gud i Odenselitteraturen spelar i kung Knuds hela historia. Denna är i Odenselitteraturen förvandlad till en strid mellan Djävulens rike och Guds rike. Striden har börjat redan i kung Knuds ungdom och fortsätter ända till hans död. Djävulen utspänner listiga snaror, säges i Odenselitteraturen, och går omkring som ett rytande lejon, vilket söker vem han uppsluka månede. Guds straff till folkets förbättring drabbar Danmark med hungersnöd efter mordet på Knud den helige.

Odenselitteraturens författare har aldrig avsett att skriva historieverk eller krönikor. De skrev sina helgonlegender för att fastslå kung Knuds helighet och ge »lectiones« för helgongudstjänsten vid kyrkorna i Odense och annorstädes. Ett annat syfte var, som det säges i Passio sancti

¹⁰ Uppfattningen att helgonlegenderna om kung Knud är *rena legender* synes åtminstone delvis bero på en egendomlig missuppfattning. Jag har inte överallt utskrivit ordet *helgonlegender* utan förkortat det till *legender*. Så s. 75, som C.B. anför till stöd för sin uppfattning. Jfr. Gad, T., *Legenden i dansk Middelalder*, s. 151, 152.

¹¹ C.B., s. 130.

Kanuti, att tjäna till efterliknelse av alla kristna, enligt Ailnoth till efterliknelse av kung Niels.¹² Den religiösa tendensen har, i motsats till vad Carsten Breengaard anser, medvetet trätt i första linjen. De historiska beståndsdelarna är sedda ur religiösa synvinklar. De har övergått till att i första hand endast bilda staffaget för religiösa betraktelser och moraliska lärdomar.

Carsten Breengaard synes mig inte ha insett skillnaden mellan helgonlegender och historieverk. Denna framgår dock tydligt av en jämförelse mellan de danska helgonlegenderna om Knud den helige och Knud Lavard och de danska historieverken, Roskildekrönikans, Sven Agesens och Saxos Danmarks historia. De förra är religiösa skrifter med klar religiös tendens; de senare är historiska skrifter med klar politisk tendens.

4.

Präster och munkar i Odense har gjort den av jylländare och fynbor ihjälslagne kung Knud till martyr och helgon. Ett märkligt företag, ett mästestycke. Det har väsentligen skett genom att skickligt utnyttja den hungersnöd, som drabbade Danmark efter kung Knuds död. Därtill kom, vad många av dessa präster och munkar säkerligen själva trodde, att man lärde ett lättroget folk, att mirakler gav klar kunskap om kung Knuds helighet. Två kyrkans män skrev var sin helgonlegend om kung Knud. De gav en i allo panegyrisk framställning. De skildrade honom som en medeltida idealkung, en »rex iustus«, en from Gudsrikets förkämpe, vars blanka sköld inte fläckades av någon skugga.

Vid sidan av denna uppfattning och tradition gick emellertid enligt min mening en annan, den politiska. Dess ursprung är att söka i kretsen av kung Knuds motståndare. I denna betraktade man honom såsom en våldshärskare och tyrann. Till en eftervärld har denna uppfattning bevarats av två källor, Roskildekrönikan och den isländska Knudsagan. Den omtalas även av Sven Agesen och Saxo.

Roskildekrönikans korta kung Knuds historia lyder: »Då Knud genom en ny ohörd lag, 'nova lege et inaudita', tvingade folket att betala en skatt, som de våra kallar nefgjald, blev han fördriven från Jylland över till Fyn och led, »magna confessione cordis«, martyrdöden framför altaret i den helige martyren Albans kyrka i Odense. Hans kropp hedras med stora mirakler, Kristus förhärligas i sin martyr«. ¹³ Orden »magna confessione cordis« har av mig och andra översatts med »stor ånger i

¹² Vitae sanctorum danorum, s. 62, 79.

¹³ Scriptorum minores, I, s. 23.

hjärtat« eller liknande. Min och andras översättning må enligt Carsten Breengaard avvisas. »'Magna confessione cordis' uttrycker nemlig ikke indrømmelse af synd, men *bekendelse* af synd«. För denna uppfattning hänvisar Carsten Breengaard till Odenselitteraturen, i vilken uttrycket också förekommer. Möjligheten att uttrycket i Odenselitteraturen skulle innehålla »en politisk indrømmelse«, idet kung Knud »tilslutter sig en negativ vurdering af sin regeringstid«, är enligt honom »naturligvis« uteslutet. Så otroligt det kan förefalla, har Carsten Breengaard emellertid stympat den äldsta och tillförlitligaste helgonlegendens, Passios, utsago. Det säges i denna: Kung Knud »gentog bekendelsen af sine fejl og overtrædelser og forøgede angerens velfortjente løn, modtog med ærefrygt og inderlig fremhed Herrens legemes sakramente« (Hans Olriks övers.). Orden »fructus penitentie dignos adauxit«, i vilka kung Knud genom ånger ansluter sig till en negativ värdering av sin regeringstid, har av Carsten Breengaard ersatts med en rad punkter.¹⁴

I motsats till Odenselitteraturen har Roskildekrönikan inte ett enda ord om kung Knuds kyrkliga och religiösa strävanden och inte heller om hans fromhet. Helgonglorian har han inte vunnit genom dessa. Han har vunnit den genom »magna confessione cordis« och genom att hans kropp hedrats med stora mirakler. Carsten Breengaard driver uppfattningen, att krönikan genom användandet av begreppen »nova lege et inaudita« »ikke vurderer konfliktens årsag, men refererer blot en historisk kendsgerning«. Han förbiser här två förhållanden. Det ena är, att bakom orden »nova lege et inaudita« ligger en anklagelse för ett kungligt politiskt maktövertagande.

Den danske kungen hade på kung Knuds tid ingen lagstiftningsrätt, allra minst någon rätt att stifta rikslagar. Lag stiftades på tingen i de danska huvudlanden och gällde endast i dessa. Reaktionen mot kung Knuds lagstiftning var så stark, att ingen dansk kung, möjligen med undantag av Erik Ejegod, under mer än 100 år efter Knuds dråp med säkerhet kan visas ha stiftat någon lag. Den första med full säkerhet av en dansk kung stiftad lag är Knud VI:s lag om mansdråp av den 20 september år 1200, men denna var ingen rikslag. Den gällde endast i Skåne.¹⁵

Ailnoth berättar i sin helgonlegend att även upprorsmännen betraktade kungens lagar som ett maktövertagande. Han skriver: »De räknade det för en skam att underkasta sig kungliga lagar och i makt hålla sig för

¹⁴ C.B., s. 54; Olrik, Hans, Danske helgeners levned, s. 16. Confessionem etiam pro erratibus ac delectis iteravit, fructus penitentie dignos adauxit, dominici corporis sacramentum ... accepit. Vitae sanctorum danorum, s. 69.

¹⁵ Jørgensen, P.J., Dansk retshistorie, § 2 III, IV, § 4 I; C.B., s. 56.

ringare än kungen«. ^{15a} Om våldshärskaren, tyrannen kung Knud vittnar i Roskildekrönikans korta framställning inte blott detta politiska maktövergrip. Härom vittnar för det andra, att kung Knud genom den nya och ohörda lagen *tingade* danska folket att betala en skatt, en »nefgjald«.

Sven Agesen och Saxo har känt Roskildekrönikan. Båda har gett sig i direkt polemik mot dess uppfattning av kung Knud. »Det var inte«, skriver den förre, »som vissa folk menar, på grund av alltför stor grymhet och hårdhet eller på grund av det otåliga ok, som han i sin grymhet hade lagt på allmogen, »plebi«, som han blev dräpt.« Anledningen var en annan, säger han, och framlägger denna. ¹⁶ Saxo säger: Allteftersom miraklernas antal växte, nödgades Knuds »nidske avindsmend« tillstå deras kraft, men dråpet vidblev de dock att försvara; de erkände visserligen kung Knuds helighet, men påstod, att denna var vunnen inte genom hans förtjänster i livet utan genom hans botgöring i sina sista stunder. Deras efterkommande är medskyldiga i forna tiders villfarelser. Det är inte möjligt att få dem till att låta sitt hat fara och uppriktigt erkänna kung Knuds helighet. Sven Agesens och Saxos ord visar, att på deras tid, omkring år 1200, i Danmark funnits två markanta, varandra politiskt-ideologiskt motsatta traditioner om kung Knud. Självfallet har jag däremot inte, som Carsten Breengaard säger, »synes (min kursiv) at have tolket Roskildekröniken ud fra Saxos ord«, eller ha letat efter en Knud-kritisk tradition och tolkat den äldra källan, Roskildekrönikan, utifrån den yngre Saxo. ¹⁷

Carsten Breengaard har gett en ny tolkning av Roskildekrönikan. Han konkluderar av denna, att krönikan »ikke vurderer Knud negativt«. ¹⁸ Konklusionen faller, när orden »magna confessione cordis« enligt Passio betyder, att han bekände sina fel och överträdelser och förökade ångerns välförtjänta lön. En betydelse av dessa ord, i vilken en auktoritet i fråga om tidens latinska språk som Saxo även instämt. Han har känt de av Carsten Breengaard förtigna orden i Passio och skriver: Kung Knud »gjorde ved bitre Taarer Bod for svundne Dages Synd og vandt gavnlige Angers gode Løn«. (Jørgen Olriks övers.) I grund och botten faller Carsten Breengaards tolkning av Roskildekrönikan redan, när Roskildekrönikans ord om en ny och ohörd lag innebär ett politiskt maktövergrip. Den faller även, när krönikan säger, att han *tingade* folket att betala en »nefgjald«.

^{15a} Vitae sanctorum danorum, s. 104.

¹⁶ Scriptorum minores I, s. 126–127.

¹⁷ Saxo, Gesta danorum ed. Müller-Velschow, s. 592–594; ed. Olrik-Ræder, s. 328. I det följande Saxo I och Saxo II. C.B., s. 54, 131.

¹⁸ C.B., s. 56, 65.

Den andra källan, som enligt min mening till en eftervärld bevarat tradition och uppfattning, att kung Knud varit en våldshärskare och tyrann, är den isländska Knudsagan i Knytlingasagan.

Carsten Breengaard medger, att jag har rätt i, att Knudsagens framställning av kung Knud på en rad punkter avviker väsentligt från Odenselitteraturen. Han undviker emellertid att anföra något exempel härpå. Han förklarar endast, att dessa avvikelser inte betyder, att den isländska sagan representerar en tradition, som är opåverkad av kyrklig uppfattning av kung Knuds kungadöme. Redan 1946 skall Gustav Albeck i sin avhandling »Knytlinga« med rätta ha framhävt, att i sagan förekommer flera »enkeltræk«, som visar en direkt avhängighet av Odenselitteraturen. Detta referat av Albecks uppfattning är oriktigt. Albecks slutsats av de »enkeltræk« han anför är endast, att »*Muligheden* (min kursiv.) af, at Knudsagaens Forlæg har Forbindelse med den Tradition, som afspejler sig i den ældste Odenselitteratur, maa siges at være til Stede«. Han finner väl också någon likhet mellan Ailnoth och sagan. »Men ellers er Ailnoth og Knudsagaen forskellige, direkte Forbindelser mellem dem synes udelukket«. ¹⁹ När Carsten Breengaard finner, att »kong Knud netop kristeligt var noget særligt og bemærkelsesværdigt«, skulle man gärna ha sett anföras belägg härför. Slutsatsen av hans undersökning av Knudsagan blir, att »Curt Weibulls opfattelse af Knytlinga må, ligesom hans tolkning af Roskildekrøniken, afvises«. Det kan inte nekas, att om Carsten Breengaards framställning skulle vara riktig, så skulle denna hans slutsats också vara riktig. Men är den riktig? Svaret torde bli ett Nej.

I sagan är Knuds kungagärning en helt annan än i Odenselitteraturen. Sagan har, liksom Roskildekrøniken, intet att berätta om hans kyrkliga och religiösa strävanden, intet om hans fromhet. Om detta senare har den, vad Albeck i avhandlingen »Knytlinga« än säger, endast några allmänna fraser.

Kung Knud inleder i sagan sin kungagärning med en förklaring: I motsats till min broder Harald, som var mild och blid, skall jag bli en »hård hvæssesten«. På ett ting i Halland krävde han mer än lagen stadgade. En bonde, en ledare för bönderna, förklarade, att bönderna inte ville låta pålägga sig hårdare bördor än lagen stadgade. Under hot om att förbjuda bönderna att låta sina djur beta i de skogar, som han sade sig äga, genomdrev han dock sina krav. »I detsamma«, säges i sagan, »blev den bonde dräpt, som mest hade talat mot kungen«. Även i

¹⁹ Albeck, G., Knytlinga, s. 124; C.B., s. 131.

Skåne genomdrev han sina krav. Här genom hot om att förbjuda bönderna att fiska i Öresund, som han påstod vara sin egendom.²⁰

Ett i sagan utmärkande drag för kung Knud är att han inte tåler någon opposition. När han låter fångsla sin broder Olof, säges i sagan, att det stod så stor skräck om kungen, att ingen tordes handla mot hans order. Inte heller, säges i sagan, att någon dristade sig tala emot kungen, när han fällde domar över dem, hög eller låg, som brutit den mot England samlade ledungen. Samma förhållanden mellan kung Knud och hans undersåtar framgår även av sagans berättelse om honom och den vackra prästfrun.

Ailnoth berättar, att kung Knud undgick den osedlighet, som utmärker flera kungar, ja, till och med Salomon; han föraktade frillors okyska famn. Sagan berättar däremot, att han inte, vilket kristligt var än värre, föraktade en gift kvinnas famn. Helgonkungen var på ett stort gille och såg där en kvinna, som var gift med en präst och var så vacker, att han nästan inte sett någon vackrare kvinna. Han sade sin förtroendemän, att han skulle ordna så, att prästfrun var i sängen hos honom om natten. Ingen torde tala eller handla mot hans vilja och hans befallning blev utförd. Kvinnan låg i sängen, när helgonkungen var avklädd och steg upp i sängen. Han avstod från samlag, men inte av fromhet utan av rädsla för Guds straff. Han är tyrannen, som inte tål någon opposition. Sagan har även ett yttrande, som den med rätt eller orätt tillskriver hans broder Olof. »Jag vet månet i kung Knuds liv, som rikligt kan bevisa, att han aldrig blev ett helgon«.²¹

Carsten Breengaards slutsats av sin analys av Roskildekrönikan och Knudsagan blir, att alla berättande källor, »om end på forskellig måde, afspejler den opfattelse, at Knuds kongedømme var en helgen værdig«.²² Slutsatsen är ohållbar.

Brister vidlåder Carsten Breengaards analys av Roskildekrönikans berättelse om Knud den helige. Brister vidlåder också hans analys av dess berättelse om Erik Ejegod.

Den enda regeringshandling, som Roskildekrönikan tillskriver Erik Ejegod, är att han påfann många fördärvliga och orättfärdiga lagar, »leges iniquas et iniustas«.²³

Orden är de skarpast fördömande, som medeltidslatinet känner. Carsten Breengaard finner också, att krönikans värdering av Erik Ejegod är rent negativ. Men, säger han, det är »näppe Erik Ejegods rigspolitiska

²⁰ Sögur Danakonunga, ed. af Petersen C., och Olsen E., kap. 28.

²¹ Ibid., kap. 42, 43, 31, 66.

²² C.B. s. 132.

²³ Scriptores minores I, s. 25.

indsats, der vurderes, men derimod hans antastelse af Roskildekirkens kår«. Han finner det också »overordentlig let at vise, at Eriks regeringsperiode betød en afgørende svækkelse af Roskildekirken i det kirkelige magt- og prestigekapløb«. Bevisen härför är emellertid endast antaganden. Ett av dessa antaganden är »opbygningen af Knudskulten i S:t Albanskirken i Odense«. Klart är, att med denna, säger Carsten Breengaard, »var der sat en udvikling i gang, som hurtigt kom til at true Roskildekirkens traditionelt tætte relation til kongeslægten«. Ett annat antagande är, att »Erik Ejegods placering af ærkesædet i Lund har næppe heller gavnet hans omdømme i Roskilde«. Med Asker i Lund som biskop och med Erik som kung skall det ha skett en fundamental förändring av det kyrkliga maktförhållandet i Danmark. Kung Erik Ejegods äktenskap med Thrugotten (Sven Thrundsens släkt) Bodil var tidigare endast känt genom en uppgift hos Saxo. Han uppger, att hon var kärleksfull mor för Eriks frillor och därigenom vann ett härligt eftermäle. I Carsten Breengaards avhandling blir detta äktenskap av rikshistorisk betydelse. Asker, som även var en Thrugott, kom genom detta äktenskap »så tæt på magtens kærne, at den hidtidige begunstigeelse af Roskilde hurtigt lod sig bryde«. Carsten Breengaard utgår från att svågarna, kungen och biskopen, samarbetade, inte motsatsen, något som inte är helt ovanligt. Källor för denna hans uppfattning saknas inte helt. Men de är svaga. Markus Skeggjasons dikt om Erik Ejegod är en lovsång. Uppgiften i Necrologium är en nekrolog. Historieskrivare och nekrologförfattare har i alla tider tillskrivit kungar bragder som är andra personers verk.

Carsten Breengaard fortsätter med andra antaganden. »Formodentlig har Erik i løbet af sine år som konge yderligere udsat Roskildekirken for en vis økonomisk reduktion«. Biskopssätets mynträtt »synes« sålunda ha gått förlorad. Då det inte är möjligt att konstatera de av Passio omtalade kung Knuds gåvor, är det närliggande att »antaga«, att de kan vara indragna av Erik Ejegod. Carsten Breengaards slutsats av dessa många antaganden blir: »Med disse for Roskildekirken direkte og indirekte negative konsekvenser af Erik Ejegods kirkepolitik, må der siges at være givet en rimelig baggrund for krønikens stærkt negative vurdering« av Erik Ejegod.²⁴

En virvel av lösa antaganden år 1982 kan aldrig väntas ge en rimlig bakgrund för Roskildekrönikans negativa värdering av Erik Ejegod under

²⁴ C.B., s. 66; C.B. s. 275 tillåter sig en lustighet. Han skriver: »Fra 1158« (då Absalon blev biskop i Roskilde) »begynder unægtelig opfyldelsen af den gamle drøm, som også Roskildekrøniken har, om Roskilde som landets centrale bispesæde, ærkesædet indbefattet... og udviklingen fyldbyrdes i 1177, hvor ærkesædet reelt blev placeret som annex til Roskilde«.

åren omkring 1140. Man får inte en mera än 800-årig källa att tala genom spekulationer i vår tid.

5.

Vi vänder oss till frågan om kung Valdemars och de danska biskoparnas inställning till den påvliga schism, som inträdde år 1159.

I historisk forskning finns ett oeftergivligt krav: Alla efter kritisk analys användbara källor skall användas. Inga uppgifter i dessa får förtigas. Hur ställer sig Carsten Breengaard till detta krav?

Vid påvevalet 1159 ansåg sig två kardinaler vara lagligen valda. Den ene tog namnet Alexander III, den andre namnet Viktor IV. För biläggande av denna påvliga schism sammankallade kejsar Fredrik Barbarossa ett kyrkomöte till Pavia att sammanträda i januari år 1160. Kung Valdemar, de danska biskoparna och andra danska andliga var bland de sammankallade. Kung Valdemar skall enligt Carsten Breengaard ha sänt en gesant, »formodentlig« sin kansler Radulf till Pavia. En sida längre fram blir »formodentlig« ett faktum. Radulf blir kungens representant vid kyrkomötet. Hans namn skall också enligt Carsten Breengaard finnas under kyrkomötets encyklika. Båda uppgifterna är oriktiga. Det finns ingen uppgift, att Radulf bevistat kyrkomötet.²⁵ Hans namn finns inte under kyrkomötets encyklika. Den ende kände representanten för Danmark är biskopen i Ribe.

Om kung Valdemars inställning till denna påvliga schism under åren 1160–1161 föreligger inte mindre än fem källor. Tre av dessa är samtida, två nära samtida. Av de förra är den första en encyklika, en rundskrivelse om kyrkomötet, utfärdad av de andliga vid mötet. Den andra är ett brev från kejsar Fredrik Barbarossa av år 1160. Den tredje är en berättelse om ett nytt kyrkomöte i Lodi år 1161. Berättelsen härrör från den i Lodi hemmahörande historikern Acerbus Morena. De nära samtida källorna är annalnotiser under år 1162 i *Chronica Regis Coloniensis* och *Annales Palidenses*.²⁶

I encyklikan från kyrkomötet i Pavia säges, att kyrkomötet erkänt den av Fredrik Barbarossa gynnade Viktor IV såsom påve. Kung Valdemar har genom *legat och brev* (min kursiv.) gett sitt samtycke härtill. Biskopen i Ribe har varit närvarande och gett sitt samtycke, heter det i encyklikans underskrifter. I sitt brev av år 1160 uppger Fredrik Barbarossa, att

²⁵ Den enda källan för Radulfs sändefärd till kejsar Fredrik Barbarossa är Saxo. Saxo I, s. 775 och II, s. 439. Saxo låter i denna kejsaren för Radulf omtala kyrkomötet i Pavia. Kung Valdemars legat till kyrkomötet är okänd.

²⁶ Hänvisningar om var dessa källor är tryckta i min Saxo, s. 248.

Danmark lyder under Viktor IV. Acerbus Morena berättar, att på kyrkomötet i Lodi upplästes *brev* (min kursiv.) bland andra från kung Valdemar. I alla dessa brev sade sig kungarna själva med alla sina land och de förut nämnda ärkebiskopar, abbotar och prostar vilja erkänna Viktor IV såsom påve och herre. I annalnotiserna heter det i den ena, att kung Valdemar ännu en gång erkänt Viktor IV såsom påve; i den andra, att detta skett liksom vid den första och andra synoden, varmed tydligen avses kyrkomötena i Pavia och Lodi.

Det är en sällsynthet, att en händelse i nordisk historia under äldre medeltid är omvittnad av så många samtida eller nära samtida källor. En analys visar, att källorna härrör från fem personer och är samstämmande. Jag drog slutsatsen, att kung Valdemar redan åren 1160–1161 erkänt Viktor IV och sålunda redan under dessa år varit schismatisk. Av andra källor framgår, att han varit det även år 1162 och följande år.

Carsten Breengaard polemiserar mot denna min slutsats och förfäktar en annan uppfattning. I första hand vilar hans uppfattning på subjektiva antaganden. Han anser sig efter 800 år veta vad som »utvivlsomt« är bakgrunden för att kung Valdemar utsänt en dansk gesant till kyrkomötet i Pavia. Bakgrunden är, att kung Valdemar inte kan ha haft något intresse av att avvisa den kejsrerliga hänvändelsen och att hans möjligheter att överhuvud kunna bilda sig en »fornemmelse« av schismen var avhängig av precisa informationer från kyrkomötet. Slutsatsen av dessa antaganden blir: »Intet berättiger således til at forklare den danske politiske deltagelse (i Paviamötet) med andet end ønsket om at sikre sig orientering om skismaets politiske og kirkelige karakter.«²⁷ Slutsatsen stämmer inte med källorna och saknar alla källbelägg. Den är endast Carsten Breengaards personliga uppfattning.

Först och främst möjliggöres emellertid Carsten Breengaards uppfattning av kung Valdemars inställning till den påvliga schismen genom att han, här som tidigare, förtiger en del av källmaterialet. Utsagon i encyklikan från kyrkomötet i Pavia, att kung Valdemar genom *brev* samtyckt till erkännandet av Viktor IV tappas bort. Dess existens förtiges. Brevet visar dock, något som Carsten Breengaard förnekar, »officiel dansk støtte til Victors papat«. Även kejsar Fredrik Barbarossas uppgift i ett sitt brev, att Danmark lydde under Viktor IV, förbigås med tystnad. Brevet omtalas överhuvud inte i hela avhandlingen. Tystnad gäller ytterligare Acerbus Morenas berättelse om kung Valdemars *brev* till kyrkomötet i Lodi 1161, i vilket han säger sig vilja erkänna Viktor IV såsom påve. Det enda, som Carsten Breengaard har att säga om

²⁷ C.B., s. 281.

kyrkomötet i Lodi är, att den tyskviktorianska propagandan skall ha tagit kung Valdemars ursäkt för uteblivande från mötet som ett uttryck för anslutning till mötets beslut. Carsten Breengaards fullständiga tystnad om kung Valdemars brev till mötet i Lodi möjliggör hans uppfattning, att inte minst detta möte skall demonstrera, »at den danske holdning i denne første periode (av schismen) var afventende og orienterende og uden aktiv støtte til nogen af parterne«. ²⁸ Denna fullständiga tystnad gäller slutligen även uppgifterna i annalerna från år 1162 om kung Valdemars erkännande av Viktor IV som påve.

Sammanfatter jag det här sagda blir resultatet: Carsten Breengard har i frågan om kung Valdemars inställning till den påvliga schismen under åren 1160–1161 försyndat sig mot oeftergivliga krav i historisk forskning. Han har förtigt källställen av avgörande betydelse. Han har därigenom misslett läsarna av sin avhandling.

Så långt om grundvalarna för Carsten Breengaards uppfattning om kung Valdemars inställning till den påvliga schismen. Han stannar emellertid inte härmed i sin framställning av Danmark och den påvliga schismen. Han söker fastställa även de danska biskoparnas inställning till den påvliga schismen. Endast två källställen omtalar detta. Den ena är encyklikan från kyrkomötet i Pavia. Enligt denna har biskopen i Ribe samtyckt till mötets beslut att erkänna Viktor IV såsom påve. Carsten Breengard ser i detta källställe kejserlig propaganda. Han skriver: »De kejserlige kirkepolitikeres og historikeres identifikation mellem deltagelse og politisk accept, et i politiske sammenhænge ikke ualmindeligt kneb, må naturligvis forstås som et banalt led i denne demonstration«. Något bevis eller ens en antydning om att denna allmänna sats haft någon betydelse i fråga om uppgifterna om Valdemars och Ribebiskopens inställning till Paviamötets beslut saknas helt. Utan att kunna återropa en enda positiv källa och med bortseende från alla befintliga samtida och nära samtida källor, skriver Carsten Breengard: »Der er efter min mening intet, der berettiger en antagelse af dansk skismatisk holdning i betydningen aktiv tilslutning til Viktor IV fra starten i 1159–1160. Situationen i Danmark har utvivlsomt generelt været præget af ønsket om orientering med undtagelse af Eskil, der har ønsket officielt at bekende sig til Alexander III«. ²⁹

Det andra källstället om de danska biskoparnas inställning till den påvliga schismen härrör från ingen mindre än ärkebiskop Eskil, »parti-gængerer« kallar Carsten Breengard honom här. Den föreligger i

²⁸ C.B., s. 283.

²⁹ C.B., s. 282–283.

Herbertus berättelse om Eskil i Clairvaux. I denna uppger Eskil, att fem (av hans sju) biskopar under schismen bröt kyrkans enhet (anslöt sig till Viktor IV). Biskop Elias i Ribe, skall han ha sagt Herbertus, var »detta ondas upphovsman och försångare«. Uppgiften stämmer synnerligen väl med att Elias står som undertecknare av encyklikan från Pavia. Men Carsten Breengaard förkastar den. Anklagelsen har framkommit »mange, mange« år senare än händelsen och förekommer inte överbevisande är hans korta motivering.³⁰

I sin polemik mot min uppfattning i fråga om kung Valdemars inställning till den påvliga schismen gör Carsten Breengaard ett stort nummer av, att jag inte genomfört en tendensundersökning av de tyska källorna. Jag har endast framhållit, att dessa källor, i motsats till Saxos berättelse, är samtida eller nära samtida. Carsten Breengaards anmärkning kan emellertid förefalla vara av betydelse. Orsaken till att en dylik tendensundersökning saknas i min avhandling är emellertid uppenbar. Källmaterial, som ger ett säkert resultat i denna fråga, saknas.

Den tendensundersökning av de tyska källorna, som Carsten Breengaard själv söker genomföra, vilar, som han själv uppger, på en »förmödan«. Om »Danmarks primære politiske funktion i relation til kejseren er«, som han antar, »at tjene dennes propaganda over for de europæiske stormagter, så er det oplagt, at benyttelsen af periodens tyske kilder er stærkt problematisk, idet disse dermed må formodes at have en stærk politisk interesse i at postulere en dansk loyalitet langt ud over, hvad der nødvendigvis er dækning for«. »Från denna förmödan«, som på följande sidor blir ett faktum, drar Carsten Breengaard slutsatsen, att »muligheden for at de tyske kilders intention er kejserens forherligelse på samme måde, som Saxos var Valdemars og Absalons forherligelse, synes ikke at foreligge for Curt Weibull«.³¹

För många läsare av Carsten Breengaards avhandling torde denna slutsats förefalla slående riktig. Men den strandar ohjälpligt på de av Carsten Breengaard förtagna brev, som kung Valdemar sänt till kyrkomötena i Pavia och Lodi. I dessa har han erkänt Viktor IV såsom påve. Dessa brev kan näppeligen vara diktade av en kejsarlig propaganda. Allra minst kan detta vara fallet med det i encyklikan från Pavia omtalade. Man visste i Pavia att encyklikan skulle nå även till Danmark. Den har även bevisligen nått dit. Saxo har känt och begagnat den. Jag ansåg det under detta förhållande uteslutet, och anser det fortfarande uteslutet, att encyklikan kan innehålla helt lögnaktiga uppgifter om kung

³⁰ Weibull, Lauritz, En samtida berättelse. Scandia IV, s. 281; C.B., s. 282.

³¹ C.B., s. 275, 281.

Valdemars brev och om biskopens i Ribe samtycke till erkännandet av Viktor IV:s papat. Höga andliga, patriarker, ärkebiskopar och biskopar kunna väl inlåta sig på kejsarlig propaganda, men så grov propaganda, som Carsten Breengaard tillskriver dem, torde vara dem helt främmande. Inte heller Fredrik Barbarossas ord, att Danmark lyder under Viktor IV kan gärna vara diktade. Man kan inte gärna påbörda honom att fara med osanning. Det samma gäller historikern Morenas uppgifter. Det finns ingen anledning misstro honom, när han, hemmahöranda i Lodi, säger att på kyrkomötet därstädes upplästes brev från kung Valdemar, i vilket denne sade sig vilja erkänna Viktor IV som påve. En lös förmodan om kejsarlig propaganda är bakgrunden för Carsten Breengaards förtigande av källmaterial och för hans framställning av kung Valdemars inställning till den påvliga schismen år 1159.

Ännu några ord till förklaring av kung Valdemars inställning till den av Fredrik Barbarossa gynnade schismatiska påven Viktor IV. Sedan 1130-talet och senast i Merseburg år 1152 hade de danska kungarna hyllat den tyske kejsaren som sin länsherre. En av kung Valdemars första regeringshandlingar var också att genom en beskickning till kejsaren anhålla om investitur på riket och stadsfästelse av sitt val till Danmarks kung. Kejsaren, som rustade för ett krigståg till Italien, mottog av sändebuden edig förpliktelse, att kung Valdemar inom fyrtio dagar efter hans återkomst från Italien skulle infinna sig vid hans hov och av honom mottaga administrationen av sitt rike och avlägga trohetsed. Dessa, den samtida Rahewins uppgifter, har betvivlats. De bekräftas emellertid ofrånkomligt av att kung Valdemar kort tid efter kejsarens återkomst från Italien i augusti 1162 infann sig vid hans hov och av »kejsarens hand mottog sin krona och blev hans man«. Danmark var i kung Valdemars tid en tysk vasallstat. Mångåriga tronstrider hade försvagat landet. Venderna hade grundligt förhärjat det. Kung Valdemar har näppeligen, även om han velat, kunnat göra annat än följa sin länsherres ställningstagande i den påvliga schismen och inte riskera sin investitur. En våldsam överskattning av Danmarks makt och ställning i Europa ligger bakom tron, att Danmark kunnat inta en självständig ställning i påveschismen.

6.

I min avhandling om Saxo undersöker jag i kapitlet »Brytningen mellan kung Valdemar och ärkebiskop Eskil« Saxos framställning av orsakerna till att Eskil levde i landsflykt under vissa år av 1160-talet.

I denna undersökning utgår jag från påven Alexander III:s båda stadfästelsebrev på Vengs klostres förändring till cistercienserkloster från

något av åren 1166-1167. Påvens brev till kung Valdemar fastslår, att denne i den påvliga schismen åtminstone någon tid under förra hälften av 1160-talet varit schismatisk. Vid den tid, då påvebrevet skrevs, har han emellertid återvänt till kyrkans enhet. Av påvens båda brev framgår ytterligare, att Eskil levat i landsflykt, berövad sitt ärkebiskopsämbete, och att hans återvändande till Danmark varit beroende av kung Valdemar. Den slutsats, som jag i övrigt drog av dessa påvebrev var, att de ställer Eskils återvändande till Danmark i ett helt nytt sammanhang. Det står i dem i beroende av kung Valdemars inställning till den påvliga schismen. En undersökning härav gav till resultat, att kungen redan under påveschismens första år haft en schismatisk inställning. Slutsatsen blev, att brytningen mellan kung och ärkebiskop var förorskadad härav.³²

Denna min uppfattning har, som Carsten Breengaard säger, varit bestämmande för i stort sett alla senare behandlingar av denna fråga. Själv har han en annan uppfattning. Något som är helt naturligt, då han i motsats till mig betraktar de tyska källornas uppgifter, även de i dem omtalade kung Valdemars brev till kyrkomötena i Pavia och Lodi, som kejsrerlig propaganda.

Sin polemik mot min uppfattning inleder Carsten Breengaard med att jag skall ha låtit »Alexanders påstand om Valdemar fra midten af 1160'erne tolke motiverne til den landflygtighed, der begyndte flere år tidligere. Anderledes udtrykt kan man sige, at det er problematisk at slutte fra positionerne i 1165-1167 til positionerne i 1160-1161.«³³ Självfallet har jag inte gjort mig skyldig till något så ovetenskapligt, som Carsten Breengaard här tillvitar mig.

I sin polemik mot min uppfattning söker Carsten Breengaard uppvisa, »hvad det var i parternes (Eskils och Valdemars) handlinger, der konkret udfordrede den anden«. Han griper härför till Saxo. »Så vidt jeg kan se«, skriver han, »må der her tillægges Saxos beretning om Occos genindtræden som biskop i Slesvig en afgørende betydning« ... Og problemet ved Occo var *ikke*, at han var Victoriner (anhängare av Viktor IV), men at han som indsat af ærkebiskoppen i Hamburg-Bremen i henhold til pavebullen af 27. maj 1133, udtrykte en afvisning af Eskils stilling som ærkebiskop. Som vi har set, var en anerkendelse af Occo for Eskil ensbetydende med en anerkendelse af Hamburg-Bremens kirkelige overhøjhed over Danmark«. Han är så övertygad av detta sitt antagande, att han säger: »Når man har anvendt antagelsen af eksistensen af et dansk skismatisk parti eller af en skismatisk indenrigs-kirkepolitisk holdning i

³² Weibull, Curt, Saxo, s. 242.

³³ C.B., s. 281.

Danmark i året 1161–62 til at bekræfte påstanden om, at det var kongens skismatiskhed, der drev Eskil i landflygtighed, må det afvises. Der er intet her, der kan ændre ved antagelsen af, at det først og fremmest var Occo-sagen, der motiverede Eskil til et brud med Valdemar.³⁴

Något källbelägg för denna uppfattning har Carsten Breengaard inte anført. Den är, som han själv säger, ett hans antagande, en personlig konstruktion. Han tillägger Saxos berättelse en »afgørende betydning«, men förbiser, att Saxo inte med ett ord omtalar, att Occo insatts som biskop i Slesvig av Hamburg-Bremen, eller att Hamburg-Bremen haft något att göra med hans återinträdande som biskop därstädes under början av 1160-talet. Om Occos återinträdande som biskop i Slesvig finns endast en källa. Denna är Saxos *Gesta danorum*. Problemet med Occo är här rakt motsatt det som Carsten Breengaard gör gällande. Problemet är, att Occo var »Victoriner«, var schismatiker. Saxo skriver: »Under allt detta, hade Occo, vilken på grund av sin schismatiskhet under den förut omtalade påvestriden måst nedlägga sitt biskopsämbete, återfått sin värdighet av Octavianus (Viktor IV) och efter att ha vunnit kungens gunst satt sig i besittning av Slesvigs biskopsstol; men Eskil bannlyste i sin nitälskan för rättrogenheten denne kyrkans förbrytare och hans anhang mitt under gudstjänsten och uppretade härigenom i hög grad kungen«. På två andra ställen återvänder Saxo till Occo-frågan. På det ena säger han, att biskopen Esbern i Slesvig begett sig utomlands och fallit i en sjukdom. »När Occo hörde detta, återtog han med fullmakt av Octavianus (Viktor IV) det biskopssäte, som han en gång innehafte och falskligen kallats biskop«. På det andra stället låter Saxo Eskil säga: »Kung Valdemar hade brottsligen inlåtit sig med den schismatiske biskopen och därigenom gett motståndarna av den kyrkliga enheten ett fördömligt tillhåll«.

Saxos *Gesta danorum* är väl ingen helt tillförlitlig källa. Dess uppgifter bör i regel endast godtas, om de bestyrkas av andra källor. Carsten Breengaard godtar dock Saxos uppgifter: att kung Valdemar accepterat Occo som biskop i Slesvig och dennes förbindelse med påven Viktor IV.³⁵ Sin vana trogen fötigger han i detta sammanhang Saxos alla övriga uppgifter såväl att den schismatiske påven tillsatt Occo som biskop i

³⁴ C.B., s. 285, 288.

³⁵ Saxo I, s. 764, 773; II, s. 435, 438. Orden »biskopssäte, som han en gång innehafte och falskeligen kallats biskop« torde åsyfta något eller några av åren 1145–1157. »Occo episcopus« har bevittnat en av kung Erik Lam utfärdad urkund från 1145, men av okänd orsak har han mist sitt ämbete något av åren före 1157–1158. En av kung Valdemar utfärdad urkund från något av dessa år bevittnad av en rad biskopar och bland dem »Osbernus Slesvicensis«. *Diplomatarium danicum*, I:2, nr. 91, 120. C.B., s. 285.

Slesvig som den schismatiskhet, som Saxo låter Eskil tillägga kung Valdemar genom gynlandet av Occo.

Historisk forskning har att välja mellan Carsten Breengaards av källor obestyrkta antaganden från år 1882 och Saxos av andra källor bestyrkta utsago. Utan tvekan väljer jag detta senare.

7.

Utmärkande för Carstens Breengaards avhandling är en oräknelig mängd antaganden och liknande begrepp. Dessa möjliggör för honom att med lätthet vinna önskade resultat. En av sina höjdpunkter når dessa begrepp i den del av avhandlingen, som behandlar brytningen mellan kung Valdemar och ärkebiskop Eskil. Här skriver han om kung Valdemars färd till konciliet i S:t Jean de Losne år 1162: »Det er efter min mening en rimeligt begrundet hypotese, at det under disse specielle omstændigheder (at den danske og svenske kirkes primas, der ikke mindst efter 1157 jo ikke var en hr. hvemsomhelst for kejseren) ikke mere var muligt for Valdemar at holde, hvad man i vore dage ville kalde en lav profil. Hvis Valdemar ikke skulle udfordre den kejserlige velvilje, hvad fortiden havde belært om kunne være farligt, var han tvunget til personligt at demonstrere, at Danmarks udenrigspolitik ikke var styret af en person (ärkebiskop Eskil), der for kejseren var selve den institutionaliserede formindskelse af 'hans rige og hans krone'«. ³⁶ Carsten Breengaard glömmar här bort, att kung Valdemars personliga inställelse i S:t Jean de Losne ofrånkomligt var en vasalls färd till sin länsherre för att av dennes hand mottaga sin krona och bli hans man. I Saxos redogörelse härför finner Carsten Breengaard ytterligare ett element, »der meget vel kan have en vis rimelighed for sig. Det drejer sig om oplysningen om, at det under forhandlingen blev aftalt, at kongens efterfølger (søn) skulle være frit stillet til at opsigte lensforholdet«. ³⁷ Ett dylikt avtal torde vara helt unikt i länsförhållandenas historia. Det motsäges även direkt av Fredrik Barbarossas ihärdiga kamp att få Knud att erkänna sitt vasallskap, om vilket den samtida Saxo berättar. ³⁸

Carsten Breengaard kan i sin avhandling göra en och annan god kritisk iakttagelse. Men han är, som framgår av vad i denna uppsats redovisats, ingen källkritisk historiker. I sin historieskrivning utgår Carsten Breengaard från en på förhand fastslagen uppfattning, något som är lätt att upptäcka. Liksom sin läromästare Niels Skyum-Nielsen i

³⁶ C.B., s. 288.

³⁷ Saxo I, s. 443; II, s. 780; C.B., s. 289.

³⁸ Saxo I, s. 465; II, s. 531.

boken om Stockholms blodbad, förtiger Carsten Breengaard därvid källmaterial, som talar emot denna uppfattning. Han bekräftar den med antaganden och förmodanden.

Erik Arup har fällt de berömda orden om historieskrivningen före det 13. århundradet: »Problemet her er kun det at digte over kendsgerninger, der virkelig kan udsondres af kilderne som tilforladelige, over dem alle, ikke imod dem og ikke udover dem«. Problemet är inte att dikta över antaganden, förmodanden och hypoteser – stundum, med förtigande eller bortförklaringar och i direkt strid med samtida källor.

Exkurs

Carsten Breengaard har gjort en god iakttagelse, när han upptäckt en rasur i Liber daticus den 10. juli. Han finner av den, att det inte kan positivt hävdas, att det inte där stått en text om de båda kungarna Knud och Erik.

Upptäckten är dock inte så fullt säkerställd, som man skulle önska. Carsten Breengaard konstaterar väl, att pergamentet i Liber daticus fol. 65v är »markant tyndere end den øvrige del af fol. 65. Dette forhold kan rimeligvis kun skyldes *rasur*«. Han säger däremot obestämt, att »det synes (min kursiv) da også muligt at skelne enkelte uidentificerbare bogstavrester af den tidligere og senere gennem rasur fjernede tekst«. Läsaren stannar i viss tvekan: Finns dessa bokstavsrester och finns de i de tre rader, som efter den utraderade texten på fol. 65v lämnades fria för nekrolognotiser. En efterprövning synes mig önskvärd. En något nedsatt synförmåga har hindrat mig att själv utföra en dylik.

Som inte sällan är fallet, har den vackra upptäckten förlätt upptäckaren till viss överdrift. Det i Liber daticus den 10. juli utraderade är oläsligt. Man vet sålunda inte ens om Liber daticus ursprungligen haft en text om de båda kungarna. Carsten Breengaard menar dock, att sannolikheten härför må anses vara »overordentlig stor«. Motiveringen är, »at der oprindeligt har været en tekst i nekrologienotitsfeltet og at Liber daticus som forlæg for sine nekrologienotiser har benyttet *Memoriale fratrum*«. Motiveringen är inte stark. En annan motivering synes mig ha lika eller större sannolikhet. Notisen i *Memoriale fratrum* om de båda kungarna är berömmande: Kung Knud säges ha varit domkyrkans förste grundare: Kung Erik genom driftigt arbete ha av påven utverkat palliet åt vår kyrka. Begynnelsebokstaven i Knuds namn är tecknad i rött, vilket visar, att hans dödsdag i Lund firats som stor kyrklig festdag. Trots detta har notisen, om den överförts, utraderats och sedan återinförts med tillägg av en lovsång över kung Knud, som är hämtad från Odenselittera-

turen och Pseudo-Cyprianus och med ett tillägg om kung Erik: »vir prudens et strenuus«. Vid den tid då Liber daticus upplades, var Roskildekrönikan känd i Lund. Under inflytande från den, kan en uttraderad notis om de båda kungarna ha innehållit något, som man funnit missvisande eller diskrediterande för dem. I reaktion häremot kan Memoriale fratrum notis om kung Knud ha i den nya texten utbyggt med en lovsång om kung Knud och med ett tillägg om kung Erik. Notisen i Liber daticus är av utgivaren C. Weeke tidsatt till andra tredjedelen av 1100-talet, av Lauritz Weibull till sista tredjedelen av samma århundrade. Den är sålunda skriven något tidigare eller samtidigt med att Saxo sätter in med sin polemik mot Roskildekrönikan.³⁹

Man kan förmoda och finna sannolikt. Någon säkerhet står härav inte att vinna. Ett ofrånkomligt faktum kvarstår dock. Man vet ingenting och kommer aldrig att veta någonting om det ursprungligen funnits en notis i Liber daticus om kung Knud och kung Erik. Av den nuvarande Liber daticus-texten den 10. juli kan dock ett faktum av betydelse utvinnas. Begynnelsebokstaven i Knud den heliges namn är i Liber daticus inte som i Memoriale fratrum tecknad i röd färg eller som notisen om Erik Emune på annat sätt utmärkt. Hans dödsdag har i Lunds domkyrka inte längre högtidlighållits som stor kyrklig fest.

En annan överdrift, som väl även står i samband med Carsten Breengaards upptäckarglädje. Han skriver: »Udgangspunktet for Weibulls syntese er en analyse af forholdet mellem *Memoriale fratrum* og *Liber daticus*. Denne analyse er indiskutabelt artikelns centrum, det hvormed hele syntesen står og falder«. ⁴⁰ Självfallet är denna analys av vikt. Men Carsten Breengaard förbiser, att i Lauritz Weibulls artikel också finns andra centrala analyser. Annars skulle artikeln aldrig kunnat ha fått den »gigantiske inspiration«, som Carsten Breengaard tillskriver den.

De äldsta litterära källorna till Harald Héns historia är tre brev till honom från påven Gregorius VII. I hög grad intresserar Carsten Breengaard sig för dessa brev, framför allt för brevet av den 19 april 1080. Påven skriver i detta, att han erfarit, att Edert folk »giver præsterne skylden for stærke udsving i årstidernes temperatur, stormvejrs forstyrrelser og alle mulige legemlige sygdomme«. Påven anser, att detta »i højeste grad burde forbydes under straf af apostolisk banlysning« och påligger kungen med apostolisk myndighet, »at I ganske udrydder

³⁹ C.B., s. 31, 33, Weeke, C., s. 172; L.W., s. 86.

⁴⁰ C.B., s. 16.

denne fordærvelige uskik i Eders rige og ikke yderligere fordrister Eder til at udsætte præster og gejstlige, hvem I skylder ære og ærbødighed for slig skændig beskyldning«. Påven har även erfarit, att Harald Hén »handler ugudeligt med hensyn til kvinder, der af samme grund ved en lignende ubillighed er kendt skyldige i kraft af en umenneskelig og barbarisk skik«. Han »farer frem med dødsstraf mod disse uskyldige kvinder«. ⁴¹

I sin tolkning av detta påvens brev gör Carsten Breengaard sig skyldig till våldsam överdrift och lösa förmodanden. Påven karaktäriserar i sitt brev folkets försyndelser mot präster och andliga endast som »fordærvelige uskik« och »skændig beskyldning« och menar, att de som gjort sig skyldiga härtill, borde bannlysas. Brevet har inte ett enda ord om, att präster och andliga, som Carsten Breengaard säger, utsatts för »forfølgelse« eller för »særdeles alvorlige repressalier« eller »afstraffelse«. Om detta skriver Carsten Breengaard: »Mens det af brevet fremgår, att kvinderne er blevet dødsdømt, konkretiseres præsternes straf ikke direkte, hvoraf vi formodentlig kan slutte, at disse ikke blev straffet med henrettelse. Hvilke afstraffelser, der så var tale om, kan ikke siges konkret, men hverken lemlæstelse af præster eller ødelæggelse af kirker kan anses for usandsynligt«. Tydligt har det helt undgått Carsten Breengaard att i påvens brev inte omtalas någon bestraffning av präster och andliga. Carsten Breengaards förmodanden stanner inte härmed. Han menar också att, »af den fremstilling, Gregor giver, kan der ikke være nogen tvivl om, at den pågældende afstraffelse af præster og kvinder er forløbet inden for samfundets institutioner og i overensstemmelse med dets normer ... Den samfundsinstitution, forfølgelsen er blevet kanaliseret igennem, kan utvivlsomt kun være *de lokale ting*, og da ofret for 'forbrydelsen' er samfundet, formodentlig herreds- eller endog lands-ting«. ⁴²

Carsten Breengaard har utan spår av källkritik godtagit underrättelserna i påvens brev. Brevet ger honom upplysningar om »den konkrete situation for kirke og menighed under Harald Héns kongedømme»? Det ger honom en bakgrund för framställningen av helgonkungen, Knud den helige. Denna brist på kritik torde ha sin förklaring av att Carsten Breengaard menar, att påvens underrättelser om förhållandena i Danmark »utvivlsomt« härrör från den klerk, som han i ett tidigare brev begärt skulle sändas till Rom. Man vet inte om Harald Hén sänt någon klerk till Rom – en begäran härom från år 1077 har han inte villfarit – och det är föga sannolikt, om så varit fallet, att han sänt en klerk, som hade

⁴¹ Diplomatarium danicum, I, 2 nr. 20.

⁴² C.B., s. 117.

den oförmånliga uppfattning av hans kungadöme, som påven gör gällande.

Med detta sista må förhålla sig hur som helst. Det hade varit önskvärt, att Carsten Brengaard i sammanhang med detta påvens brev och sina egna förmodanden gett sina läsare kunskap även om de två danska litterära källorna till Harald Héns historia. I den ena av dessa, Ailnoths helgonlegend om kung Knud, framställer författaren Harald Hén som den av danska folket älskade lagstiftaren. Folket berömmar och prisar honom som fredens och den offentliga frihetens fader på grund av de lagar han gett dem. Den andra danska källan, Roskildekrönikan, har en ännu mera berömmande uppfattning av Harald Hén. Ingen dansk kung har av Roskildekrönikans författare karaktäriserats i så höga toner som Harald Hén. Han säges ha varit den ypperste av män (*vir optimus*) och den rättfärdigaste regent (*rector iustissimus*). Orden är de högst berömmande, som medeltida latin känner. Han är även en demokratisk kung. Skogarna i Danmark hade helt tagits i besittning av stormännen. Han befalld, att de skulle vara gemensamma för allt folket.⁴³

Dessa två danska källor är sent nedskrivna; Ailnoths helgonlegend någon gång under tiden 1104–1125, snarast 1104–1117; Roskildekrönikan först under slutet av 1130-talet. Men de är inte värdelösa. De återger den kyrkliga tradition, som levde om Harald Hén i två kyrkliga centra, Odense och Roskilde. Det märkliga är, att denna kyrkliga tradition inte bevarat något om vad påven har att berätta om »fordärlige uskik« eller om »skændige beskyldninger« mot präster och andliga, än mindre om Carsten Brengaards många förmodanden.

Carsten Brengaard förtiger den tradition av Harald Héns kungadöme, som levat i två danska kyrkliga centra. Han godtar däremot kritiskt och med tillsats av förgrovande förmodanden den bild, som påven Gregorius på grund av någon hörsägen tecknat i det fjärran Rom. Denna senare bild blir bakgrunden för hans panegyriska teckning av Knud den helige.

Två andra reflexioner. Trots att Magnus Nielsen i *Liber daticus* säges »vara frejdad av dygd (*virtus*)«, skall enligt Carsten Brengaard *Liber daticus* »*reducere* honom betydligt«. ⁴⁴ Motiveringen härför är, att Magnus Nielsen i *Memoriale fratrum* är ställd främst bland de i Hammarslaget stupade, men i *Liber daticus* är ryckt ned efter de andliga. Carsten Brengaard misstar sig. Tydligt var detta normalt i kyrkliga dokument

⁴³ *Vitae sanctorum*, s. 90; *Scriptores minores*, s. 23.

⁴⁴ C.B., s. 38.

vid tiden omkring 1145. I ett annat kyrkligt dokument, notitiam om Eskils gåvor till kapitlet i Lund från år 1145, är även två andra kungaättlingar ryckta ned efter de andliga.⁴⁵

Om Erik Emune säges i *Liber daticus* att han hållit riket i sin hand med sitt principats högsta maktfullkomlighet: »Tenens regnum cum summa sui principatus potentia«. Skarpt motsatta tolkningar av dessa ord har gjorts gällande. Enligt Lauritz Weibulls tolkning är Erik Emune i dessa ord karakteriserad som »målsman för en kungamakt, frigjord från all hänsyn, som den medeltida tyrannen«. Carsten Breengaards mening är, att orden »uden mindste tvivl må være ment som en hyldest«. Det följer härav, att i motsättning till L.W:s upfattning »*Liber daticus* og Roskildekrönikens vurdering af Erik Emune er så motstridende, at det må anses for udelukket, at de kan være båret af samme person«. ⁴⁶ Avgörande för tolkningen är några ord i Roskildekrönikan om biskop Vilhelm. I dessa säges om denne: Mäktig till själs- och kroppskrafter, full av iver, nedkämpade han världens mäktiga och skonade i sin vrede ingen: »Impetuosus et qui sola uirtute corporis, debellaret potentes, at animi uirtute nullique parens iratus«, ⁴⁷ »Potentes« hör till dem, som biskop Vilhelm nedkämpade. Orden i *Liber daticus* kan inte vara en hyllning av Erik Emune. De är skrivna av någon, som anslutit sig till hans fiender.

I första kapitlet av sin avhandling tillskriver Carsten Breengaard, Lauritz Weibull att använda en något speciell form för »silentioslutning«. ⁴⁸ Uppfattningen är så uppenbart oriktig, att den inte kräver något bemötande.

⁴⁵ *Diplomatarium danicum*, I:2, nr. 88.

⁴⁶ L.W., s. 90, 91; C.B., s. 42, 22, 51.

⁴⁷ *Scriptores minores*, s. 22.

⁴⁸ C.B., s. 21.

Den dansk-norske hær i det 18. århundrede

OPTIMERING, MODERNISERING OG PROFESSIONALISERING

AF

GUNNER LIND

Forskningen i dette emne er hovedsageligt af ældre dato. Det eneste større arbejde, der søger at dække alle sider i hele perioden, er således oberst Otto Vaupells »Den dansk-norske Hærs Historie«, et værk, der er over hundrede år gammelt, og skrevet med en styrke i udtrykket, som ikke virker tillidvækkende. Grundopfattelsen i hele den ældre litteratur er, at landmilitæret i det 18. århundrede, og især efter den store nordiske krigs slutning, var provinsielt, gammeldags, og i det hele præget af betydelige brøst og mangler. Det er ikke helt let at opsummere anklagerne, da de har karakter af en generel fordømmelse af hele systemet. Blandt hovedpunkterne kan nævnes utilfredshed med den samlede militære indsats, som det antydes blev begrænset af godsejernes politiske indflydelse, og fordømmelse af den professionelle og moralske standard hos både officerer og menige.¹ Først reformerne efter 1784 ændrede dette, men det til gengæld så kraftigt, at hæren i begyndelsen af det 19. århundrede måtte regnes blandt de bedst opbyggede i samtiden.²

Den kritiske grundopfattelse er så udpræget i den ældre militærhistori-

¹ Eksempler: Otto Vaupell, *Den dansk-norske Hærs Historie* 2 (Kbh. 1876) (et helt katalog findes i det opsummerende afsnit s. 2–14; detaljer f.eks. s. 68f, 81, 90f, 104, 107–28, 141, 147, 199, 399); *Officersskoler i Tidsrummet 1691–1918* (Kbh. 1918) s. 23–26; P.F. Rist, *Fra Støvlettiden. Kulturhistoriske Bidrag til det 18. Aarhundredes Karakteristik* (Kbh. 1884), især indledningen og s. 24–26, 49, 56–99, 155–73; K.C. Rockstroh, *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede* 3 (Kbh. 1926) s. 150–6.

² Rockstroh, 3 s. 390; Jens Johansen, *Frederik VI's Hær 1784–1814* (Kbh. 1948) s. 272.

ske litteratur, at man kan se den føre til arrogant forkastelse af samtidige iagttageres domme og til usikkerhed over for egne resultater, som ikke stemmer med traditionen.³ Opfattelsen præger også de ældre fremstillinger af periodens almindelige historie. I de nyeste synes den skepsis, som den ældre version uvilkårligt fremkalder, at vise sig som tilbageholdenhed med omtale af hæren. Man vælger henholdsvis at holde omtalen af landmilitæret på et minimum eller at nøjes med en beskrivelse af grundstrukturen.⁴ Den, der ønsker at give en mere omfattende fremstilling, er imidlertid stadig tvunget til at falde tilbage på de tvivlsomme ældre resultater.⁵

Spørgsmålet om hærens kvalitet i en periode uden en eneste egentlig krig kan forekomme uinteressant. Krigsmagten var jo imidlertid statsapparatets hovedstykke; og selv i sømagten Danmark-Norge var hærens budget og mandskabsstyrke langt større end flådens. Hæren var udenrigspolitikens grundvold, og dens opretholdelse formålet med en væsentlig del af de indenrigspolitiske initiativer. Dens kvalitet er således en vigtig målestok for, hvor godt den dansk-norske stat fungerede på sine egne præmisser. Desuden var den militære moderniseringsproces, altså den stadige forandring i konkurrence med og ofte under efterligning af udlandet, både karakteristisk for en stor del af styrets aktivitet, og drivkraft for mange af forandringerne på andre områder. Denne proces egner sig særlig godt til sammenlignende undersøgelser, fordi produktet af anstrengelserne teknisk set var meget ens og havde ensartede opgaver i alle stater. Det er altså her muligt at sammenligne resultatet af staternes arbejde for, på forskelligt grundlag at løse den samme opgave.

Beskæftigelse med nogle af hærens forhold har gjort mig skeptisk over for den ældre opfattelse.⁶ Det er ikke min hensigt at indlede en egentlig polemik mod det traditionelle standpunkt, som næppe nogen vil forsvare i dets helhed. Jeg kan heller ikke give en alternativ fremstilling af alle

³ Emil Madsen, »Et svensk Skrift om Hvervningen til Fodfolket i den danske Hær«, Militært Tidsskrift 38 (1909) s. 196–9; Lars Kiærland, »Officersstandens sociale, økonomiske og kulturelle forhold«, Norsk Militært Tidsskrift 92 (1929) s. 955, 1018; 93 (1930) s. 540.

⁴ Edv. Holm, Danmark-Norges Historie fra den Store Nordiske Krigs Afslutning til Rigmens Adskillelse 1 (Kbh. 1891) s. 513–7, 2 (Kbh. 1894) s. 591–601, 3^e (Kbh. 1898) s. 380–92, 4^e (Kbh. 1902) s. 425–35, 5 (Kbh. 1906) s. 626–42, 6^e (Kbh. 1909) s. 602–19; Schultz Danmarkshistorie 3 (Kbh. 1942) s. 548, 558, 4 (Kbh. 1942) s. 177–81; Sv. Cedergreen Bech, Oplysning og tolerance (Danmarks Historie, red. af Danstrup og Koch, 9, Kbh. 1965) s. 147, 307–09, 401–04; Ole Feldbæk, Tiden 1730–1814 (Danmarks Historie, red. af Aksel E. Christensen m.fl., 4, Kbh. 1982) s. 99–104.

⁵ Jvf. Helge Klint, Den danske hær 1, 1750–1814 (Kbh. 1977).

⁶ Se min artikel »Military and Absolutism: The Army Officers of Denmark-Norway as Social Group and Political Factor, 1660–1864«. (Under udgivelse i Scandinavian Journal of History).

sider af militærvæsenet. Specielt savner jeg materiale om de menige soldater. Derfor kan jeg kun i ringe omfang komme ind på en central del af den gamle opfattelse, nemlig den hvervede soldats, og især den udenlandske hvervede soldats, militære og moralske kvaliteter.⁷ Men jeg vil forsøge at fremstille nogle militære forhold på en mere tidssvarende måde, især ved at sammenligne med andre samtidige militærapparater. Fire områder vil blive behandlet: rustningens totale omfang og det militære ressourceforbrug; tilpasningen af forbruget til samfundsøkonomien og følgerne for hærens struktur; moderniseringen af hærens arbejdsmetoder, altså kampformerne; og professionaliseringen af officerskorpset. Efter min vurdering viser en sådan sammenligning altså, at den ældre opfattelse i hovedsagen er forfejlet. Desuden peger den på skævhedens årsag: forhold i militæret, der har farvet det samtidige materiale, som man har bygget på.

De fire følgende afsnit gennemgår udviklingen på forskellige områder. Det femte (Officersmentalitet og militærhistorie) søger at vise, hvordan denne udvikling i sidste ende, gennem sin påvirkning af samtidige skrifter, kom til at påvirke den militærhistoriske tradition.

Hærstyrke og ressourceforbrug

Staterne indkrævede dels produktion (varer og penge), dels arbejdskraft (udskrevet mandskab) til hærene. Oplysningerne om disse to størrelser hver for sig er imidlertid færre og ringere end oplysningerne om deres fælles produkt, hærstyrken. Når det sammenlignes med folketallet viser det sig, at den stadige oprustning under Christian V og Frederik IV gjorde Danmark-Norge til en af Europas stærkest rustede stater, endda uden at der er taget hensyn til flåden. Denne position blev holdt ind i det 19. århundrede, dog med en faldende afstand til gennemsnittet. I en del af det 18. århundrede synes Danmark-Norge endda at have været den stærkest rustede stat, en position som blev overtaget efter Karl XII's Sverige og afgivet til »soldaterkongen« Frederik Wilhelms Preussen. Gruppen af stærkt rustede stater var lille. Foruden Danmark-Norge og Preussen bestod den af stormagtstidens og Bernadotternes Sverige (men ikke frihedstidens) og Hessen i den periode, hvor denne stat udlejede tropper i stor stil. På det typiske rustningsniveau (fra $\frac{2}{3}$ til $\frac{1}{3}$ af det høje)

⁷ De meniges forhold er et kompliceret emne. Det er kun tilfredsstillende studeret i Frankrig, og værket omfang angiver problemerne. (André Corvisier, *L'armée française de la fin du XVIIIe siècle au ministère de Choiseul. Le Soldat. 1-2* (Paris 1964). Hertil kildeudgaven André Corvisier (ed.), *Les contrôles de troupes de l'ancien régime 1-4* (Paris 1968-70).

befandt sig (regnet fra toppen) frihedstidens Sverige, Nederlandene, Savoyen, Bayern, Sachsen og Hannover, Rusland, Østrig og Frankrig. I bunden lå Storbritannien.⁸

De få mulige sammenligninger af pengeforbruget viser, at statens udgifter til hæren pr. indbygger i fredstid var klart lavere i Sverige og Frankrig end i Danmark. Forskellen synes at være en femtedel til en tredjedel. I Preussen var udgiften pr. indbygger omtrent den samme først i århundredet, men betydeligt større allerede omkring dets midte.⁹ Den samlede statsindtægt pr. indbygger var også forholdsvis høj i Danmark-Norge. Det viser i hvert fald det eneste sammenlignende studie i datidige statsfinanser. Ca. 1765 angives denne indtægt til 12 livres tournois, mindre end i Storbritannien (28), på linje med Frankrig (12), og mere end Preussen (11), Hannover (10), Bayern (9), Sverige (7) og Østrig (7).¹⁰

Alle disse beregninger på et notorisk vanskeligt område er nok ikke særlig nøjagtige. Selv ret kraftige korrektioner vil dog ikke kunne ændre Danmark-Norges relative placering meget; og trods nogle ikke-skatteindtægter, især Øresundstold og jordebogsindtægter, må skatteniveauet karakteriseres som højt, især når man tager hensyn til, at samme sølvværdi repræsenterede en større mængde varer eller arbejde i Danmark-Norge end i f.eks. Frankrig. Trykket var i hvert fald højt i kongeriget Danmark, som bar en særlig stor del af den egentlige skattebyrde, og jordskatterne var høje: de udgjorde så vidt det kan ses mere af den totale skattebyrde i Danmark-Norge end i nogen anden stat.¹¹

Det er vanskeligt at opgøre forbruget af udskrevet arbejdskraft. Både antallet af udskrevne og den krævede mængde arbejde pr. udskreven soldat varierede for stærkt. Det er dog klart, at udskrivningen i Norge var

⁸ Der er en del usikkerhed omkring de ældste tal for Sverige (før 1720). Hærstyrken er velkendt, men folketallet i det samlede svenske rige (i modsætning til tallet for selve Sverige) kan kun skønnes med stor usikkerhed.

⁹ Karl Åmark, *Sveriges Statsfinanser 1719–1809* (Stockholm 1961), tab. 5, 18; Albert Babeau, *La vie militaire sous l'ancien régime 2* (Paris 1890) s. 301–03; Curt Jany, *Geschichte der Königlich Preussischen Armee 1* (Berlin 1928) s. 528, 647. Folketal som i *Military and Absolutism* (note 6), figur 1. Sammenligningen med Frankrig bygger på tal fra århundredets midte. Sammenligningen med Sverige kan være misvisende, da værdien af den svenske hærs inddelte indtægter blev undervurderet officielt (Gunnar Artéus, *Krigsmagt och samhälle i frihetstidens Sverige* (Sthlm. 1982) s. 161–2).

¹⁰ Peter Claus Hartmann, *Das Steuersystem der europäischen Staaten am Ende des Ancien Régime* (Francia Beihefte 7, München 1979). (Jeg har korrigeret for, at den svenske valuta ikke var i pari, jvf. Åmark s. 151).

¹¹ Feldbæk s. 130–2; Åmark tab. 26; Hartmann s. 94–124, 314–26.

i særklasse. Den var utvivlsomt den mest omfattende i Europa. Den danske udskrivning forekommer at ligge på samme niveau som f.eks. den preussiske.

Derimod kan der siges noget om udskrivningsmetoderne. De havde tre fælles træk overalt i Europa: at der et sted i processen kunne eller skulle trækkes lod, hvis der var overskud af udskrivningspligtige; at værnepligten ikke omfattede alle klasser; og at byrden ikke belastede alle egne og landskaber lige meget.¹²

Udskrivningen fungerede ikke helt ens i Danmark og Norge, i hovedsagen på grund af den forskellige landbrugsstruktur. Principperne var dog de samme. Den værnepligtige gruppe var bestemt som den ikke selvstændigt brugende, og helst heller ikke gifte, bondebefolkning på landet. Man medtog altså ikke de fattige i byerne, hvad der ellers var almindeligt. Den udvælgende instans, sessionen, var en blandet civil-militær instans, hvor (groft sagt) de militære medlemmer skulle udvælge de egnede, mens de civile kontrollerede, at de militære ikke misbrugte deres position. Det meste af perioden var sessionen domineret af militære, idet den bestod af en civil embedsmand (amtmanden), en officer, og en de facto militær (krigskommissæren, som hørte under den militære administration og oftest var ex-officer). De jordejere, hvis ejendom havde fået pålignet byrden – altså godsejeren i Danmark og Hertugdømmerne, lægdsbønderne i Norge – havde også indflydelse på udvælgelsen. Reglerne var ikke altid klare, og praksis ikke ensartet. I Danmark optrådte godsejerne som regelrette forsessioner indtil 1788. De havde således kontrol med udvælgelsen, hvis den egentlige session kunne acceptere de soldater de stillede.¹³

Alligevel var militærrets indflydelse på udvælgelsen stor under det dansk-norske sessionssystem, set i et europæisk perspektiv. Det alminde-

¹² Johann Hellwege, *Die Spanischen Provinzialmilizen im 18. Jahrhundert* (Wehrwissenschaftliche Forschungen, Abteilung Militärgeschichtliche Studien 9, Köln 1969) s. 57 ff, 129–31, 220; Jany 1 s. 571, 575–6, 679–700; Christopher Duffy, *The Army of Maria Theresa, 1740–1780* (Vancouver/London 1977) s. 49, 52; *Reglemens et ordonnances du Roy pour les Gens de Guerre* 6 (Paris 1689) 29.11.1688; Georges Girard, *Le service militaire en France à la fin du règne de Louis XIV. Racolage et milice* (Paris 1922) s. 164, 179 ff; J. R., Western, *The English Militia in the XVIIth Century. The Story of a Political Issue 1660–1802* (London 1965) s. 129, 245 ff.

¹³ Rockstroh 2 (Kbh. 1916) s. 412–45, 3 s. 103, 106, 119 ff; C. O. Munthe, *Den norske hær indtil 1814* (Kristiania 1914) s. 165–6; Johan Chr. Hedegaard, *Samling af de trykte Forordninger, Placater og Patenter etc. Landmilitærvæsenet betræffende 1670–1840* (Kbh. 1807–1841) 28.2.1705; *Forordninger af 22.2.1701, 30.12.1702* (Frederik IVs Forordninger), 4.2.1733 (Christian VI's Forordninger; forkortet aftryk hos Rockstroh, bilag til bd. 2 og 3); Birgit Løgstrup, *Jordrot og offentlig administrator* (Administrationshistoriske studier 7, Kbh. 1983) s. 251–3, 260–1.

lige var, at selve udskrivningen blev foretaget af civile. Det kunne være sognebefolkningen, den lokale civiladministration eller organer kontrolleret af stænderne. Der fandt selvfølgelig også en militær kontrol og accept sted, men den lå senere (ofte meget senere) end den første udskrivning med indførsel på listerne, og derfor må de militære havde haft meget mindre mulighed for omgørelse, og dermed mindre indflydelse på den lokale udvælgelse. Den eneste rent militære udskrivning fandtes i det preussiske kantonsystem ca. 1720–1763. Den fremkaldte imidlertid så mange misbrug og klager, at den sidstnævnte år blev erstattet med et system, der nøjagtigt svarede til det danske.¹⁴ Den reformerede danske ordning fra 1788 blev således det samtidige system, hvor militæret mest direkte kunne gøre sine krav gældende.

Man må altså konstatere to ting: (1) Den danske enevælde var ikke tilbageholdende med at anvende samfundets ressourcer til hæren. Tværtimod var der tale om en udpræget militærstat, relativt stærkere rustet end f.eks. solkongens Frankrig. (Og hertil kom flåden, som i et normalt dansk budget stod for en udgift omtrent halvt så stor som hærens, mens proportionen i Sverige var godt $\frac{1}{3}$, i Frankrig under $\frac{1}{6}$, og i Preussen omtrent nul).¹⁵ (2) Belastningen af den landbrugende befolkning i forhold til andre befolkningsdele var høj, og militærets indflydelse på udskrivningen betydelig. Det må ses på denne baggrund når belastningen lejlighedsvis blev reduceret, som i 1724 og 1730, og når man søgte at forene udskrivningen med jordejernes behov for arbejdskraft. I Preussen, hvor man også udskrev arbejdskraft fra landbruget i meget betydeligt omfang, møder man ganske den samme bestræbelse på at nå til forståelse med landbrugsinteresserne. Som i Danmark tilstræbes dels saglige kompromisser med agerdyrkningens behov; dels politisk forståelse, idet den politisk betydningsfulde del af landbefolkningen, jordejerne, fik militært begrundede beføjelser over resten.¹⁶

Den militære interesse havde kun ringe kontrol over den generelle

¹⁴ Hellwege s. 61 ff, 129 ff; Jany 1 s. 571–3, 575–8, 679–700; Otto Büsch, *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preussisch-deutschen Gesellschaft* (Veröffentlichungen der Berliner Historischen Kommission 7, Berlin 1962) s. 14–20, 33–4; Gerard loc. cit.; Western loc. cit.; Reglemens et ordonnances 6, 29.11.1688; Duffy loc. cit.: Gerhard Oestreich, »Zur Heeresverfassung der deutschen Territorien von 1500–1800. Ein Versuch vergleichender Betrachtung«, *Forschungen zu Staat und Verfassung. Festgabe für Fritz Hartung*, hrsg. v. R. Dietrich u. G. Oestreich (Berlin 1958) s. 433–4, 437.

¹⁵ Feldbæk s. 132; Gordon Norrie, »Felttoget i Mecklenburg 1762«, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. VI (1962) s. 650; Åmark tabel 18; *The Military Revolution and the State*, ed. by Michael Duffy (Exeter Studies in History 1, Exeter 1980) s. 79–80.

¹⁶ Büsch afsnit 1 del 2–3, 2 del 1.

politik i enevældens Danmark-Norge, sammenlignet med nabostaterne.¹⁷ Men den politiske prioritering af militæret var alligevel høj på det centrale område, ressourcetildelingen. Der lå tunge byrder på kongen af Danmarks undersåtter. Den militære opbygning skete imidlertid udelukkende i den tidlige enevældes tid, til ca. 1720. Derefter var der stabilitet, mens folketal og produktion steg, altså en tilbagegang i militærets andel af ressourcerne. Det var vel ikke urimeligt, da den oprindelige trussel, den svenske stormagt, jo var borte. Men det må have fået forkæmperne for den militære interesse til at føle, at andre var stærkere.

Ressourceoptimering og nationale soldater

Hvis man sammenligner de oplysninger, som er anvendt ovenfor, viser der sig et misforhold mellem omkostningerne pr. soldat i Frankrig på den ene side, Danmark-Norge og Sverige, til dels også Preussen, på den anden. Det skyldtes nok delvis forskellige misbrug i den franske hær.¹⁸ Den vigtigste grund var dog, at de kraftigst rustede stater havde fundet bedre løsninger (set fra militærets synspunkt) på oprustningens problem: at skaffe folk og penge uden at skade produktion og reproduktion i staten, eller på anden måde fremkalde indenrigspolitiske problemer. Krigsstyrken kunne nemlig øges uden en tilsvarende øget belastning af samfundet ved udnyttelse af to metoder. Det ene er mobiliseringsprincippet, det andet vil jeg kalde optimering af ressourceudtaget.

Mobiliseringsprincippet udnytter det enkle forhold, at der kun er brug for soldater i krigstid. I fredstid kan man nøjes med soldater under uddannelse og deres undervisere, altså langt færre.

Optimering vil sige tilpasning til den økonomiske struktur. Penge, arbejdsydelse (altså mandskab) og hjemmeproducerede varer var til en vis grad uafhængige størrelser i en bondeøkonomi med en høj grad af selvforsyning, latent underbeskæftigelse (især sæsonmæssigt) og begrænset mulighed for afsætning af produkter. Inden for visse rammer kunne man indkræve alle tre dele uden at skade produktion og det essentielle forbrug; men man kunne kun i begrænset omfang kompensere øget indkrævning på et område med askald på andre, fordi der var stort tab ved omsætning fra en form til en anden.¹⁹ Fuld udnyttelse af ressourcerne

¹⁷ Se *Military and Absolutism* (note 6).

¹⁸ Max Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland 2* (*Geschichte der Wissenschaften in Deutschland 21²*, Leipzig/München 1891) s. 2337.

¹⁹ Et ekstremt eksempel på omsætningsomkostninger i Jan Lindegren, »Den svenske militærstaten 1560–1720«, i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser* (*Odense University Studies in History and Social Sciences 85*), Odense 1984, s. 105.

var altså kun mulig, når man indkrævede alle tre dele i et indbyrdes forhold, som var tilpasset regionens økonomiske struktur.

De hvervede styrker, som dominerede siden det 16. århundrede, var ringe ud fra begge synspunkter. De havde intet andet mobiliseringssystem end afskedigelse og nyhervning. Mulighederne for optimering var små, da de krævede mest muligt som kontanter. Disse svagheder fandtes ikke hos de udskrevne landeværns- og militsenheder, som fandtes overalt. De var imidlertid i deres traditionelle form så ringe uddannet og med så svage kadrer, at de ikke kunne bruges til meget i krig, og slet ikke indgå i felthæren som andet end rekrutdepot.

Oprustningen kunne således lettes af løsninger, som enten gav de udskrevne styrker tilstrækkelig ydeevne, eller formindskede og ændrede de hvervedes forbrug af ressourcer. Herved kunne man hæve det loft, som pengeindtægterne lagde over soldatertallet. Det lyder banalt, men var en militærfaglig udfordring. Nye former krævede et opgør med megen vanetænkning og et højt organisatorisk niveau. Man skulle finde former for kontrol, træning og mobilisering, som tillod at tropperne blev spredt uden at blive uanvendelige.

I det sene 17. og tidlige 18. århundrede søgte de fleste regimer at styrke militserne. Dette skete blandt andet i Frankrig, Savoyen, Spanien, Hannover, Preussen, Østrig, Bayern, selv i England, dog først fra 1757. Ændringerne var dog ikke så store, at enhederne blev andet end reserver.²⁰

Derimod havde begge de to stater, som rivaliserede med det danske monarki om titlen som den mest rustede stat, gennemført radikale ændringer. I Sverige havde man fra begyndelsen af det 17. århundrede haft en egentlig udskrevet hær. Gennem mange ændringer udviklede denne sig i løbet af århundredet til den *inddelte* hær: en professionel hær, men kraftigt demobiliseret i fredstid, og lønnet med jordlodder afgivet af bønderne og staten. I hovedsagen var udskrivningsretten hermed konverteret til en slags skat; og kronens godsrigdom og landets rigelige forsyning med marginaljord var blevet udnyttet som en militær ressource. Desuden fandtes nogle få hvervede regimenter.²¹

²⁰ André Corvisier, *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789* (Paris 1976) s. 65–8; Hellwege s. 263–8, 303–42, 377–9; L. von Sichert, *Geschichte der königlich-hannoverschen Armee 2* (Hannover 1871) s. 166f; Jany 1 s. 571–79; Karl Staudinger, *Geschichte des Bayerischen Heeres 2* (München 1905) s. 847–52; Western s. 129, 304–09.

²¹ C.W. Kleen & E.H. K:son Björn, *Sveriges Försvar. Historisk översikt av dess allmänna utveckling och de enskilda förbandens liv genom seklarna 1* (Sthlm. 1927) s. 33–4; *Bidrag til den store nordiske Krigs Historie* udg. af Generalstaben 1 (Kbh. 1899) s. 167–75; Sven Åberg, *Karl XI's indelningsverk för armén* (Uppsala 1922).

Preussen gik i den modsatte retning. De lokale militser blev afskaffet (1713), og den hvervede hær stærkt udvidet. Den mangel på mandskab og penge, som hermed opstod, løste man gennem en gradvis legitimering, systematisering og udbygning af to oprindeligt illegale fremgangsmåder: Tvangshvervning og frifolk. (Frifolk var hvervede soldater som havde orlov og i hovedsagen ernærede sig selv). Det skete i perioden ca. 1714–1733. Tvangshvervningens legitimering endte med proklamation af almindelig værnepligt til de hvervede regimente, som fik hvert sit distrikt (kanton). Der blev dog reelt kun taget af de fattigste. Frifolkssystemet betød, at disse udskrevne soldater efter deres uddannelse blev *Beurlaubte*, som kun mødte til en årlig øvelse, helst i landbrugets døde tid. Under Frederik Wilhelm I opstod således *kantonsystemet*, der forsynede hæren med en stor udskreven reserve. De fleste preussiske soldater var stadig virkelige hvervede, gerne udlændinge, men efterhånden fik de også i stort tal orlov uden for øvelsestiden (*Freiwächter*).²²

De to andre stærkt rustede stater havde altså udviklet hver sin løsning på oprustningsproblemet. De havde valgt én af de to traditionelle former, tilført den væsentlige træk fra den anden form, og opgivet denne. Det betød paradoksalt nok, at den traditionelt udskrevne svenske hær var blevet 100% hvervet, mens den i princippet hvervede hær i Preussen for en stor del var udskrevet. Tjenestemæssigt forblev man dog ved det gamle: de inddelte svenske soldater blev trænet som fortidens udskrevne, mens de udskrevne i Preussen havde en meget mere byrdefuld tjeneste i stil med de gamle hvervede.

Sidst i århundredet var Danmark-Norge militærfagligt set ledende i udviklingen mod værnepligtshæren. Almindelig værnepligt fik man ganske vist først med enevældens fald, men det betød ikke meget i praksis. I det 18. århundrede var der altid rigeligt værnepligtige i forhold til pengemidlerne, og selv værnepligtslovene i Frankrig under revolutionen og i Preussen fra 1815 – de mest vidtgående for deres tid – lagde langt fra fuld værnepligtsbyrde på de besiddende klasser.²³

Den danske værnepligtslovgivning 1764–1803 var imidlertid foran på to punkter. For det første blev der stadig flere udskrevne, så disse tidligt blev helt dominerende. I den danske hærs fodfolk (den »danske hær« dækkede kongeriget og hertugdømmerne) steg procenten fra ca. 44 efter ordningen af 1764, over 63 i 1774, 70 i 1776 og 72 i 1785, til næsten 100% efter 1803. I det norske fodfolk var der altid over 85% udskrevne.²⁴ For

²² Jany 1 s. 579, 660, 679–710.

²³ Bernard Schnapper, *Le remplacement militaire en France* (Paris 1968) s. 19–31; Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army* (New York 1964) s. 70.

²⁴ Rockstroh 3 s. 331–3; Munthe s. 161–2, 173–4; P. Rosenstand Goiske, *Reskripter*,

det andet udviklede man de moderne former for udskrivning, træning og reserve, som normalt forbindes med den preussiske værnepligtslov af 1815. Undervejs havde man 6 egentlige hærplaner, som var ret forskellige. Det viser hvor vanskelig denne udvikling var. Det preussiske kanton-system var forbilledet for en del indretninger, især i begyndelsen. Det kunne dog ikke bruges på alle punkter. De finansielle og indenrigspolitiske vilkår var anderledes, og man tilstræbte snart et langt større udskrevet kontingent end i Preussen (hvor man iøvrigt atter nærmede sig den traditionelle hvervede hær). Faserne i udviklingen var: (1) organisatorisk sammensmeltning af de hvervede og udskrevne tropper (i Danmark 1764, i Norge 1789); (2) delvis erstatning af de hvervede med udskrevne, hvorved man fik to typer udskrevne, med kort tjeneste som de traditionelle nationale tropper, og med lang tjeneste som de traditionelle hvervede (i Danmark som principielt midlertid foranstaltning i varierende omfang til 1764, regelmæssigt fra 1776, i Norge fra 1789); (3) én tjenesteform for alle, nemlig grunduddannelse plus genindkaldelser (1803).²⁵

Det er især denne udvikling, der har givet anledning til den positive bedømmelse af Frederik VI's hær, ikke så meget på grund af dens militærtekniske kvaliteter, som på grund af dens politiske ramme. Dels var den jo nært sammenknyttet med landboreformerne, dels afskaffede den de tyske hvervede.

Indtil 1764 havde man altså adskilte hvervede og udskrevne tropper. Der er således en overfaldisk lighed med konservative stater som Frankrig og Østrig;²⁶ men ser man nøjere efter viser det sig, at de begge før sammensmeltningen var blevet omdannet efter mønstre, som kun delvis var de samme som det preussiske eller det svenske, men som havde lignende resultater.

Frifolkssystemet som en demobiliseringsform for de hvervede var genstand for en mængde reguleringer fra 1701 og frem. Først sigtede de mest på at begrænse et fænomen, som let kunne medføre underslæb eller sociale problemer. Men efterhånden blev der også indarbejdet et stigende antal frifolk i budgetterne. Mange arbejdede på landet – en forudsætning for et større antal.²⁷ Væksten i tallet var uregelmæssig, men omkring

Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende (Kbh. 1803–5) 19.7.1764, 19.12.1788, 11.12.1789.

²⁵ Rockstroh 3 s. 201–24, 286–99, 310–13, 327–32, 339–81; Munthe s. 160–8, 172–8; Jany 4 (Berlin 1933) s. 18 ff; Craig s. 22 f.

²⁶ Jvf. John Danstrup, »Kampen om den danske Hær 1740–66«, Historisk Tidsskrift 11. rk. II (1947) s. 22.

²⁷ Forordn. af 14.6.1701, Frederik IV's forordninger. Her tales om, at overdreven frigivelse af folk ofte har medført, at man »bisweilen anstatt Soldaten Bauern sietet«.

midten af århundredet var omkring $\frac{1}{4}$ af de hvervede frifolk, og 1789 knap halvdelen.²⁸

Militærteknisk krævede frifolkssystemet først og fremmest regler for årlig genindkaldelse. Det blev bestemt i forskellige tempi i perioden 1724–44.²⁹ Denne udvikling løb parallelt med udviklingen i Preussen, og kan altså næppe have haft denne som forbillede.³⁰ Reglerne for genindkaldelse var mindre grundige end de preussiske, sandsynligvis fordi man ikke officielt havde Beurlaubte, som især havde brug for denne træning.

Forudsætningen for at staten havde fordel af frifolkssystemet var ændring af de hvervede enheders økonomi. De fungerede nemlig delvis efter »entreprenør«-princippet. Cheferne optrådte ganske vist ikke mere som egentlige entreprenører, sådan som de havde gjort i første halvdel af det 17. århundrede.³¹ Men det gamle system prægede stadig i større eller mindre omfang den økonomiske forvaltning. Statens penge blev fordelt til afdelingernes chefer. Til gengæld skulle de levere varen: munderede, øvede, bevæbnede soldater. Varens mængde og kvalitet blev specificeret og kontrolleret, men ikke de reelle udgifter. Der var altså stadig mulighed for tab og gevinst. Det varierede en del fra hær til hær, hvad staten leverede in natura, og hvad officererne forvaltede. Administrationen af løn, kostpenge, hvervning, våben og mundering var også forskelligt fordelt på kompagni- og regimentscheferne. Det vigtige i forbindelse med frifolkssystemet var imidlertid, at hvis enheden havde frifolk blev der sparet på mange konti, men det umiddelbare resultat blev fortjeneste for cheferne. Denne måtte så inddrages, hvad der kunne ske på forskellig måde. Først og fremmest tog man hensyn til besparelsen i budgetter og normeringer. Dette skete både i Preussen og i Danmark.³² Det var endnu mere perspektivrigt at indføre regnskabsprincippet på delområder, hvor den faste etat altså blev opgivet og erstattet med udbetalinger til dækning af de reelle, dokumenterede udgifter. Det danske regimentskassesystem af 1711 skabte rammen for en sådan udvikling. Systemet gjorde det muligt at anvende regnskabsprincippet hvor man fandt det passende, og det vil

²⁸ Forordn. af 30.4.1731 (Chr. VI's forordn.); Rosenstand Goiske 23.7.1740, 6.10.1759, 14.9., 12.11.1763, 11.12.1789.

²⁹ Forordningen af 30.4.1731, Chr. VI's forordn.: Rosenstand Goiske 12.4., 21.11.1724, 24.8.1742, 13.4.1744.

³⁰ Jany 1 s. 679–711.

³¹ Om dette system se Fritz Redlich, *The German Military Enterpriser and his Work Force 1–2* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 47–48, Wiesbaden 1964–65).

³² Büsch s. 115; Jany 1 s. 707–8; Rosenstand Goiske 27.4.1711, 23.7.1740; Rockstroh 3 s. 203.

især sige på lønområdet, og lettede kontrol med underslæb hvor man bibeholdt den faste etat.

Regimentskassesystemet havde betegnende nok en parallel i Preussen, hvor det såkaldte *Kompagniewirtschaft* blev reguleret i 1714. Det preussiske systems effektivitet er omstridt. Kontrollen var ikke særlig streng, og uden et fast opsyn fik officererne stadig fortjenesten, bare illegalt. Kontrollen synes at have været strengere i Danmark-Norge. I hvert fald blev kontrol- og rapporteringssystemet hurtigt meget udbygget; og i 1763 blev regnskabsprincippet for alvor gennemført. Der blev dannet en egentlig fælles regimentskasse ud af, hvad der før havde været en administrativ ramme om adskilte kompagnikasser, og kassen, ikke personerne, blev regnskabsførende enhed. Hermed var entreprenørprincippet i hovedsagen afskaffet.³³

De danske og norske nationale regimenter havde, som de svenske, fået fast form i første del af det 17. århundrede. I Danmark-Norge holdt man fast ved egentlig udskrivning uden en konvertering til fast soldaterhold. Men ellers skete der mange ændringer i løbet af det 17. århundrede, herunder periodevis delvise nedlæggelser. Dette fortsatte for Danmarks vedkommende i det 18. århundrede. Man fik således et stort antal organisationer: de norske før og efter 1789, og i Danmark Frederik IV's milit 1701–30, Christian VI's milit 1733–63, og de integrerede ordninger af 1764, 1767, 1774 (modificeret 1776), 1788–89 og 1802–3. Udskrivningens omfang, inddelingen og navnene ændrede sig under de forskellige organisationer. Den beskrevne udskrivningsmåde varierede derimod ikke meget; træningens omfang varierede ikke voldsomt; og med hensyn til enkadrering og uddannelse var der kun et virkeligt skel: mellem systemerne før og efter 1764 i Danmark, 1789 i Norge.³⁴

Den traditionelle opfattelse er ganske vist, at de norske nationale regimenter var meget forskellige fra de danske, som kaldtes »milit« eller endda »landeværn«, blandt andet i de grundlæggende forordninger fra 1701 og 1733. Af denne grund, og fordi forordningerne udtalte, at tropperne kun skulle bruges til landets, grænsernes og fæstningernes

³³ Rosenstand Goiske 27.4.1711, 14.9.1763; Rockstroh 3 s. 294; Büsch s. 113–134; Des Reglements für Unsere Geworbene und National-Infanterie 3 (Kbh. 1747) bog 4 og tabel 1–2, 4–7, 11, 14, 15–25, 30–31, 47–58; [Caspar Hermann Gottlob Moltke], breve, indeholdende Anmærkninger ved det forrige og nuværende Krigs-Systems Sammenligning (Kbh. 1771) s. 11, 17–8.

³⁴ Forodn. af 30.12.1702 (Frederik IV's Forordninger, forkortet aftryk Rockstroh 2 s. 544–59); Forodn. af 4.2.1733 (Christian VI's forordninger, forkortet tryk Rockstroh 3 s. 395–40); Hedegaard 28.2.1705; Munthe s. 86–91, 160–8, 172–7; Rockstroh 2 s. 445, 452, 3 s. 108, 113, 222, 372.

forsvar, har man ment, at der var tale om enheder, som klart adskilte sig fra den egentlige hær, og fundet betegnelsen »milit« passende.³⁵ Militetsbetegnelsen var imidlertid falsk. Det vidste regeringen, som i forordninger om det virkelige landeværn måtte kalde »militen« »vores National Infanterie«, og som internt skrev »soldat«, hvor de officielle versioner havde »person«. Og det vidste efterhånden også befolkningen, og opfattede navnet Landmilit som et skalkeskjul.³⁶

Forskellen mellem de norske og danske nationale tropper var nemlig stort set kun udskrivningstallet.³⁷ Det var langt højere i Norge, og derfor dominerede de udskrevne den norske hær. Enkadring, udrustning og træning var imidlertid næsten altid næsten ens. De eksisterende mindre forskelle ændredes ret hyppigt, og det var ikke altid, at det militært stærkeste arrangement fandtes i Norge. Kun i perioden 1733–74 var rammerne klart svagere i Danmark.

Set i europæisk perspektiv var der tale om langt mere vidtgående ordninger end selv de stærkeste militser. Endog hvis man sammenligner den svageste ordning (Christian VI's danske) med de stærkeste militser, stod de dansk-norske nationale tropper den egentlige hær nærmere.

Det mindste, men dog tydelige, skel var med hensyn til træning. Den årlige træningsperiode for de danske og norske nationale varierede mellem ca. 23 dage (Christian VI's danske militser) og godt 50 dage (Norge efter 1789). Typisk var den på godt en måned, heraf ca. halvdelen som søndagsexercits og halvdelen som samlinger af større enheder.³⁸ Det var temmelig nøjagtigt den samme træningstid som de svenske inddelte regimente, men mindre end de preussiske Beurlaubte fik.³⁹ Preussernes øvelsestid, som (efter godt 1 års garnisonstjeneste) var på tre måneder først i århundredet, men senere kom ned på seks uger, var imidlertid nok til at gøre dem til de bedst trænede soldater i Europa. Der er ikke grund

³⁵ Rockstroh 2 s. 409f.

³⁶ Forordningen af 7.11.1709, Frederik IV's Forordninger; Rockstroh 3 s. 99f, 2 s. 370, 409.

³⁷ Dette gælder ikke de såkaldte nationale ryttere i Danmark, som ikke var udskrevne, men hvervede soldater.

³⁸ Forordn. af 22.2.1701, 30.12.1702 (Frederik IV's Forordninger, forkortet hos Rockstroh 2, bilag); Hedegaard 28.2.1705; forordn. af 4.2.1733, 14.9.1774 (Christian VI's Forordninger, forkortet hos Rockstroh 3, bilag); Rockstroh 3 s. 222f, 288, 372; Munthe s. 90, 173–5. Der er ikke regnet med den nedsættelse af træningstiden, som øvede soldater fik efter nogle år. Søndagene er regnet for halve øvelsedage. De to timers nettoexercits på søndagene synes at svare til, hvad et samlet regiment kunne nå på en halv dag. (Exerceer-Reglement for det Kongelige Danske og Norske Infanterie fra Aaret 1787 (Kbh. 1787) s. 118; Kong. Maj:ts förnyade nåd. Förordning och Reglemente för Regimentene til Fot 1 (Sthlm. 1781) s. 10).

³⁹ Jany 1 s. 709, 3 s. 185; Gustaf Petri, Kungliga första livgrenadjärregimentets historia 3 (Sthlm. 1958) s. 62.

til at tro at de hvervede, i Danmark eller andre stater, modtog mere træning end dette.

Kun de stærkeste militser holdt overhovedet egentlige samlinger i fredstid, og det samlede træningsomfang var mindre. Den spanske milits, som blev anset for forbilledlig, havde således ca. to ugers træning om året. Det eneste egentlige milits i Europa, som trænede bare så meget som Christian VI's danske milits, var den reformerede engelske efter 1757.⁴⁰

De nationale regimenter var stort set fuldt forsynet med underofficerer og officerer. Sammenlignet med de hvervede var enkadringen svagere på to punkter: I fredstid var der ingen fændrik/sekondløjtnant, den laveste officer, hvis særlige opgave hos de hvervede var tilsynet med de indkvarterede soldater og rulleføring,⁴¹ opgaver som ikke fandtes i en national enhed. Desuden var kompagnierne større, ca. 150 mod 100–110 mand. Det skyldtes formodentlig, at man regnede med, at de nationale kunne nøjes med en mindre stram kontrol. De blandede preussiske kompagnier var på 130–150 mand.⁴²

Officererne blev regnet for at høre til samme korps som de hvervede enheders officerer. Forflytninger mellem de to troppetyper forekom ikke sjældent.⁴³ Både officerer og underofficerer var professionelle, som blev lønnet for fuld tjenestetid (i visse rangklasser dog med en lavere løn, svarende til en mindre byrdefuld tjeneste). Militserne i Europa havde derimod ofte meget ufuldstændige kadre, og altid et officerskorps, hvor der kunne være enkelte professionelle (i Spanien således 2 pr. regiment), men hvor langt de fleste var lokale adelsmænd eller pensionister fra hæren, som ikke blev regnet med til det egentlige officerskorps, og som

⁴⁰ Hellwege s. 263, 266; Jany 1 s. 572; Reglemens et ordonnances 6 s. 126; Richard Harms, Landmiliz und stehendes Heer in Kurmainz, namentlich im 18. Jahrhundert (Göttingen 1909) s. 7–13; Sichert 1 (Hannover 1866) s. 279, 3 (Hannover 1870) s. 65; Staudinger 2 s. 637, 851–2; Western s. 406–8.

⁴¹ Des Reglements 3 s. 36.

⁴² Munthe s. 89, 161; Rosenstand Goiske 19.9.1764, 11.6.1774, 15.11.1783; Rockstroh 2 s. 445, 452; 3 s. 108, 113; Jany 3 s. 30.

⁴³ Dette bygger på et materiale, som i det følgende vil blive benævnt Officersdata. Materialet er en edb-file med numerisk kodede data om en stikprøve af officererne fra hærens oprettelse til 1864. (Hovedstikprøve på 1/8, 3107 individer; separate filer med udvidet stikprøve af højere officerer, slægtninge til personer i stikprøverne, samt alle officerer til 1662. Grundlaget er J.C.W. Hirsch & K. Hirsch, Fortegnelse over danske og norske Officerer med Flere (Håndskrift, 12 bd. 1888–1907, i Det kgl. Bibliotek); Olai Ovenstad, Militærbiografier 1–2 (Oslo 1949); Vilhelm Richter, Den danske Landmilitæretat 1801–1894 1–2 (Kbh. 1896–97); P. I. Liebe & E. Borgstrøm, Biografiske oplysninger om faste artilleriofficerer af linjen 1–4 (Kbh. 1978); H. Hjorth-Nielsen, »Kongelige Resolutioner 1815–1847«, Personalhistorisk Tidsskrift 6. rk. V (1914); G. Norrie, »Kongelige Resolutioner 1848–1880«, Pers. Tidssk. 11. rk. VI (1945); Hof- og Statscalender 1849; Rigsarkivet, Forsvarets Arkiver: Kgs. resolutioner om ægteskaber; Landkadetkorpsets stambog.

blev lønnet alene i de korte øvelsesperioder, efter kvart tarif, eller slet ikke.⁴⁴

Endelig blev de nationale enheder i Danmark-Norge ikke kun anvendt til fæstningsgarnison og rekrutreserve. Begge dele forekom naturligvis, men regimenterne blev også i stor stil sat ind i felten i egne kadrer, endda uden for landets grænser. Det skete ved alle periodens felttog. Kun Christian VI's danske milits synes man at have haft betænkeligheder ved at anvende uden forudgående ekstra træning. De egentlige militser ude i Europa møder man alene som reserve. Frankrig og Spanien anvendte lejlighedsvis en udvalgt elite i felten, men andre tilfælde forekom ikke.⁴⁵

Den dansk-norske hær fik altså sin store styrke ved anvendelse af både det »gamle svenske« og det »preussiske« princip, både dannelse af egentlige hærenheder af de udskrevne og udviklingen af demobiliseringsformer for de hvervede. Det mest originale træk var de separate egentlige hærenheder af udskrevne. Det var en model, som man havde eksperimenteret med i mange stater omkring 1600. Stillet over for udfordringen fra *miles perpetuus*, de stående hvervede hære, havde den imidlertid svært ved at klare sig.⁴⁶ I de tyske stater var svage militsordninger den eneste rest, og i Sverige blev den udskrevne hær forvandlet til en hvervet. I Danmark-Norge holdt man imidlertid fast ved den oprindelige tanke og videreudviklede den, så det oprindelige sigte, et alternativ til de hvervede, delvis kunne fastholdes.

Den flerstrengede militærstruktur var svært overskuelig. Man benyttede endda også inddelingsprincippet i beskedent omfang. Strukturen betød imidlertid, at næppe nogen stat var nærmere en optimal tilpasning af forbrugstyper og ressourcer. Både betalingsevne og overskuddet af arbejdskraft blev udnyttet, gradueret efter forholdene i statens enkelte dele. Det betød også tilpasning til statens militærgeografi: mod de svenske inddelte var man vel tjent med de nationale, som havde lignende øvelse og mobiliseringstid.⁴⁷ Mod de tyske stater og sømagterne var der derimod brug for et beredskab af hvervede. Da den flerstrengede struktur måtte opgives (formodentlig på grund af stigende taktiske krav) blev

⁴⁴ Hellwege s. 303–5, 314–5, 323–8, 340–2; Jany 1 s. 571, 574, 578; Western ch. XII; Reglemens et ordonnances 6 s. 120–1, 155, 189, 5 s. 50, 85; Staudinger 2 s. 636; Sichard 2 s. 116–7, 3 s. 65; M. Weygand, *Histoire de l'armée française* (Paris 1953) s. 181; Louis Tucetey, *Les officiers sous l'Ancien Régime. Nobles et roturiers* (Paris 1908) s. 177.

⁴⁵ Hellwege s. 374–9; Weygand loc. cit.; Sichart 2 s. 117; Harms s. 13; Oestreich s. 421; Rockstroh 3 s. 19, 24; Norrie.

⁴⁶ Oestreich s. 421–37.

⁴⁷ Johannes Schiøtz, »Den norske officersstand omkring år 1700«, *Norsk Militært Tidsskrift* 105 (1946) s. 58–60.

tilpasningen bevaret ved hjælp af intern differentiering i det integrerede system. I denne fase betød bevarelsen af udskrivningsprincippet, at militæret længe havde kunne planlægge de hvervedes erstatning med udskrevne,⁴⁸ og at befolkningen var forberedt herpå.⁴⁹ Reformtidens bemærkelsesværdige resultater groede altså ikke ud af intet, men havde tværtimod den gamle struktur som forudsætning.

Det problem, hvis varierende løsninger er emnet for dette afsnit, var ikke militært i snæver forstand. Det drejede sig om grænsefladen mellem samfundet og militærapparatet, om den måde, hvorpå man producerede de internationale standardvarer infanteri, kavalleri og artilleri ud af de lokale »råstoffer«. I Danmark-Norge fandt man en model som gav en meget høj »produktivitet« og viste sig velegnet til at udvikles videre. Æren herfor tilfalder altså både den civile og militære gren af statsledelsen. Deres samarbejde var ikke gnidningsfrit,⁵⁰ men resultatet viser, at parterne trods alt vidste nok om hinandens problemer til at kunne nå et resultat, som på mange måder lå over det normale.

Reglementer og taktik

I denne periode blev kampformer og optræden i stadig højere grad reguleret centralt. Denne regulering var på en gang resultat, drivkraft og dokumentation af den moderniseringsproces, som hastigt ændrede kampformerne. Udviklingen kan spores tilbage til de stående hæres oprindelse, altså før 1600. Vejledningerne var dog længe kun officciøse, ikke egentlig bindende. Tidligst og vigtigst af disse var Pieter de Gheyns (prins Mauritz') nederlandske (1607), som blev oversat til mange sprog, blandt andet til dansk samme år.⁵¹ Sådanne vejledninger blev almindelige fra midt i det 17. århundrede, og blandt andet i Østrig og England møder man almindeligt brugte private vejledninger i det 18. århundrede.⁵² Da havde man de fleste steder forlængst introduceret egentlige, bindende officielle reglementer.

Her kan der skelnes mellem tre stadier. Først små skrifter, som fastsatte grundopstillingen og kommandordene, altså faserne i den enkelte soldats brug af sine våben, og de ordrer som udløste hver fase.

⁴⁸ Rockstroh 3 s. 150–6.

⁴⁹ Jvf. Harms s. 15–23.

⁵⁰ Jvf. de gennemgange af beslutningsprocesserne omkring hærordningerne, som er hovedindholdet i Rockstroh Udviklingen og samme, »Den store Landbokommission og de militære Kollegier 1786–88«, Historisk Tidsskrift 9. rk. VI s. 96–111.

⁵¹ Jähns 2 s. 1005–6.

⁵² Jähns 2 s. 1589; H. C. B. Rogers, *The British Army of the Eighteenth Century* (London 1977) s. 70.

Dernæst kom hele bøger, som også behandlede enhedernes opstilling og bevægelser på parade- og kamppladsen. Endelig store reglementer, som dækkede alle væsentlige aktiviteter under felt- og garnisonstjeneste, og eventuelt gav taktisk og strategisk vejledning for førerne på høj- og mellemniveau.

Man nåede ikke overalt til at udsende bindende officielle reglementer allerede i første fase. Det skete efter mine oplysninger tidligst i Danmark (1673), Bayern (1674) og England (1675). I Frankrig og adskillige tyske stater skete det i 1680'erne. Så sent som omkring 1700 kom der ny reglementer af denne type: i Danmark i 1701, Preussen 1702, Frankrig 1703.⁵³ I anden fase blev der udsendt bindende reglementer overalt, de fleste steder i første fjerdedel af det 18. århundrede: i Sverige allerede 1694 (tillæg, inkorporeret 1701), i Spanien 1701, i Danmark og Sachsen 1704, Preussen 1705, Toscana 1706, Bayern og Kurbraunschweig 1723, Hessen-Kassel 1728, Østrig 1737, Frankrig efter 1750. Alle disse årstal gælder infanteriet. Kavalleriet blev også reguleret (for første gang), men noget sjældnere, og som regel også noget senere: i Sverige 1695–96, Spanien 1702, Danmark 1703, Sachsen 1707, Preussen 1727, Frankrig 1733.⁵⁴

Strømmen af reglementer omkring 1700 kom formodentlig, fordi man på dette tidspunkt skiftede bevæbning. Flintlåsgeværet med bajonet afløste luntegeværet og piken. Den ny teknik krævede ny kampformer. Man kunne ikke længere lade så meget være »zu der commandirenden Officirer Wolgefallen und Erfahrungheit remittiret«.⁵⁵

Det var selvfølgelig forskelligt, hvor grundigt stoffet blev behandlet i de forskellige reglementer og i deres reviderede udgaver. Skellet mellem de »normale« og de »store« reglementer er altså flydende. Efter mit skøn kan man tale om videregående reglementering i Preussen 1714 (revideret

⁵³ Exercitz-Ordnung Bey Ihr: Königl: Mayest: zu Dennemarck/Norwegen/der Wenden und Gothen/etc. Infanterie (Kbh. 1673); (ny udg. Handgriff von Musqueten und Picken (Christiania 1677); brugen indskræpes i Des Allerdurchlaughtigsten etc. Herrn Christian des Fünften etc. Articul-Brief und Kriegs-Gerichts-Instruction Belangende den Krieg zu Lande (Kbh. 1683) par. 146); Jany 1 s. 616; Jähns 2 s. 1281–90, 1681; John Childs, The Army of Charles I (London 1976) s. 64; Militarische Exercitien (Kbh. 1701); Sichart 1 s. 292; Reglemens et ordonnances 4 (Paris 1691) s. 433–58.

⁵⁴ Gunnar Artéus, Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700–1712 (Krigsteori och historisk förklaring 2; Meddelanden från Historiska Institutionen i Göteborg 5, Göteborg 1972) s. 29, 31, 36, 131; Reglement wornach Wir Friedrich der Vierte – wollen dass Unsere Infanterie – exerciret werden soll (Kbh. 1704); do. Cavallerie (Kbh. 1703); O. Schuster & F. A. Franke, Geschichte der sächsischen Armees von deren Einrichtung bis auf die neueste Zeit 1 (Leipzig 1885) s. 144, 3 s. 364–5; Jähns 2 s. 1650, 1654, 1669, 1675–98; Jany loc. cit.: Staudinger 2 s. 1343–4.

⁵⁵ Exercitz-Ordnung 1673 (u. s.).

1718 og senere, taktiske forskrifter fra 1744), i Danmark 1739–47, Sachsen 1752 og flg. år, Østrig 1749 (vedr. den indre orden) og 1757–69 (taktiske forskrifter), Sverige 1775–82.⁵⁶

Fra og med ca. 1700 kan man altså regne med, at hver hær havde sin fastlagte og indøvede kampform, selv om øvelser og krig jo ikke altid forløb efter reglementet. I løbet af det 18. århundrede udviklede infanteriets kampformer sig gennem fire faser. Den første var den *stive lineartaktik*, hvor målet for træningen var at kunne opstille en veldisciplineret linje (normalt 4 mand dyb) af hurtigt skydende soldater, og bevæge den på enkle måder. Den anden fase var den *bevægelige lineartaktik*, hvor man prøvede at realisere den evne til fleksibel bevægelse på slagmarken, som linjen viste sig at have, når soldaterne blev dresseret til det. Den tredje var suppleringen af linjen med *individuel kæmpende soldater*, først fra særlige enheder, senere fra linjetropperne. Den fjerde form, angrebet i dyb *kolonne* støttet af individuelt kæmpende lette tropper, dukkede op sidst i århundredet.

Lineartaktikken kom senest i brug i den danske hær i 1704, sandsynligvis før.⁵⁷ En specialstudie af taktik i Europa 1700–1712 viser, at den danske kampform også i detaljerne svarede til den, som blev anvendt i koalitions hærene mod Frankrig. Variationerne i Europa var i det hele taget små på dette tidspunkt, bortset fra Sverige, hvor man anvendte en enkel, oftest effektiv, men ufleksibel og derfor risikabel taktik.⁵⁸ Overensstemmelsen med europæisk standard er ikke overraskende. I denne periode kæmpede udlejede danske enheder jo med succes, blandt andet i koalitions hærene, og der var stadig et meget stort antal udenlandske officerer.⁵⁹

Den bevægelige lineartaktik med de langsomme, nøjagtige og komplicerede evolutioner stod i fuldt flor med infanterireglementet af 1739 (trykt 1740). En udførlig tekst og et stort antal plancher illustrerede fremgangsmåderne.⁶⁰ Det er sandsynligt, at man var inspireret af den lidt ældre, tilsvarende udvikling i Preussen, hvor man først anvendte disse

⁵⁶ Jähns 2 s. 1657–63, 2031–44; Des Reglements 1–3 (Kbh. 1740–47); C. Duffy s. 77–81; Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning och Reglemente för Regementene til Fot (Stockholm 1751); Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Förordning och Reglemente 1–3 (Sthlm. 1781).

⁵⁷ Flintlåsgeværet, lineartaktikkens våben, var indført allerede sidst i 1680'erne (Bidrag til den store nordiske Krigs Historie 1 s. 125).

⁵⁸ Artéus Stridstaktik, spec. afsnit 2.2. Forskellen ml. dansk og gængs europæisk taktik var endda endnu mindre end Artéus' resultater viser. Kården var nemlig ikke afskaffet, og der findes forskrifter for bajonetangreb. Dette øves endda som normal afslutning på et »Chargerings«-forløb (Forordn. af 22.2.1701 par. 17; Reglement 1704 s. 70).

⁵⁹ De indenlandske kommer i flertal ca. 1710 (Officersdata).

⁶⁰ Des Reglements 1, Tabellen worinnen die im ersten Theile des Königl. Infanterie-Reglements vorgeschriebenen sammtliche Evolutions – erklæret sind (u. st. og år).

metoder i krig. Tidspunktet er imidlertid bemærkelsesværdigt. De preussiske ordninger blev efterlignet overalt efter Frederik II's sejr 1740–42, 1744–45 og 1757–63. Men i den dansk-norske hær var man altså slået ind på den samme vej forinden. Den samme fremsynethed viser sig i detaljer som den ret tidlige ændring fra fire til tre geleders opstilling, og udsendelsen af officielle taktiske vejledninger (i Preussen 1744, i Danmark 1747 som tillæg til reglementet). Begge dele blev ellers først almindelige under og specielt efter Syvårskrigen 1757–63. Det taktiske reglement var vist tilmed en selvstændig idé, da preussernes længe blev holdt hemmeligt.⁶¹

Infanteriets spredte kampmåde blev introduceret i tre tempi hvor man søgte at opnå forskellige mål. Først søgte man at forbedre forposttjenesten ved at indføre mindre regulære tropper. Dels efterligninger af de østlige magters etniske rytteri (husarer, bosniakker), dels efterligninger af frikorpsets til fods, en fransk idé o. 1740. Begge dele kom til Danmark under Syvårskrigen. Det var på den tid, hvor også andre efterlignede frikorpsets, men noget senere end østmagternes rivaler havde skaffet sig husarer.⁶²

Frikorpsets fik aldrig en fast plads. Deres erstatninger blev jægere og skarpskytter, elitesoldater, der også blev anvendt til spredt angreb på linjetropperne. Tidligt i århundredet findes meget små »jægerkorps«, blandt andet i Hessen. I Danmark-Norge udtog man et efterhånden stigende antal skarpskytter fra 1774. Senere dannede man tillige særlige enheder (jægerkorps 1785, lette bataljoner 1789). I Preussen indførte man permanente lette tropper særskilt 1786 og integreret i regimenterne 1787; i England integreret 1770, særskilt (efter kortvarige tilløb) 1798; i Hannover særskilt 1793, integreret 1800; i Sachsen særskilt 1809; i Sverige særskilt senest 1785.⁶³

Det tredje mål for det spredt fægtende infanteri var deltagelse i egentlige slag, altså i stort antal. Eksemplet kom fra Frankrig, hvor revolutionskrigenes entusiastiske, men dårligt uddannede, tropper havde improviseret denne »tirailleur« taktik i 1793–94.⁶⁴ De professionelle

⁶¹ Jany 2 s. 91; Jähns 2 s. 1931–2, 1972–3, 2031–44; Des Reglements 2. bind, 2. del; Rogers s. 67, 69; C. Duffy s. 76–81; Sichert 3 s. 131–34.

⁶² Jähns 2 s. 2710; Jany 2 s. 679 ff; 3 s. 90–1; C. Duffy s. 67–8; Sichert 3 s. 11–26; Rogers s. 71–3; Vaupell 2 s. 708; Peter Paret, *Yorck and the Era of Prussian Reform* (Princeton 1966) s. 22–39.

⁶³ Jany 3 s. 131, 160–1; Rogers s. 73; Frederick Myatt, *The Soldier's Trade. British Military Developments 1660–1914* (London 1974) s. 70; Sichert 4 (Hannover 1871) s. 42, 128; Schuster & Franke 3 s. 388; *allerneuestes Königlich Schwedisches Reglement für den Dienst des Fussvolks übers. v. L. von Klein* (Dresden 1786), vedføjet etat uden sidetal.

⁶⁴ Gunther Rothenberg, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon* (Bloomington Ind./London 1978) s. 115.

militære var længe skeptiske, fordi de frygtede for deres troppers disciplin, og fordi tirailleurs ikke alene kunne afgøre slaget. På et tidspunkt måtte der sættes sluttede formationer ind. Franskmandene havde længe en talmæssig overvægt, som tillod dem at bruge andre enheder hertil (i kolonne). Andre hære måtte lade de samme tropper kæmpe afvekslende spredt og samlet. Det stillede naturligvis store krav til soldaterne, og tvang deres officerer til at udvikle ny kombinerede kampformer. Det gennemførte man i Danmark-Norge omkring 1800. I dette år blev en højt udviklet teknik beskrevet i et tillæg til reglementet.⁶⁵ Det var så vidt det kan ses den tidligste reglementering af den spredte kampform efter den franske. I de førende tyske hære, Østrigs og Preussens, nåede man først så langt efter de ny store nederlag til Napoleon 1805–06, mens englænderne udviklede teknikken i Spanien dvs. fra 1806.⁶⁶

Kolonnetaktikkens udvikling er svær at datere. For det første marscherede tropperne i kolonne, og derfor kunne der forekomme tilnærmede kolonneangreb længe før princippet officielt blev skabt.⁶⁷ For det andet var man længe om at få reglementeret formen. Franskmandene, som var foregangsmænd, kendte den officielt kun som en speciel fremgangsmåde over for befæstede stillinger og lignende (reglement 1788/91).⁶⁸ De danske reglementer 1800/01 og 1803 omtaler kolonneangreb på samme måde, så det er ikke muligt at vide, hvornår man var nået til den beherskelse af formen, som den danske hær demonstrerede i 1813. Efter reglementsdateringerne at dømme var det i hvert fald tidligere end i Østrig, England og Preussen.⁶⁹

Det lader til, at den dansk-norske hær i perioder havde svært ved at følge med moderniseringsprocessen på krævende specialområder som artilleri, ingeniører og generalstab. Ressourcerne var ikke store nok til at man kunne følge lederne her, Frankrig og Østrig – ikke stater, som normalt gik i spidsen, men de, som havde de største totale styrker og budgetter.⁷⁰ Men med hensyn til hovedvåbnet, infanteriet, (og sandsynligvis også m.h.t. kavalleriet)⁷¹ var den dansk-norske hær i hele tidsrummet fuldt på højde med sin samtid når det gjaldt kampformerne og

⁶⁵ Johansen s. 223; Exerceer-Reglement for det Kongelige Danske og Norske Infanterie fra Aaret 1787. Nyt Oplag – med Tillæg (Kbh. 1801) tillæg s. 244 ff.

⁶⁶ Rothenberg s. 171, 182; William O. Shanahan, Prussian Military Reforms, 1786–1813 (New York 1945) s. 94–96.

⁶⁷ Artéus Stridstaktik s. 83.

⁶⁸ Rothenberg s. 23.

⁶⁹ Exerceer-Reglement 1801 s. 249; Exerceer-Reglement 1803 s. 248; Johansen s. 227–8; Rothenberg loc. cit.; Shanahan loc. cit.

⁷⁰ C. Duffy s. 105–117, 135–8; Roland Mousnier, Les institutions de la France sous la monarchie absolue 2 (Paris 1980) s. 553 ff; Rothenberg s. 208–9.

⁷¹ Johansen s. 230, 240.

reguleringen af dem. Selvfølgelig var det undtagelsen, at man fandt på noget originalt. (En sådan undtagelse var f.eks. en tidlig forståelse for, at soldaterne burde ramme snarere end skyde ekstremt hurtigt).⁷² Men man er i stand til at vælge de træk, som der var fremtid i, og få dem realiseret uden at komme bagud for den almindelige udvikling. Drivkraften var sikkert ønsket om at få mest muligt ud af den lille stats små tilgange. Forudsætningen for at realisere det var et, internationalt set, højt militærfagligt niveau.

Officerskorpsets professionalisering

Professionaliseringen af officersrollen gjorde betydelige fremskridt i det 18. århundrede. Processen var dog på ingen måde uden problemer. Professionalismens betydning for effektiviteten i krig var indlysende for *les armes savantes*: artilleriet og ingeniørerne. Formel skoling og eksamen blev derfor tidligt reglen i disse tjenestegrene i alle hære. Men iøvrigt hørte man i mange lande indtil ind i det 19. århundrede argumenter imod professionaliseringen: Var de traditionelle krigerdyder, mod og personlig autoritet, ikke af større betydning her end boglig viden? Disse modargumenter hørtes selvfølgelig især fra socialt konservative kredse,⁷³ men savnede ikke helt saglig vægt. En fremskreden professionalisering må betragtes som et vigtigt kvalitetstegn hos et officerskorps i det 18. århundrede, men medførte ikke på alle punkter overlegenhed over for ældre principper.

Processen kan karakteriseres ud fra forskellige synsvinkler: som en differentiering af rollerne som militær leder og militær forvalter og af de militære og civile lederroller; som en disciplineringsproces; som en ændring af de karrierestyrende mekanismer, så skoling, systematiseret personvurdering og anciennitet i nogen grad fortrængte herkomst og betaling; som en reduktion af den gamle arvelige krigerklasses, adelens, betydning (idet det var dens normer, og dermed delvis dens medlemmer, som blev fortrængt). Professionaliseringen kan iagttages på det formelle plan som indførelse af ny regler og institutioner, og på mentalitetsplanet som en ændret opfattelse af officersrollen, både hos civile og militære. Det var selvfølgelig to sider af samme sag: nye holdninger fremkaldte de formelle ændringer, som igen påvirkede holdningerne. Det er lettest at

⁷² Rockstroh 2 s. 453, 462; Exerceer-Reglement 1787 s. 118; Neues Militairisches Journal 3 (1790) s. 185–6; Jany 3 s. 491, 4 s. 48.

⁷³ Karl Demeter, *Das deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945* (Frankfurt/M 1962) s. 20–1; Alfred Vagts, *A History of Militarism. Civilian and Military* (rev. ed., London 1959) s. 147, 172.

observere de formelle sider, især hvis det skal ske med så stor nøjagtighed, at det kan danne grundlag for international sammenligning. Der savnes dog ikke kilder til udviklingen på mentalitetsplanet.

Differentieringen af den militære og civile lederrolle var stort set afsluttet i det 18. århundrede, både i Danmark-Norge og andre stater. Bortset fra monarkerne var alle enten civile eller militære embedsmænd. Tidligere officerer optrådte på civile poster, også i Danmark-Norge, men i langt mindre omfang end i Sverige og Preussen.⁷⁴ Udskillelsen af officersrollen i moderne forstand fra entreprenørsystemets blanding af denne og den økonomiske forvaltning var mindre fremskreden, og sammenligning er svær, fordi tempoet var forskelligt på forskellige felter. Eksistensen af de nationale enheder og regimentskassesystemets udvikling betød dog generelt, at differentieringen var tidlig og udpræget i den dansk-norske hær.

Reglementeringen, som er beskrevet i det foregående afsnit, var en væsentlig del af disciplineringsprocessen. Der var tale om en tidlig og kraftig udvikling, som blev støttet af en central kontrol, der var stram efter tidens målestok. Særlig relevant for officererne var de stadig mere omfangsrige *subordinationsregler* (1713, 1747, 1767, 1779), som satte normer for deres optræden i og uden for tjenesten.⁷⁵ Man kan også nævne de strenge regler for orlov. De kulminerede med bestemmelsen at subaltern-officerer efter over 3 måneders fravær skulle på genoptræningskursus.⁷⁶ Man kan se at de danske konger ikke bedømte ansøgninger om længere orlov strengt. Heri lignede de kongerne i Preussen, som også personligt bedømte orlovsansøgninger.⁷⁷ Men praksis må have været langt mindre liberal end i f.eks. Frankrig og England, hvor bedømmelsen var decentral og mild, så langvarige fravær til stærk skade for tjenesten blev anset for en ret.⁷⁸

⁷⁴ Se *Military and Absolutism* (note 6).

⁷⁵ *Des Reglements* 3 s. 18–89 (1713 i note hertil); Hedegaard 12.10.1767 (1792 i note hertil).

⁷⁶ Rosenstand Goiske 3.1.1721, 5.5.1733, 14.11.1740, 25.12.1742, 5.11.1763, 9.1.1805.

⁷⁷ Stikprøver i Rigsarkivet Krigskancelliet (og efterfølgere), *Refererede Sager*. Denne serie strækker sig gennem hele århundredet. Som stikprøver er undersøgt årene 1703, 1728, 1746, 1768, 1775, 1795. (Placering: Krigskancelliet, Indkomne Breve, *Refererede Sager* 1703, 1728, 1746; Generalitets- og Commissariats-Collegiet 1768–89, *Allerunderdanigst Refererede Sager* 1768, 1775; Generalitets- og Commissariats-Collegiet 1790–1802, *Egenhændige kgl. Resolutioner* 1795). I de senere år, under Christian VII's sindssygdom, er der tale om en formel fremlæggelse til approbering. Den reelle funktion udførte arveprinsen, senere kronprinsen (Rockstroh 3 s. 327; Johansen s. 174, 179.); Jany 1 s. 734, 3 s. 37; Büsch s. 132.

⁷⁸ André Corvisier, »Hiérarchie militaire et hiérarchie sociale à la veille de la révolution«, *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 30 (1970) s. 81; Rogers s. 51; Duffy s. 40; *Reglemens et ordonnances* 4 s. 125 ff, 262 ff.

I tjenesten anvendte man overalt regimentsuniformer længe før denne tid. Kun i Frankrig var det ikke en selvfølge omkring århundredets midte.⁷⁹ Mod århundredets slutning blev det moderne at bære uniform også i civile sammenhæng.⁸⁰ Men næsten permanent uniformspligt, også uden for tjenesten, synes kun indført få steder. I den danske stat skete det 1731, i Preussen 1726, i Sverige senest 1781.⁸¹

Disciplineringsprocessen berørte ikke alene tjenesten, men alle officerernes livsforhold. Deres ret til at stifte gæld blev begrænset. De blev pålagt tvangsbidrag til enkekasen og kadetkorpset (hvor de finansierede officerssønnernes fripladser), samt tvangsopsparing af en reserve, som kunne dække tjenstlig gæld.⁸² Ægteskab kunne kun indgås efter foregående godkendelse. Tilladelsen søgte subalternofficerer (som kun kunne gifte sig undtagelsesvis) ofte, og de højere officerer altid, hos kongen selv.⁸³

Disse reguleringer afspejlede både frygt for, at tjenesten skulle lide, og en fattig monarks faderlige omsorg for sine tjenere. Kontrol med de dårligt lønnede subalternofficerers ægteskaber var meget udbredt i Europa. Det var imidlertid enestående (bortset fra Preussen) at kongen var en hovedperson, og at ægteskabsreguleringen omfattede alle.⁸⁴ Sammenlignet med Preussen synes elementet af patriarkalsk omsorg ret fremtrædende i forhold til hensynet til tjenesten. Det gælder i hvert fald ægteskabsreguleringen. I Danmark-Norge støttede man en enkekasse fra 1707, og havde ikke noget mod passende ægteskaber. I Preussen fik man først en enkekasse (som var suspenderet i krigstid) i 1774, og søgte af princip at holde officererne fra at gifte sig i det hele taget.⁸⁵

Den vigtigste del af den formelle professionalisering var uden tvivl ændringen af de karrierestyrende faktorer. Her må man skelne mellem to trin: adgangen til korpset og karrieren inden for det.

Den traditionelle vej til officersrang var tjenesten som menig og underofficer. Allerede i det 17. århundrede var der kun undtagelsesvis tale om virkeligt avancement »von der Pike auf«; men ganske unge mænd eller drenge, som regimentschefen antog, gjorde aspiranttjeneste i menig-

⁷⁹ Corvisier s. 117; Babeau 2 s. 93–4.

⁸⁰ Philip Mansel, »Monarchy, Uniform and the Rise of the Frac 1760–1830«, *Past and Present* 96 (1982) s. 103–32.

⁸¹ Hedegaard 31.10.1731; Jany 1 s. 729; Kongl. Maj:ts fornyede nådige Forordning 2 s. 6.

⁸² Rosenstand Goiske 28.5.1689, 3.6.1707, 24.5., 5.6.1724, 31.3.1725, 3.12.1763, 15.6.1782.

⁸³ Hedegaard 17.10.1731; Rosenstand Goiske 29.11.1731, 17.9.1742, 1.12.1756, 20–29.8.1767; RA Ref. Sager.

⁸⁴ C. Duffy s. 32; Staudinger 1 s. 472–3, 2 s. 1286; Sichart 2 s. 123; Babeau 2 s. 213.

⁸⁵ Jany 1 s. 734, 2 s. 233f, 3 s. 37f, 49f, 421.

eller underofficersnummer. Hermed var der etableret en slags officersuddannelse. Dens indhold, omfang og krav var imidlertid ubestemte. Desuden lod man overalt stadig, i hvert fald lejlighedsvis, unge mænd træde direkte ind som officerer. I de mere konservative stater (Frankrig, Storbritannien), var det endda stadig normen.⁸⁶

Periodens professionalisering af officersuddannelsen havde dels form af organisering og styring af det gamle system, dels af dets erstatning med et nyt: skoleuddannelse. Før den egentlige skoleuddannelse var en del ny officerer kommet fra pagetjeneste hos konger og hærførere, eller fra de ridderlige akademier. Akademiopdragelsen omfattede gerne nogle militære aktiviteter, også på de danske akademier i Sorø og København.⁸⁷ Enkelte steder var disse aktiviteter dominerende, f.eks. Kolberg i preussisk Pommern. Akademierne kan dog ikke betegnes som officersskoler. De savnede fast tilknytning til militæret og uddannede ikke udelukkende eller hovedsageligt til en militær karriere. Deres værdi som fagmilitær uddannelse var ringe.⁸⁸

Den egentlige skoleuddannelse voksede organisatorisk set frem af regimentsuddannelsen. Først samlede man de unge aspiranter, kadetterne, i særlige kompagnier ved aktive regimenter uden at tage dem ud af den normale garnisons- og krigstjeneste. Dette skete i Frankrig 1682–96 og igen 1726–33, i Preussen fra 1686, i Sachsen fra 1692.⁸⁹ Den egentlige skoleuddannelse opstod, da kadetkompagnierne blev konstitueret som særlige hærenheder, hvis eneste aktivitet var uddannelse, og med en fagplan, som mindede om ridderakademiernes; altså en forening af de to ældre typer. Dette skete enkelte steder i begyndelsen af det 18. århundrede: i Preussen i 1701 og mere permanent i 1717, i Danmark i 1713, i Sachsen (ved en reform af den ældre ordning) i 1718, i Rusland 1730.⁹⁰ Fra midten af århundredet vandt denne model stor udbredelse: i Sverige 1748 (stabilt dog først 1792), Frankrig 1751, Østrig 1752, England 1799. De fleste af de mindre tyske stater kom dog først med efter 1800.⁹¹ Den

⁸⁶ Jähns 2 s. 2337; Rogers s. 51.

⁸⁷ Sorø. Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne 1 (Kbh. 1924) s. 388, 400; Officersskoler s. 7.

⁸⁸ Jähns 2 s. 1248–50, 1648; B. Poten, Geschichte des Militär-Erziehungs- und Bildungswesen in den Landen deutscher Zunge 1 (Monumenta Germaniae Paedagogica X, Berlin 1889) s. 4–5.

⁸⁹ Corvisier, Armées s. 120; Jany 1 s. 312; Jähns 2 s. 1241, 1251.

⁹⁰ R. von Schrötter, »Das preussische Offizierkorps unter dem ersten Könige von Preussen« (Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte 27, 1914) s. 121–3; Officersskoler s. 8–9; Jähns 2 s. 1648; Corvisier Armées s. 121.

⁹¹ Sigvar Ekstrand, Karlberg. Kungl. Krigsakademiens och Kungl. Krigsskolans historia 1792–1936 (Sthlm. 1937) s. 22–25; Corvisier Armées s. 121–2; Jähns 2 s. 2476; Poten 1 s. 8–14; R. Steen Steensen s. 12–22.

danske skole hørte altså til de første. Man sprang fra ingen skoler (bortset fra den artilleri- og ingeniørundervisning, som enhederne stod for) til en meget moderne ordning. Det skete måske under påvirkning fra flåden, hvor den egentlige skoleundervisning havde gamle rødder. Andelen af skoleuddannede officerer steg kraftigt, men ujævnt, gennem århundredet. Det skete især fordi der blev oprettet flere skoler (Christiania 1750, Rendsborg 1798). Det blev dog også stadig mere attraktivt at være kadet, så søgningen til alle skoler steg.⁹² Jeg kender ikke lignende tal fra andre stater. Sammenligning af kadet- og officersstyrke med hærstyrke synes dog at vise, at kvotienten sandsynligvis var større i Sachsen (hvis kadetkorps dog blev søgt af mange udlændinge), og af lignende størrelse i Preussen. Ellers må den have været langt mindre.⁹³

Skolernes læseplan omfattede ikke ret meget egentligt militært stof. Der fandtes simpelthen ikke meget militær teori ud over artilleri- og befæstningslæren.⁹⁴ I det danske Kadetkorps bestod det militære stof i lidt eksercits, noget om de to nævnte emner, og fra ca. 1760 taktik, som da havde konstitueret sig som et egentlig fag. Dette synes typisk. Hovedvægten i undervisningen lå på realfagene (matematik, moderne sprog og historie, geografi, sidst i perioden naturfag) og personlige færdigheder (tegning, fægtning, ridning, dans).⁹⁵

Det gælder i hvert fald for de danske og norske skoler at der blev læst en del i løbet af skoleuddannelsen. Den varede 3–6 år, og timeplanen var omfattende.⁹⁶ De sproglige forudsætninger for videre læsning burde også være tilstede. Læsningen og den stærke vægt på matematik gav skolerne et udpræget teoretisk-bogligt præg. Udbyttet kontrollerede man i begyndelsen individuelt, fra 1741 ved inddeling i klasser med fastlagte oprykning- og adgangskriterier. Fra 1783 var der tale om regelrettet eksaminer. I Norge blev der afholdt eksamen fra begyndelsen.⁹⁷

De danske officersskolers indre funktion og afgang var altså styret af akademiske kriterier. Det gjaldt ikke adgangen. Optagelse var principi-

⁹² Officersdata.

⁹³ Ekstrand s. 22–25; Corvisier *Armées* s. 121; C. Duffy s. 29; Schuster & Franke 1 s. 119, 121, 2 s. 66; Jany 1 s. 727. Kilder til hærstyrketal som *Military and Absolutism* (note 6), figur 1.

⁹⁴ Artilleri- og ingeniørofficerer blev tilmed især uddannet ved korpserne, fra 1772 ved en særlig artilleri- og ingeniørofficererskole (Vaupell 2 s. 544–5; Johan Nordentoft, *Gjethuset og Artilleriets Kadetskoler* (Kbh. 1929) s. 19–34).

⁹⁵ Officersskoler s. 13, 16–7, 27, 36–7; Fr. Sinding-Larsen, *Den norske Krigsskoles Historie i ældre Tider* (Kristiania 1900) s. 5–6, 19.

⁹⁶ Officersskoler s. 30, 63.

⁹⁷ Mogens Rosenløv, *Uddannelsen af Hærens linieofficerer 1713–1963* (Kbh. 1963) s. 24; Officersskoler s. 37; Sinding-Larsen s. 7.

elt, og ofte reelt, en kongelig nåde, og kontrollen med de krævede forkundskaber var uformel.⁹⁸ Derimod kendte man ikke til den sociale sortering, som var gængs i udlandet. Adelen havde fortrinsret eller eneret ved alle andre officersskoler, undtagen den sent oprettede svenske. Den danske skoles fundats var kun blevet udstyret med et vagt ønske om »god Herkomst«. For den norske skoles vedkommende taltes der om »Officers eller andre skikkelige Folkes Børn«. Disse krav var ikke strenge, selv om de i særlige tilfælde kunne udelukke selv en officerssøn.⁹⁹ Formodentlig i sammenhæng med den stigende søgning blev man efterhånden mere kritisk. Officerssønner fik eneret til de egentlige, lønnede pladser i Danmark. Til gengæld blev der åbnet for betalende ikke-officerssønner.¹ Betalingen for ikke-officerssønner (og nogle officerssønner) i århundredets sidste halvdel må have medført en reel stramning. Det var dog stadig en mild begrænsning sammenlignet med udlandet; og det var – typisk for det danske monarki – et skel efter klasse, ikke efter stand.

Den samme afvigelse sås i forbindelse med pagetjenesten. Kongelige pager blev fra gammel tid betragtet som potentielle officerer. I den sidste del af det 18. århundrede gik man nogle steder den anden vej og anvendte ældre kadetter som pager samtidig med at de fik videregående militær uddannelse. Preussens Frederik II oprettede en sådan institution, kaldet *Académie des Nobles*, i 1775, og i Sverige udtog man også adelige kadetter »som förtjäna uppmuntran«. Til den danske Pageklasse (1772) skulle man imidlertid kun tage efter skoleresultater.²

Det er måske tvivlsomt om skoleuddannelsen i sig selv gav mere krigsduelige officerer end den praksisnære skoling i regimenterne. På enkelte punkter var det dog tilfældet. Kadetterne havde forkundskaberne til at udføre feltbefæstninger, stabsarbejde og lignende, og de var m.h.t. viden egnede til de højere rangklasser, hvor skriftligt arbejde var uomgængeligt. Tidligere kadetter var da også overrepræsenteret her. Endelig gav den boglige orientering naturligvis bedre kontakt til den militære udvikling i udlandet.

Der er dog ingen tvivl om, at det væsentligste ved skoleuddannelsen var bivirkningerne. Den langvarige kadetuddannelse, hvor flest muligt var i internat, var en langt kraftigere socialiseringsproces end tjeneste ved et regiment, som enten var spredt i landdistrikterne eller indkvarteret i en købstad. Skoleuddannelsens udbredelse fremmede altså den mentale

⁹⁸ Rosenløv s. 24–26.

⁹⁹ Rosenstand Goiske 6.6.1772.

¹ Officersskoler s. 9; Sinding-Larsen s. 4.

² Jany 3 s. 40; Ekstrand s. 33; Rosenløv s. 36.

professionalisering. Uddannelsens boglige karakter fremmede kontakterne med andre bogligt uddannede grupper og styrkede boglige evner og teoretisk viden som kriterium for officerskvalitet, også på senere trin i karrieren.

Officerstilgangen via regimenterne og karrieren efter den første udnævnelse var styret af to instanser; regimentschefen og kongen. Under entreprenørsystemet i det 17. århundrede ejede regimentscheferne de hvervede tropper, og udnævnte følgelig alle officerer (evt. med en kongelig vetoret). I Danmark-Norge blev denne udnævnelsesret forvandlet til en indstillingsret sidst i det 17. århundrede. Herved fik de hvervede samme forhold som de nationale tropper, der jo fra begyndelsen var kongens ejendom.³ Central udnævnelse efter indstilling blev den normale fremgangsmåde i de tyske stater omtrent på samme tid.⁴ Centraliseringen var dog ikke så stærk overalt i Europa. I f.eks. Østrig, England, og delvis Frankrig, bevarede man i det 18. århundrede hvad østrigerne kaldte en »Obriest-Inhaber«, en stormand, som ikke kommanderede regimentet, men som bl.a. havde forskellige former for kontrol med udnævnelserne. I Østrig havde han fuld udnævnelsesret til 1765, delvis derefter.⁵

Formel kongelig udnævnelse betød ikke nødvendigvis virkelig central kontrol. For det første krævede det autoritet at tilsidesætte indstillingerne. I stater, hvor den centrale ledelsesfunktion ved udnævnelser var lagt i hænderne på en krigsminister (f.eks. Frankrig) eller et *Hofkriegsrat* (Østrig, Bayern) var autoriteten mindre end der, hvor kongerne personligt administrerede personsagerne, som de gjorde i Preussen og Danmark-Norge.⁶

De bevarede arkiver fra sagsbehandlingen hos kongen viser, at de danske regenters kontrol var alt andet end formel. Det var snarere undtagelsen end reglen, at en indstilling uden videre blev taget til følge i sin helhed. Den centrale hæradministrations eventuelle alternative forslag blev heller ikke fulgt automatisk.⁷

For det andet krævedes der, hvis den centrale kontrol skulle være reel, at man centralt havde tilstrækkelig viden om personerne. I Danmark-

³ Enkelte tilfælde af udnævnelsesret under forbehold af kgl. godkendelse kendes dog fra nyoprettelser under den store nord. krig (Bidrag til den store nordiske Krigs Historie 1 s. 109).

⁴ Redlich 2 s. 107n–108n.

⁵ C. Duffy s. 32f; Jähns 2 s. 2336–7; Rogers s. 45. I franske regimenter uden denne ordning havde den kommanderende oberst stor indflydelse.

⁶ Tuetey s. 68; Jähns 2 s. 2336–7; C. Duffy s. 33; Staudinger 2 s. 656; Jany 1 s. 540–1, 733.

⁷ Rigsarkivet, Refererede Sager.

Norge fandtes der en velordnet registrering. Siden 1689 dannede den grundlag for den årlige *Kongens Håndbog* med oplysninger om alle officerer og militære enheder.⁸ Fra 1730 (men ikke altid regelmæssigt) blev der indkrævet konduitelister, kortfattede årlige adfærdsrapporter. De blev også indført i flere tyske stater omtrent på samme tid (Preussen 1727, Sachsen senest 1733).⁹ Man kan se, at den centrale hæradministration rutinemæssigt benyttede listerne og arkivets øvrige oplysninger i ansættelsessager. Det påvirkede naturligvis afgørelserne. De kongelige afgørelser var dog nok så meget præget af personligt kendskab. Dette kendskab stammede blandt andet fra kongernes reelle og ceremonielle aktiviteter som øverstkommanderende. Omfanget varierede naturligvis med personen, men var aldrig ubetydeligt. Kongernes rejsevirksomhed havde de militære afdelinger som vigtige mål. Selv da Christian VI, den mindst martialske af dem, rejste til Norge, blev han trukket rundt til hvert regiment. Hans bevægelser blev, som hans faders, planlagt i detaljer i Krigskancelliet, hvor man opstillede parallelle oversigter over *Reise Route* og *Munster Route*.¹⁰ Det skyldtes muligvis dette personkendskab, at konduitelisterne først sent blev et regelmæssigt brugt redskab.

Desuden var der ansøgningerne. Efter den oprindelige praksis havde officererne fri adgang til skriftlige og mundtlige personlige henvendelser. Retten blev udnyttet så kraftigt at man blandt andet måtte frabede sig ansøgninger, som ikke drejede sig om en konkret ledig stilling.¹¹ Selv efter dette og andre forsøg på regulering var der dog tale om en bevidst tilstræbt, udstrakt personlig kontakt mellem kongen og hans officerer. Forholdets symbiotiske karakter illustreres af forordningens bestemmelse om, at direkte henvendelse (uden om de mellemliggende chefer, som normalt skulle kommentere indsendte skrivelser) kunne ske når anliggendet var en ledig stilling, embedsmisbrug fra en af disse chefers side, eller anslag mod majestætens *absolutum Dominium, Arve-Rettighed eller Interesse*.¹²

Den frie adgang havde (igen) en parallel i Preussen, hvor den blev indført af Frederik Wilhelm I,¹³ men stod i kontrast til forholdene i de stater, hvor de militære embedsmænd ikke i samme grad havde rang på embedets vegne. Det gjaldt bl.a. Frankrig, hvor adgang til hoffet som bekendt var afhængig af fødsels fornemhed, Østrig, hvor der til 1751 var stærke begrænsninger af ceremoniel art, og England, hvor det blev

⁸ RA, Krigskancelliet (fejlplacering for Kabinetetsarkivet).

⁹ Rosenstand Goiske 26.12.1730; Jähns 2 s. 1636; Schuster & Franke 1 s. 203–4.

¹⁰ Rist s. 12–18; RA, Krigskancelliet Diverse II nr. 32.

¹¹ Hedegaard 20.2.1717; Rosenstand Goiske 23.2.1737.

¹² Hedegaard loc. cit.

¹³ Jany 1 s. 729.

betraget som ekstremt at henvende sig til monarken i karriereanliggender.¹⁴

Kongens og den centrale hærledelses personkendskab udstrakte sig kun undtagelsesvist nedenfor officerskorpset. Derfor var regimentschefens frihed størst ved den første officersudnævnelse. For at begrænse denne frihed blev der i stigende grad specificeret krav til aspiranternes alder, kunnen, tjenestetid og fysiske udrustning. Cheferne blev tidligt gjort ansvarlige for de foreslåedes kvalitet, og sidst i århundredet blev der indført konduitelister for aspiranter. Det blev endda krævet at de skulle indstilles efter anciennitet, hvis der ikke var væsentlig grund til andet.¹⁵

Den virkeligt betydningsfulde beskæring lå imidlertid i skolesystemets vækst, som tog kontrollen med tilgangen bort fra regimenterne. Som nævnt passerede over $\frac{1}{3}$ af de ny officerer gennem skolerne sidst i århundredet; og i 1799 absorberede skolesystemet faktisk regimentsuddannelsen. Fra da af blev Kadetkorpsets afgangseksamen krævet af alle nye officerer, og der blev oprettet to nye skoler, hvor regimenternes aspiranter kunne blive forberedt.¹⁶ Under krigen i det 19. århundrede forekom der lempelser af eksamenskravet, og man åbnede adgang for eksamen uden forberedelse i de specielle skoler. Princippet blev dog fastholdt: Det var eksamen der gjorde aspiranten til officer, om ikke andet til en løjtnant à la suite som senere blev indplaceret, mens regimenternes aspiranter ikke kunne få fast ansættelse og anciennitet før eksamen var bestået.¹⁷

Dette eksamenskrav til alle officerer (ikke kun artillerister og ingeniører) var vist nok det første i Europa.¹⁸ Det franske Natinalkonvent havde krævet $\frac{3}{4}$ af udnævnelserne gjort afhængige af eksamen i 1790, men dette havde ikke kunnet realiseres på grund af krigen.¹⁹ Først den preussiske ordning af 1808 stillede kravet, og så fik de socialt »ønskede« endda

¹⁴ Thomas M. Barker, *Army, Aristocracy, Monarchy: Essays in War, Society and Government in Austria 1618–1780* (Boulder Co. 1982) s. 143; *Western* s. 334, 336.

¹⁵ Hedegaard 20.2.1717; Rosenstand Goiske 22.4.1735; 14.11.1740; 24.3.1764; 31.8.1765; 27–31.8.1771; 11.6.1777; 12.1.1790; 13.2.1790; Anhang zu denen allernädigst emanirten drey Theilen des Reglements für Unsere Geworbene und National-Infanterie (Kbh. 1754) s. 167–8.

¹⁶ Rosenstand Goiske 29.10.1799.

¹⁷ Officersdata.

¹⁸ I Sverige eksisterede en gammel praktisk prøve (høring i reglementet ved Regimentets major og den s.k. »gradpasseringen«). (Beskrevet f.eks. i *Neuestes Königliches Schwedisches Reglement für das Fussvolk*. Aus dem Schwedischen übers. (Göttingen 1782) s. 6–7). Den var dog så lille og uformel, at den ikke kan have haft væsentlig indflydelse på udvalget og socialisering.

¹⁹ S.F. Scott, 'The French Revolution and the Professionalization of the French Officer Corps', i *On Military Ideology* ed. by Morris Janowitz and Jacques van Doorn (Rotterdam 1971) s. 23.

hyppigt dispensation.²⁰ Andetsteds indførte man først obligatorisk eksamen langt op i det 19. århundrede (Bayern 1823, Hannover 1825, Sverige 1836, Østrig 1867, England og Frankrig langt senere).²¹

Den omfattende centrale styring af officerernes karriere må have fremmet respekten for de kriterier for udnævnelse og avancement som blev opstillet centralt. Den første regulering af denne art var indeholdt i krigsartiklerne af 1683: for at blive fændrik (laveste officersgrad) krævedes 3 års virkelig tjeneste som menig eller underofficer, mens rang som løjtnant og kaptajn krævede (vist yderligere) 4 og 5 år.²² Disse regler var ikke betydningsfulde i det 18. århundrede, hvor stort set alle tilbragte meget længere tid på hvert trin. Deres virkelige betydning var, at de gjorde anciennitet til et avancementskriterium (men ikke anciennitetsfølgen, som det skete i Frankrig i 1675).²³ Der er dog næppe tvivl om, at regimentscheferne tidligt tog hensyn til anciennitetsfølgen i deres enhed. I løbet af det 18. århundrede blev de i nogen grad bundet til at gøre det. Reglementerne fastholdt dog evner og kunnen som det overordnede hensyn, og brud på anciennitetsfølgen var legitime, for nogle poster obligatoriske, når der kunne henvises til denne faktor.²⁴ Regimentsancienniteten var altså hovedprincippet for avancement, sådan som det også var tilfældet i det øvrige Europa. Den centrale ledelse, og især kongen selv, følte sig imidlertid ikke særlig bundet til dette princip. For det første tog man rutinemæssigt ancienniteten i våbnet i betragtning. For det andet anvendte man hyppigt helt andre egnethedskriterier, og det skete hyppigere, jo højere posten var. Både i regler og praksis holdt man altså fast ved en ambivalent holdning til ancienniteten. Den blev aldrig en så ubrydelig lov som den var for dele af karrieren i flere andre stater.²⁵

Når regimentscheferne brød anciennitetsfølgen var grunden hyppigt legemlig svaghed, lejlighedsvis uordentlig livsførelse eller manglende intellektuelle evner. De to sidste punkter så man også på ved den centrale sagsbehandling, hvor kongen fik forelagt udtog af konduitelisterne samt eventuelle ansøgninger, og blev gjort opmærksom på kvalificerende forhold tidligere i karrieren (f.eks. om vedkommende var tidligere kadet, havde fulgt kampagne i udlandet etc.).²⁶ Den officielle bestemmelse, at

²⁰ Demeter s. 76–88.

²¹ Demeter s. 97, Ekstrand s. 55; Poten 1 s. 10, 11, 16.

²² Articul-Brief par. 158.

²³ Corvisier, Armées s. 114.

²⁴ Rosentand Goiske 14.11.1740, 21.7.1741; Des Reglements 3 s. 72.

²⁵ RA, stikprøve af Refererede Sager; Rogers s. 56.

²⁶ RA, stikprøve af Refererede Sager.

indstillinger i hovedsagen skulle følge regimentsancienniteten til (men ikke med) majors rang, hvor sortering efter kvalifikationer skulle finde sted,²⁷ svarede altså nogenlunde til praksis.

Det var imidlertid ikke helt sjældent at andre faktorer end anciennitet og evner spillede ind. En af dem var penge. Den officielle danske holdning til salg af officersposter var ganske vist fjendtlig efter tidens standard. Man kendte ikke til officielt salg, som det fandtes i Frankrig, Bayern, og i en periode i Sverige, eller til køb og salg som den normale advancementsform, som man havde det i England og i Sverige det meste af århundredet, udbredt i Østrig m.m.²⁸ I Danmark-Norge var salg principielt forbudt, men kunne tillades af kongen personligt. Man kendte kun til salg ved afgang, ikke, som i de lande hvor salg var principielt tilladt, i forbindelse med køb af en højere charge. Det blev lejlighedsvis stipuleret, hvad der krævedes for at opnå tilladelse, og det var meget.²⁹ Et andragende om salgstilladelse skulle vurderes både ud fra køberens kvalifikationer til posten og sælgerens til en sådan nåde. Det afgørende var dog dispensationspraksis, som kan følges i papirerne fra sagsbehandlingen hos kongen. Den må karakteriseres som restriktiv, men ikke så restriktiv som forordningerne. Foruden de officielle kvalifikationskrav blev der også skelet til mulighederne for at spare en pension og eventuelt en løn til en overtallig lavere officer. Endelig tog man hensyn til, om ordningen indebar spring i anciennitetsrækken, eller blot accelererede en regelmæssig opstigning.

Praksis varierede ganske betydeligt. Først i århundredet kendes ingen salg. I 1720'erne når man op på, at der blev betalt i forbindelse med ca. hvert syvende advancement, men allerede i 1740'erne er hyppigheden faldet til godt hvert tyvende. Samtidig blev afslag hyppigere. I 1720'erne fik hver ottende, i 40'erne hver anden ansøgning et nej. Min stikprøve viser så få salg i 1760'erne og 1770'erne, et par stykker ialt, at statistik er meningsløs. De synes kun at forekomme i nogle særtilfælde, hvor salg var statens eneste mulighed for at få dækket et tilgodehavende. I 1790'erne er salgene med sikkerhed ophørt. Det var sjældent, at der blev betalt i forbindelse med den første udnævnelse, men ellers var hyppigheden nogenlunde lige stor ved alle advancementer inden for regimenterne.³⁰

²⁷ Johansen s. 173–4.

²⁸ Corvisier, *Hiérarchie* s. 79; Jähns 2 s. 1598; Ekstrand s. 16–18; Rogers s. 53–56; Barker s. 59.

²⁹ Rosenstand Goiske 14.11.1740, 7.9.1765. En tilsvarende holdning synes man at have haft i Preussen. (Jany 1 s. 583–4; Büsch s. 117–8). Praksis der er imidlertid ikke undersøgt.

³⁰ RA, Refererede Sager. Statistik på grundlag af sagerne 1728 og 1746 samt Officersdata. Procenten er totale antal betalinger, d.v.s. at hvis f.eks. 4 avancerer som følge af en betalt afgang er der regnet med 1 betaling, hvis 1 af dem har betalt, 2 hvis 1 har bidraget osv. RA,

Det sidste kriterium, som påvirkede udnævnelserne, var afstamning. Dette kriterium kan deles i to, som jeg vil kalde det aristokratiske og det nepotistiske princip. Det første indebar sortering efter fødsel, det andet favorisering på grund af personlig tilknytning til de besluttende.

Det aristokratiske princip var uhyre vigtigt i de fleste hære, ikke alene i praksis, men ofte tillige formelt. I Preussen skelnede man skarpt mellem adel og uadel. Af adelige krævedes f.eks. 3 års aspiranttjeneste, mens uadelige underofficerer kun kunne blive officerer undtagelsesvist, og da efter mindst 12 år tjeneste. Når man i trængte situationer havde måttet tage officerer af borgerlig oprindelse blev de snarest udrenset igen. Deres sønner, og uadelige civilebedsmænds sønner, havde ikke adgang til officerskorpset på lige fod med adelen.³¹ Forholdene var ganske tilsvarende i Frankrig før revolutionen, især de sidste tyve år før, da det franske styre skærpede kursen på dette punkt. I Frankrig graduerede man tillige efter adelens fornemhed: jo bedre slægt, jo hurtigere karriere, og jo højere poster kunne man nå.³² I England overlod man den sociale sortering til regimentscheferne og til kravet om høj betaling for alle poster. Den engelske variant af det aristokratiske princip sorterede altså mindre efter arvet rang end efter arvet formue, i overensstemmelse med de sociale forhold i landet.³³

Det aristokratiske princip var svagere i de stater, hvor diskrimineringen mod uadelige helt overvejende var de facto, og der kun fandtes formelle skel på enkelte punkter (typisk i forbindelse med kadetinstitutterne). Sådan var forholdene f.eks. i Sachsen, Østrig, Bayern og Sverige. Her var der mange flere uadelige officerer, og de havde bedre karrieremuligheder. Karriere indebar ofte adling.³⁴

I Danmark-Norge fandtes der officielle forbud mod at se på fødsel, og specielt på adel, i forbindelse med avancement og andre tjenstlige forhold. Obersten skulle foreslå efter »Personelle Meriten, Geschichlichkeit«, og ikke »Eigennutz, Recommendation, Verwandtschaft oder Naisance«.³⁵ Ved udnævnelser af nye officerer var der dog også ordre til at

Forsvarets Arkiver, Landkadetkorpset 1713–1862, Ø32: Cassa-Bog for den Danske Krigshospital- og Land-Cadet-Casse, 1791–99. Dette regnskab registrerer salgene (på dette tidspunkt kun af kvartermesterposter), da der skulle betales 4% af summen til kadetkassen efter reglerne af 1765. Kassebogen før 1791 er eftersøgt forgæves.

³¹ Janj 1 s. 718–25, 2 s. 219–22, 3 s. 35–37.

³² Corvisier, Hiérarchie s. 80–90.

³³ Rogers s. 53.

³⁴ C. Duffy s. 24–5, 29; Demeter s. 32–5; Jähns 2 s. 2476; Ekstrand s. 22–25; Sten Carlsson, Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865 (Lund 1949) s. 71; Schuster & Franke s. 120–1.

³⁵ Des Reglements 3 s. 72.

tage unge af *god Herkomst*.³⁶ Reglerne var altså ikke fri for modsigelser. Meningen synes at være, at man ikke ønskede en sortering efter aristokratiske kriterier i egentlig forstand, men en minimumsgrænse efter *klassekriterier*; man ønskede ikke fornemhed, men dannelse og respektabilitet. Aspiranterne skulle være »af skikkelige Folk, have god Opdragelse og Lyst til Tjenesten«, som det officielt blev udtrykt.³⁷ Bundgrænsen for det normale og passende var sønner af forvaltere, håndværksmestre og lignende. Det vakte forargelse hos udenlandsk fødte høje officerer, som var vant til strengere normer, og chefer med denne indstilling kunne udnytte deres magt til en egentlig begunstiging af det aristokratiske element.³⁸ Men som helhed havde dette ikke større betydning. En analyse af officerskarrierer, hvor den klassemæssige baggrund holdes konstant (f.eks. ved kun at se på sønner af officerer i bestemte rangklasser) viser, at adelig stand i sig selv blev betydningsløs for karrieren i anden fjerdedel af det 18. århundrede. Klassekel spillede en rolle, og derfor var adelsmændenes gennemsnitlige karriereforløb stadig gunstigere end normalt. Der var jo af historiske grunde mange adelsmænd blandt de rige og mægtige. Klassefaktoren påvirkede altså hele karrieren, ikke blot (som det officielt var tilladt) dens begyndelse. Virkningen var dog ikke kraftigere end at man regelmæssigt kunne finde generaler af borgerlig oprindelse, og sjældnere (norsk) bondefødte; og den store flertalsgruppe, som var sønner af ikke særligt fremtrædende standspersoner, altså officerer og civilebedsmænd uden for de højeste rangklasser, præster, læger, mindre proprietærer, større byerhvervsdrivende m.m., synes at have haft ensartede vilkår.³⁹

Nepotistisk favorisering kunne udøves af de to personer, som kontrollerede karriereforløbet: regimentschefen og kongen. Regimentschefen stod som nævnt friest ved den første udnævnelse. Kun meget alvorlig uegnethed kunne forhindre at han gjorde egne, slægtninges og venners (kollegers) sønner til officerer. Den øgede kontrol kunne sikre rimelig kompetence hos de indstillede, men ikke lige behandling af alle. Ved senere advancementer var centralledelsen bedre informeret. Konkrete afgørelser tyder på, at man var på vagt over for misbrug fra regimentschefernes side. Begunstigelser kunne blive tilladt, men var ingen selvfølge.⁴⁰ Når det skete blev det betragtet som en kongelig nåde mod faderen, altså et produkt af *kongens* anvendelse af fødselskriteriets nepotistiske variant.

Den kongelige nåde var drivkraften bag de virkelige lynkarrierer. I

³⁶ Johansen s. 160; jvf. også *Officersskoler* s. 9.

³⁷ Rist s. 77.

³⁸ *Officersdata*; Kiærland. s. 947–8.

⁴⁰ *Officersdata*; RA, Krigskanc. Ref. Sager, eksempler 9.7.1728, 2.5.1746.

ekstreme tilfælde direkte udnævnelse til en høj post, eller officerspatent i vuggen, indtræden i tjenesten med måske kaptajns rang, og derefter hastig opstigen til de højeste charger. Det var naturligvis kun uhyre få som blev udmærket på denne måde.⁴¹ Men disse favoriserede beklædte en væsentlig del af de allerhøjeste poster. Det var først og fremmest kongens slægt, som således blev bragt til tops: ægte og uægte sønner, og disses sønner igen, samt slægtninge blandt de tyske småfyrster. Langt de fleste af de tyske fyrster, som optrådte på kommandoposter i århundredets løb, var regentens eller dronningens fætre, onkler, svigersønner, brødre osv.⁴² Desuden blev sønner af kongens betroede, højeste embedsmænd gerne begunstiget, om end naturligvis med mindre kraft.⁴³

Det er vanskeligt at sige, om nepotismeprincippet virkede stærkere eller svagere end det var gængs i Europa. Den forholdsvis stærke centrale kontrol gør det sandsynligt, at regimentschefens påvirkning var mindre, men kongens større end normalt. Det må betyde, at princippet spillede en forholdsvis ringe rolle for de fleste officerer, men en betydelig for de få som kunne aspirere til de højere poster.

Både kongens og regimentschefernes brug af princippet blev efterhånden begrænset. Forskellen mellem regimentschefssønners og andre officerssønners karrierer svandt ind. Helt til århundredets slutning var det dog ikke umuligt for en højt placeret officer at få sine sønner officersudnævnt i en urealistisk ung alder (10–15 år). De mindreårige, ikke tjenstdygtige officerer blev faktisk mere talrige efter 1750, og flere af dem var små børn; men det var på bekostning af gruppen af dem, som direkte blev udnævnt til højere tjeneste. Når Carl af Hessen eller A. G. Moltke fik sønner udnævnt som børn var det faktisk en overfladisk tilpasning til de normale karriereprincipper: man kunne lade disses anciennitet, erhvervet i barnekammeret, skaffe dem den højere rang, som man ønskede de skulle starte med, i stedet for som før at tildele dem denne rang straks.

Den franske forsker André Corvisier har opregnet fire karrierestyrende faktorer, som virkede overalt: herkomst, penge, evner og anciennitet.⁴⁴ Det er naturligvis kun de to sidste, som søger at måle virkelige kvalifikationer, og dermed er i overensstemmelse med professionelle normer. I det 18. århundrede kunne ancienniteten iøvrigt som vist være

⁴¹ Officersdata.

⁴² Således beslægtet var f.eks. Carl af Hessen-Philippsthal, Carl Frederik, Christian og Frederik Wilhelm af Hessen-Kassel, Ernst af Sachsen-Hildburghausen, Fr. Ernst og Fr. Christian af Brandenburg-Kulmbach, Fr. Carl Ferdinand af Braunschweig-Lüneburg-Bevern (Dansk Biografisk Leksikon; Hirsch).

⁴³ Officersdata.

⁴⁴ Corvisier, *Hiérarchie* s. 78.

et tvetydigt kriterium. Den målte ikke altid virkelig erfaring, hvis børn med gode forbindelser kunne skaffe sig tjenestetid pro forma. Det kunne gøre ancienniteten til et skalkeskjul for aristokratiske interesser.

I den dansk-norske hær kunne man møde alle faktorerne, som gennemgangen ovenfor har vist. De oplysninger, som jeg har kunnet samle, tyder imidlertid på, at kvalifikationerne betød uhyre meget efter tidens standard. For det første blev de bevidst prioriteret mere end de fleste andre steder, gennem skoling, eksamens- og avancementsregler med mere. Den usædvanligt stærke centrale kontrol betød, at velmenende regler kunne realiseres i højere grad end normalt. Kun Preussen, og i nogen grad Sachsen og Sverige, kunne kappes på dette område. For det andet blev de rivaliserende faktorer holdt nede i forholdsvis høj grad. Adel var et mere grundlæggende krav end evner i Preussen og Sachsen, ligesom penge var det i frihedstidens Sverige. Afstanden til de decideret militært konservative stater, som England, Frankrig og Østrig, var betydelig.

Det gjaldt altså i henseende til karrierestyningen som for differentierings- og disciplineringsprocesserne: Danmark-Norge var med i første række under professionaliseringen af officersrollen i denne periode. Det var især markant sidst i århundredet, men reformerne i dette tidsrum var, også på dette punkt, videreudvikling i den retning, som man allerede længe havde bevæget sig i.

Bag udviklingen lå nok militære behov: Den utryghed, som førte til oprustning, måtte også føre til, at man i højere grad end større magter satte kræfterne ind på at få et disciplineret, professionelt officerskorps. Professionaliseringen havde dog også en politisk baggrund: Enevældens modsætning til adelen i de første år, og det da fastlagte princip, at embedsapparatet var hævet over stænderne, svækkede den faktor, som ellers rivaliserede stærkest med de mere professionelle kriterier. Det overalt synlige ønske om maksimal direkte kongelig kontrol forligedes heller ikke godt med embedskøb og medfødte fordringer på høje poster. Dette hensyn krævede tillige, at de højere embedsmænds afgørelser blev bundet, så kongen alene var en virkelig god kilde til beskyttelse og fremgang. Det kunne kun ske ved at tvinge embedsmændene til at følge saglige regler. Kongerne kontrollerede dem, men ønskede naturligvis ikke selv at blive bundet. Det blev de i nogen grad alligevel, i det mindste så facaden måtte tilpasses. Det viser udviklingen omkring børneofficererne. Virkelig, fuldstændig gennemførelse af professionelle kriterier kunne imidlertid ikke komme på tale: På grund af ønsket om sikkerhed og kontrol, kunne kongen dårligt undvære retten til principielt vilkårlig

personlig indgriben, og måtte vælge de øverste ledere efter formodet tilknytning til egen person.

Officersmentalitet og militærhistorie

Den officielle politik burde præge mentaliteten i officerskorpset. Midlerne var tilstede, nemlig skolesystemet og den indirekte virkning af kravene ovenfra. Viljen til at påvirke tænkemåden havde man også. Fra 1740'erne hviler der en pædagogisk ånd over reglementernes vejledning af officererne. Den mærkes både i udtryk og indhold, indholdsmæssigt f.eks. i forskrifterne for rekrutundervisningen, og for de højere officerers forhold til de lavere.⁴⁵ Målet var professionalisering. Officeren skulle »auf sein Metier sich mit äusserster Sorgfalt beständig appliciren, und sich darinnen immer vollkommener zu machen, unaufhörlich bemühet sy en« (1747),⁴⁶ hvorfor »Exerceer-Pladsen og Parole-Stuen burde over alt betragtes som en Skole, og begge Stæder være til Officeerens Undervisning – Om endog den største Deel ikke lærer deraf [de højere officerers undervisning] at bedømme og combinere alle Øvelser: saa vil dog visseligen altid være nogle der eftertænker Sagen nøiere – af disse vil der blive habile Officeerer med Tiden, som naar de først have faaet den fornødne Indsigt i deres Metier, deraf vorde foranlediget at læse gode Bøger for at udbrede deres Kundskaber« (1787).⁴⁷

Man ser den samme tendens i udvælgelsen af de fremmede, som ved forskellige lejligheder blev indkaldt og givet væsentlige poster uden at høre til kongens slægt. Det gælder udpræget den mest fremstående af dem, feltmarskal og »krigsminister« Saint Germain. Han var også i fransk sammenhæng en udpræget outsider, kritisk indtil det kværlantiske, og en hårdhændet reformator.⁴⁸ Adskillige andre, f.eks. generalerne F. E. Amthor, C. Huth, Arnstedt, prinsen af Bevern, H. V. Schmettau, C. A. von der Goltz, som alle blev indkaldt til betroede stillinger, markerede sig på forskellig måde som tilhængere af de ny former. Flere af dem gjorde det bevisligt før deres indkaldelse, og man må formode, at de øvriges holdning ikke har været ukendt.⁴⁹

Der er stærke vidnesbyrd om at hensigten bar frugt, og at den dansk-

⁴⁵ Des Reglements 1 s. 3 ff; 2, »Verschiedene ex Praxi gesammelte Anmerkungen etc. (2. halvbinds titel); 3, bog I, afsnit II.

⁴⁶ Des Reglements 3 s. 76.

⁴⁷ Exerceer-Reglement 1787 s. 114, 111.

⁴⁸ Danstrup s. 22; Jähns 2 s. 2339; Corvisier, Armées s. 117.

⁴⁹ Rockstroh 3 s. 150–6; Johansen s. 174; Jähns 2 s. 2262–6; Jany 2 s. 232; Hirsch s.v. H. V. Schmettau; Danstrup s. 20–1; Militærisk Bibliothek (udg. af H. V. Schmettau).

norske hær følgelig rummede et usædvanlig stort kontingent af officerer, som var stærkt præget af professionalismens idealer. Sidst i århundredet udtaler forskellige iagttagere sig i denne retning.⁵⁰ Sådanne udsagn er vel kun af begrænset værdi, men der er også mere håndfaste indicier. Vigtigst er den fyldige militære publicistik, som (efter enkelte tilløb) brød frem i 1770'erne.⁵¹ Den gør indtryk ved sin mængde og tidlige fremkomst. Mængden er selvfølgelig ikke imponerende efter en senere målestok, men nok efter samtiden.⁵² Litteraturen indbefatter blandt andet det vist nok næstældste militære fagtidsskrift i Europa (*Militærisk Bibliothek*, 1765–66).⁵³ Det holdt sig ikke længe, men man fik et stabilt tidsskrift før det skete i Frankrig (*Det danske Krigsbibliothek* med efterfølgere, 1794 ff.), og på et tidspunkt, hvor der kun var marked for ét blad af denne art i Nordtyskland.⁵⁴ *Det danske Krigsbibliothek* havde i sit første år 973 abonnenter. Et af de mest ansete tyske blade (Scharnhorsts *Militärbibliothek*) startede med 670.⁵⁵ Strømmen af danske udgivelser blev endda mindsket meget af, at næsten alle danske officerer læste tysk, og var tilbøjelige til at udgive i tyske tidsskrifter, langt ind i det 19. århundrede.⁵⁶

Det er påfaldende, at de to mest autoritative taktiske lærebøger sidst i århundredet, Salderns og Venturinis, begge først blev udgivet i det danske monarki, selv om forfatterne var i andre staters tjeneste.⁵⁷ Venturinis værk på 5 massive bind (Schleswig 1798–1801) havde et ret stort antal danske officerer som abonnenter, langt flere end abonnenterne uden for det danske monarki.

Udgiveren af Salderns værk, lærer ved Kadetkorpset professor Krebs, vidnede også ved sin titel om det »lærde« træk i det danske officerskorps. Han var nemlig officer, og blot titulær professor (ligesom flere andre lærere ved officersskolerne).⁵⁸ Det er svært at forestille sig at f.eks. en samtidig preussisk officer ville føle sig forfremmet ved en professortitel,

⁵⁰ Johansen s. 176; Neues Militairisches Journal 3 (Hannover 1790) s. 186.

⁵¹ De militære udgivelser, som er registreret i Bibliotheca Danica (bind 2 samt tillæg A-C) er pr. år (målt i bind): 1701–50: 0.5; 1751–60: 0.4; 1761–70: 1.0; 1771–80: 2.1; 1781–90: 2.5; 1791–1800: 3.3; 1801–30: 5.2.

⁵² Jähns 2 s. 1781–2266, 2530–2710.

⁵³ Ældst er Deutsche Kriegsbibliothek, som udkom uregelmæssigt i Breslau 1755–72. (Jähns 2 s. 1813).

⁵⁴ Jähns 2 s. 1818–23; Babeau 2 s. 331–4.

⁵⁵ Danske Krigsbibliothek 1 (1794) abonnentlister; Shanahan s. 62.

⁵⁶ Danske Krigsbibliothek 3 s. 73; Magasin for militair Videnskabelighed 1 (1818) s. xix–xx.

⁵⁷ Jähns 2 s. 2146–7, 2529–31; Taktische Grundsätze und Anweisungen zu militairische Evolutionen. Von der Hand eines berühmten Generals (Kbh. 1786); Rogers s. 70.

⁵⁸ Hirsch s.v. Krebs, Rawert, Döderlein.

selv om Frederik Wilhelm I, den legendariske foragter af »die Black-scheisser«, ikke længere regerede.

Den trykte litteratur hører hjemme i århundredets sidste fjerdedel. Der findes imidlertid ikke helt lidt utrykt materiale af lignende art fra det foregående tidsrum. Noget er betænkninger og planer, altså en del af de mere centralt placeredes embedsførelse. Men der var f.eks. også en del officerer som førte krigsdagbøger, så de selv og andre kunne lære af begivenhederne. De kendes helt tilbage til Store Nordiske Krig, mens denne praksis f.eks. i Preussen først bredte sig under Syvårskrigen. Desuden er der en memoirelitteratur, som delvis senere er trykt.⁵⁹

Der er altså mange tegn på, at udpræget professionelt tænkende officerer, og især teoretisk og bogligt orienterede officerer, var talrige efter samtidens målestok.

Ovenfor blev faglitteraturens mængde brugt som målestok, idet teoretisk dannelse af officererne jo var en af »professionaliseringsbevægelsens« hovedfordringer. Men når det især var repræsentanter for denne bevægelse, som førte pennen, må bevægelsens fordringer præge indholdet. En undersøgelse af dele af materialet bekræfter dette.

Disse officerers faglige skriverier udmærker sig ved en kraftig hævde af den militære professions interesser over for andre interesser i samfundet og ved engagement i professionalismens idealer. Desuden finder man overalt henvisninger til fædrelandskærligheden, både som mål og middel.

Interessehævdelsen er i mange tilfælde nøglen til forståelse af valget af mål og argumenter. En professionelt mere tilfredsstillende hær var i mange tilfælde tillige mere gavnlig for officerernes private interesser, og disse kunne bestemme, hvilke modstridende faglige hensyn der blev argumenteret for. Det var dog heller ikke uhørt, at officerer af faglige grunde indtog standpunkter, som ikke tjente standens snævrere interesser.

Interessehævdelse måtte antage særlige former under enevælden. Det gjaldt i særlig grad officererne, som ikke alene var kongelige embedsmænd, men også specielt forpligtet og overvåget som systemets garanter. Den danske officers ed var dobbelt, og lagde større vægt på forsvaret for kongehuset, arveretten og enevælden end på de militære pligter. Officererne fik gentagne gange udtrykkeligt forbud mod politiske meningsyttringer og usømmelig tale om kongelige indretninger.⁶⁰ Denne situation gjorde det vanskeligt at drøfte hærens budgetter. Officererne kendte dem, for de var stort set produkter af planerne for et regiment og antallet af

⁵⁹ Militærisk Bibliothek 2 (1766) s. 663–7; Jähns 2 s. 1838–1900; Vaupell 2 s. V, 882–3.

⁶⁰ Articul-brief par. 160; Rosenstand Goiske 13.8.1774, 2.5.1815.

regimenter; men de synes aldrig direkte at have krævet deres forøgelse på tryk før det næste århundrede. Specielt var man forsigtig med at kræve højere officerslønninger, selv til de fattige subalterne.⁶¹ I en periode, hvor alle syntes enige om, at den menige soldats løn måtte forbedres, gik forslagene enten ud på omfordelinger, som holdt de militære budgetter konstante, eller de var forslag om overførsler fra bestemte grupper (gejstligheden, tjenestefolk).⁶² De var således primært indkomstforslag, som ikke indebar kritik af den gældende fordeling af statens midler.

Det var altså lettere at komme med fordringer, som berørte andre samfundsgruppers interesser, end at stille utilslørede krav til den kongelige kasse. Noget lignende mærkes også i forbindelse med det prominente værnepligtsspørgsmål. Udvidet udskrivning betød overførsel af bemyndigelser og ressourcer til det militære system fra den landbrugende befolkning, eller eventuelt fra de hidtil tjenestefri grupper. Således kunne man, på trods af den finansielle byrde, opretholde hærstyrken, måske endda øge den, og dermed officersbehovet.

Angrebene på præsters og tjenestefolks pengepung havde visse efterdønninger.⁶³ De var dog uden betydning sammenlignet med den langvarige strid om udskrivningen. Der var en del paradokser i denne debat. To grupper var truet, nemlig bondebefolkningen og jordejerne. Byrdeførelsen måtte i alle tilfælde ramme den første gruppe meget og den sidste noget i et forhold, som kun kunne justeres i mindre omfang. Men det var kun godsejerne, som var i stand til at fremføre deres sag politisk. Det påvirkede holdningerne i officerskredse på to måder.

For det første fandtes der en, vist temmelig betydelig, animositet mod godsejerne blandt professionelt tænkende officerer. Den kan mærkes allerede i århundredets første halvdel, men træder især frem da trykkefriheden blev større og de bondevenlige tanker vandt frem. I det første skrift, som offentligt viser denne animositet (1771), møder man, som i nogle senere, kraftige udfald mod »Proprietair-Ministrene« som gik imod en øget værnepligtsbyrde »af Vindesyge, og den Begierlighed, at kunne true og tvinge sin Med-Undersaat«.⁶⁴ Det understreger professionalis-

⁶¹ Danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 248–9.

⁶² Forslag til at finde Udveje til Krigstieners bedre Besoldning (kbh. 1771); Sund Sans til Etertanke, Danmarks Forsvarelse angaaende (Kbh. 1793); [D. Thurah], Svar til Autor af det nylig udkomne Forslag til at finde bedre Udveje til Krigstieners Besoldning (Kbh. 1771); [Abrahamson?] Tanker om Krigsstanden og dens Forbedring (Kbh. 1771) s. 3 ff.

⁶³ Der blev således indført en skat på tjenestefolk som ikke gjorde soldatertjeneste (Løgstrup s. 350), og nogle militære fortsatte med at kredse om de gejstliges misundelsesværdige økonomiske vilkår. (Det danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 253.

⁶⁴ Løgstrup s. 265; Breve s. 65 f (citat).

mens magt over tankerne, at disse ord blev skrevet af en søn af den mægtigste »Proprietair-Minister«.

For det andet måtte de militæres argumentation i denne sag, uanset følelserne, følge de herskende politiske konjunkturer. Således fremhævede de i 1730'erne og 40'erne udskrivningens bidrag til disciplinering af bønderne, og søgte altså alliance med godsejerne, mens de i den bondevenlige epoke sidst i århundredet kunne fremhæve en udvidet udskrivnings bidrag til selvstændiggørelse af bondebefolkningen, og eventuelt vende sig direkte mod godsejerinteressen.⁶⁵ I begge tilfælde søgte de altså at fremstille bonde- og jordejerinteresserne som adskilte.

Hvis man gik så vidt, at man ikke blot ønskede flere udskrevne indkaldt i længere tid, men tænkte sig hvervede soldater erstattet med udskrevne, var der modstridende faglige hensyn. Man kunne få færre hvervede for det samme beløb, og deres moral var ringere. Til gengæld var de dygtigere soldater. Her ser man i den ældre del af litteraturen (dvs. ind i 1770'erne), at det anses for en selvfølge, at begge hensyn skulle tilgodeses ved en blanding af hvervede og udskrevne. Den hvervede soldats byrdefulde liv og ædle opofrelse fremhæves.⁶⁶ Men sidst i århundredet sukkede man, at »den Tid kan og bør komme, da et Lands Krigsmagt bestaar af idel Indfødte, som dertil tages af Agerstyrkerstanden«. ⁶⁷ Imellem lå de ny hærordninger, som demonstrerede en ny politisk vilje til permanent at udskrive til årelang tjeneste. Hermed var de hvervede gjort teknisk overflødige, og fordømmelsen af dem tog fart. I Norge, hvor det udenlandske hvervede kontingent jo altid var uden større betydning, mærkes kritikken først.⁶⁸

Kritik af officerernes karrierforhold var på visse måder lettere. Den officielle tilslutning til professionalismens normer gjorde det muligt at plædere stærkt for disse, og mod de brud på dem som forekom, uden at den implicitte kritik af kongelige dispositioner kom åbent fremt. Skytset kunne dog ikke altid rettes mod de virkelige mål. Når der blev talt for øgede teoretiske krav kritiserede man de »militære Pedanter« (hvis fostermoder er uvidenhed etc.), og kritikken af mindreåriges udnævnelse til officerer rettedes specielt mod deres »høivelbaarne Familier«. ⁶⁹ Den reelle adressat, som havde magten til at stille større fordringer og at indtille udnævnelsen af børneofficerer, sad naturligvis højere. Det var

⁶⁵ Rockstroh 3 s. 99, 145, 337–8, 351–2; Breve s. 63–6; Sund Sans til Eftertanke s. 30; Carl E. von Sames, Tanker om Landværnets Indretning (Kbh. 1805) s. 8.

⁶⁶ Tanker om Krigsstanden s. 5; Forslag til at finde Udveie.

⁶⁷ Danske Krigsbibliothek 2 (1795) s. 392.

⁶⁸ Militærisk Bibliothek 2 (1766) s. 329.

⁶⁹ Militærisk Bibliothek 1 (1765) s. 217–8; Det danske Krigsbibliothek 5 (1798) s. 296n.

også nærliggende at sværte de lidt ældre tilstande, enten for at prise dem, der nu bestemte, eller for at ansøre til at fastholde fremskridtslinjen.⁷⁰

Generelt var professionelle karrierenormer i overensstemmelse med de fleste officerers interesse, da det kun var få, som blev promoveret af andre grunde. Desuden var det til gavn for hele standens anseelse, om man kunne standse den »landsforrædderlige Tænkemåde«, at mindre evnerige sønner kunne gå soldatervejen, og fjerne den tro, at grovhed var en soldaterkvalitet.⁷¹ Derfor kan man se på uforholdsmæssigt skarpe udfald mod »lærdommens fjender«, og mod uprofessionelle kriterier for advancement. Der blevet skrevet mod »Patteglutter med Portepen [officersens værdighedstegn] paa Vuggen«,⁷² mod »det skammelige Kiøben«, hvorved den rige »springer ved sine gode Penge lige ind i hvilken Charge ham lyster«. ⁷³ Man kunne beskrive det, som om salg havde været en dominerende advancementsform indtil fornylig.⁷⁴ Lignende kritik blev rettet mod de fremmede, som »trække i Dosinviis herind« fordi man gav »enhver indkommende Fremmed de anseeligste Charger«. ⁷⁵

Der var kun delvis realiteter bag anklagerne. Kritikken af embedssalg var ude af enhver proportion, som det vil være fremgået. Børneofficererne fandtes (dog sjældent i vuggen), og de var blevet flere efter midten af århundredet. Man aner bag formuleringerne, at de skrivende officerer især vendte sig mod den ny gruppe, som forårsagede forøgelsen, nemlig de fornemme høje hof- og civilembdsmænds sønner, som tidligere var blevet sat direkte ind på et højt trin, og nu blev udnævnt meget unge. De ønskede ikke at ramme den ældre, stadig eksisterende skik, at officerssønner med gode forbindelser kunne blive udnævnt noget før det var passende. Kritikken af de udenlandske officerer var også overdrevne. De fleste af de da knap 15% indvandrede officerer havde kun tjent kongen af Danmark, ikke sjældent fra hvervet, menig soldat. Både disse og de egentlige indkaldte (der var officerer før indkaldelsen) gjorde ikke bedre karriere end *tilsvarende* indenlandske.⁷⁶

Hovedmålet for angrebene på udlændinge må på dette tidspunkt være prinserne af Bevern og Hessen, både deres personer og deres indflydelse.

⁷⁰ Abrahamson, Geschichte der kön. Artillerieschule s. 5–15; Breve s. 10–1, 17–8.

⁷¹ Danske Krigsbibliothek 3 (1796) s. 271; Anmerkungen eines Officiers in R*nds*b*rg etc. (Kbh. 1771) s. 20–1.

⁷² Tanker om Krigsstanden s. 15.

⁷³ Tanker om Krigsstanden s. 19, 51; jvf.

også Danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 251.

⁷⁴ Breve s. 10.

⁷⁵ Tanker om Krigsstanden s. 20, jvf. Danske Krigsbibliothek s. 251.

⁷⁶ Officersdata; se også Military and Absolutism. »Tilsvarende« vil f.eks. for de egentlige indkaldte sige: indenlandsk fødte som havde nået samme karrieretrin og tjent i udenlandske kampagner.

Især Carl af Hessen hjalp flere (fremragende) landsmænd ind. Prinsernes indflydelse skyldtes naturligvis deres slægtskab med kongehuset, ikke deres udenlandske fødsel; men det første punkt kunne man jo ikke nævne.

Klagerne over brud på det regelmæssige avancement gik så vidt, at nogle vendte sig mod de karrierefordiner, som gerne tilfaldt officerer, som havde søgt orlov for at tjene i fremmede hære i krig.⁷⁷ Der kunne altså være konflikt mellem professionalismen og officerskorpsets interesse, eller modstående ønsker inden for korpset. Derfor møder man også varierende holdninger til det vigtigste krav, øget teoretisk dannelse. Der var ingen uenighed om, at denne er ønskelig. Jeg har ikke kunnet finde et eneste indlæg mod lærdommen, og selv de ældste indlæg for er selvsikre. Ved århundredets slutning hævdes det, »at man i vor Armee forlænge siden har afkastet de Fordomme« som fandtes mod teorien.⁷⁸ Men der var uenighed om tempoet. Nogle officerer kunne således harcellere over, at der endnu ikke blev krævet en militær eksamen »da der dog til enhver anden videnskabelig Stand udfordres Embeds Examen«. Andre fandt dette krav uacceptabelt, hvis det kunne spærre militærvejen for sønner af officerer i afsides distrikter, hvor der måske ikke kunne skaffes kompetente undervisere. I gensvaret herpå blev det – ganske sigende – bestridt at en sådan mangel kunne findes, men ikke, at grundsynspunktet var rimeligt.⁷⁹ Man mærker også divergerende holdninger med hensyn til ancienniteten, som nogle kunne tænke sig fjernet som avancementskriterium, og erstattet med formel eksamen mellem graderne.⁸⁰

Det banner man samledes under, senest fra 1760'erne, var fædrelandskærligheden, forenet med en betoning af de moralske aspekter ved krigerrollen. Tidlige moralsk-patriotiske skrifter som Thomas Abbts »Vom Tode für's Vaterland« (1761) blev snart oversat,⁸¹ og lignende ting skrevet. Det krigshistoriske stof i de militære tidsskrifter havde ofte en heroisk-patriotisk, ikke en taktisk pointe. Fester, tableauer, »Sange for de nationale Artillerister«, »Sange til Tidsfordriv for danske og norske Krigere«, priste modet, standhaftigheden, offerviljen som garantierne for rigernes fred, og kongehuset som deres centrum.⁸²

Patriotismen var ikke hyklet. Intet var rimeligere, end at den stadig stærkere patriotiske ånd, som i det hele prægede århundredets anden halvdel, måtte mærkes særlig stærkt blandt dem, hvis levebrød den

⁷⁷ Danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 251.

⁷⁸ Journal for Militaire 1 (1801) s. 75.

⁷⁹ Det danske Krigsbibliothek 3 (1796) s. 85, 86n, 270–1.

⁸⁰ Samme 1 (1794) s. 250–1; Johansen s. 174–5.

⁸¹ I Militærisk Bibliothek 2 (1766).

⁸² Danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 130–49, 254–66, 267, 270; Sames, Tanker s. 9ff; Militærisk Bibliothek 1 (1765) s. 689ff, 2 (1766) s. 324–46.

adlede. Tendensen blev efterhånden styrket ved at unge mænd, der var særligt prægede af disse idealer, valgte officersstanden. Således var Ove Guldberg fader til en general, Thyge Rothe farbror til en anden, og fader til en admiral. Rothe, fædrelandskærlighedens første offentlige forkæmper, var iøvrigt søn af en regimentskvartermester og bror til flere officerer.⁸³ I hvert fald genealogisk havde den patriotiske bølge altså tillige sin oprindelse i et officersmiljø.

Trods det ideelle element kan officererne ikke have været blinde for at fædrelandskærligheden var nyttig for deres stand. Udadtill gavnede den for det første standens anseelse, dels direkte, dels indirekte, fordi den kunne bruges som argument for andre forbedringer (f.eks. i officersuddannelsen, jvf. citatet ovenfor). For det andet var det virkningsfuldt at appellere til fædrelandskærligheden når civilister klagede over de militære byrder. Hvis de ikke lod sig overbevise af det rationelle argument, at statens lange fred blandt andet byggede på dens stærke værn eller af henvisningerne til Polens skæbne,⁸⁴ så lod de sig måske rive med af retoriske skildringer af kongen i strid, lovprisning af de »tapre og u-overvundne Nordmænd«,⁸⁵ patriotiske tableauer og mængder af poesi: »O Gud! hvor Sød/Før Fødeland er Heltedød«. Det dannede en baggrund, der gjorde det svært at kritisere hærens forbrug af mandskab og penge.⁸⁶

De militære poeter og talere lagde ikke afstand til den civile verden ved at forherlige krigen som et positivt fænomen, en åndelig renselse efter den blødagtige fred. Den tankegang kan man først møde efter 1800, dvs. efter at massehærene i langt højere grad havde gjort krigen total. I det 18. århundrede prises derimod freden, og krigeren som dens garant. Det underforstås, at krigernes lille skare, også ved fredsbrud, i kraft af dygtighed og offervilje beskytter borgeren mod krigens følger: »O Fred, du gyldne Fred, udbred dig over Jorden/Og hver Erobrer døe, knust ved Taktikens Torden«. ⁸⁷

Således kunne de militære vende kærligheden til freden, som domine-

⁸³ Hirsch og DBL under navnene Guldberg, Rothe; om Guldbergs og Rothes patriotiske skrifter, se Ole Feldbæk, »Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse«, *Fortid og Nutid* 31 (1984) s. 270–88.

⁸⁴ Sames, *Tanker* s. 11; *Sund Sans til Eftertanke* s. 8–26.

⁸⁵ *Militærisk Bibliothek* 1 (1765) s. 329.

⁸⁶ *Militærisk Bibliothek* 1 (1765) s. 345–6; *Danske Krigsbibliothek* 1 (1795) s. 555 (citater), 3 s. 86n; Sames, *Tanker* s. 9ff; *Tanker om Krigsstanden* s. 5.

⁸⁷ *Danske Krigsbibliothek* 1 (1794) s. 130–49, 254–66, 550 (citater). Citatet er fra Voltaires digt til ære for den franske militærforfatter Guibert, oversat af officeren P. Harbou.

rede i det civile åndsliv, til egen fordel, og beskytte sig mod den latente kritik af krigerens nytte og værdi som person.⁸⁸

Indadtil lagde appellerne til fædrelandskærligheden pres på de grupper, som nød fordele der blev truet af modernisering og professionalisering (f.eks. fortjenester fra den gamle kompagnøkonomi, indflydelse fra ukontrolleret indstillingsret, eller bare en mindre arbejdsbyrde); og der blev lokket med, at de tabte fordele ville blive kompenseret mod øget anseelse i den patriotiske borgers øjne.⁸⁹

De skrivende officerer så uden tvivl fædrelandskærlighed og professionalisme som udslag af den samme bestræbelse mod en højere moral, mod forædling af krigerstanden og hele folket. For deres indre blikke tegnede sig et idealbillede af det krigerske kongedømme. En af de mere lærde polemiserede ud fra dette standpunkt mod Montesquieus påstand, at monarkierne savnede et fædrelandsbegreb. Når monarkiet nemlig »strammer Baandet«, hvormed hver stand bindes til det, »strax forsvinder al Forskiæl, alt bliver Borger – I et krigende Monarkie er alle Borgere. Det er Fortieneste og ikke Fødselen, som bestemmer Stænderne. Staten ligner en Republik, som har Kongen til Dictator«.⁹⁰

Det er imidlertid indlysende at den patriotiske ånd kunne skabe problemer indadtil. Dels var der jo de udenlandsk fødte officerer, dels var hæren en udpræget helstatsinstitution, samme organisation i alle kongens lande uanset deres sprog. Mange officerer måtte vende sig skarpt imod den tolkning af »fædrelandet«, at det blot kunne være det sted hvor man var født.⁹¹ Andre angreb en næppe reelt eksisterende favorisering af fremmede, som skildret ovenfor, og vendte sig på det kulturelle plan imod »den Indflydelse, som den tyske Esprit har havt paa den danske Krigsstands Sæder, fra den Tid af, da uoplyste Tyskere oversvømmede Danmark, ligesom Gother og Wandaler forud de Rommerske Republiker«.⁹² Som bekendt blev det den sidste part som vandt. Indfødsretten blev indført i officerskorpset i 1774, to år før den blev gjort til almen regel,⁹³ og dansk blev 1772 kommandosprog i alle enheder, som tysk havde været det før. I begge tilfælde har der været omkostninger i form af indre spændinger.

Det er en selvfølge, at de skrivende officereres mange produkter har

⁸⁸ Jvf. Gunila de Bejczy, »Kriget och Poeterna i 1700-talets Sverige«, Scandia 50:2 (1984) s. 160–7. Jeg har ikke foretaget systematiske undersøgelser, men er overbevist om, at et tilsvarende billede vil kunne tegnes i Danmark.

⁸⁹ Breve s. 17–8; Danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 108, 3 (1796) s. 270–3, 278–9.

⁹⁰ Militærisk Bibliothek 2 (1766) s. 326.

⁹¹ Militærisk Bibliothek 2 (1766) s. 326.

⁹² Danske Krigsbibliothek 3 (1796) s. 277.

⁹³ Rosenstand Goiske 23.7.1774.

måttet præge den historiske litteratur. Det er især de lettilgængelige trykte arbejder som er blevet udnyttet, også i skildringen af ældre perioder. Det hænder, at denne brug er metodisk uforsvarlig. Man kan endda møde efterklange af fiktionsarbejder, f.eks. af det leben, som føres af løjtnant Feyom, løjtnant Sviring, kaptajn Tollmacher m.fl., de advarende eksempler i W.H.F. Abrahamssons »Militair Brevvexling«, skrevet til opbyggelse for hans elever, landkadetterne.⁹⁴

I langt de fleste tilfælde er brugen imidlertid ikke uforsvarlig på denne håndfaste måde. Et mere typisk eksempel er K. C. Rockstrohs anvendelse af en betænkning fra en anonym general ca. 1740. Den refereres som en beskrivelse af forskellige forhold, og synes iværigt at have præget Rockstrohs generelle holdning til den hvervede hær.⁹⁵ Men sammenholdes tilstandene i den danske hær på de punkter, som betænkningen berører, med tilstandene i andre samtidige hære, bliver det klart, at betænkningen var særdeles stærkt formuleret, og i sin holdning forud for sin tid. De fleste steder – for eksempel i den preussiske hær, som da stod over for sin »guldalder« – ville betænkningens kritik være endnu mere berettiget, og dens forslag endnu mere vidtgående.

Den samme mekanisme træffes overalt: samtidige officerers beretninger, som er langt fra at være objektive fremstillinger, gengives, og danner grundlag for tolkningen af arkiv- og forordningsstof. Et andet eksempel på sådan brug af tilsyneladende tilforladelige, men reelt misvisende kilder, er udnyttelsen af W.H.F. Abrahamsons skildring af oberst Gude som chef for landkadetterne.⁹⁶ Man kan også nævne udnyttelsen af sammes (?) skrift *Tanker om Krigsstanden og dens Forbedring* (1771),⁹⁷ og benyttelsen af indlæg i *Det danske Krigsbibliothek*.⁹⁸

Langt de fleste af disse militærhistorikere var officerer, ikke faghistorikere; men der er nogle iblandt dem der (som Rockstroh) havde stor erfaring med historikerens arbejde, og adskillige faghistorikere har fulgt de samme baner. Umiddelbart forekommer det heller ikke urimeligt at gøre disse beretninger til grundlag. De stammer dog fra sagkyndige,

⁹⁴ Rist s. 87–91; Danske Krigsbibliothek 1 (1794) s. 301–310; W.H.F. Abrahamsson, Mod muelig Mistydning af den i det danske Krigsbibliothek indrykkede militaire Brevvexling, Kbh. 1794, u. s.

⁹⁵ Rockstroh 3 s. 151–4.

⁹⁶ [W.H.F. Abrahamson] (næppe H.J. Abrahamson), »General-Lieutenant Gude«, Minerva 3 (1786) s. 277–306; jvf. Officersskoler s. 8–23, Holm, Danmark-Norges Historie 3² (Kbh. 1898) s. 382. A's fremhævelse af Gudes indsats (som sket i en mindeartikel om en mand, som senere havde haft problemer) fremkaldte en medofficers korrigerende artikel om en anden kadetchef, von der Maas (C.C. Pflueg, »Noget om Land-Cadet-Academiet«, Minerva 4 (1786) s. 541–50).

⁹⁷ Holm 3² s. 382–3; Vaupell 2 s. 2–14.

⁹⁸ Johansen s. 164, 188f.

velplacerede samtidige iagttagere. Deres udsagn støtter i reglen hinanden. Kritik og forslag stemmer gerne overens med den senere udvikling, og forekommer altså en senere iagttagelse naturlige. Men stoffet stammer altså helt overvejende fra et lille, skævt udvalg af officerer, professionaliseringens og, afledt heraf, den militære interesses stejle forkæmpere. Det er en partilitteratur, som ofte har et mere eller mindre skjult præg af polemik. Bruger man den som grundlag uden at erkende dette er det vanskeligt at undgå misvisende resultater.

Det var naturligtvis ikke kun i Danmark-Norge at der fandtes en litteratur af denne art. Men for Danmark-Norges vedkommende er det særlig svært at erkende den som ytringer fra et parti, professionalismens venstrefløj, simpelthen fordi partiet var så dominerende. Den tilsvarende litteratur andre steder er mindre og senere. En intern, utrykt, kritisk skribentvirksomhed til brug for planlægningen, som den danske omkring 1740, møder man således i Preussen i 1780'erne.⁹⁹ Andre synspunkter er altså bedre repræsenteret i den udenlandske samtidige litteratur. Derfor er det absurde resultat blevet, at den dansk-norske hær, netop fordi den var nået langt på et vigtigt område, professionaliseringen, har fået et eftermæle præget af skarp kritik.

På de fire områder som er gennemgået svarede monarkiets hær altså ikke til sit senere rygte. Hærens styrke blev prioriteret højt, selv i forhold til udbredte sociale normer og de mest indflydelsesrige interesser. Teknisk var præstationerne sjældent i særklasse, men næsten altid blandt de bedste. Ressourcerne blev udnyttet effektivt, som vilkårene krævede i det stærkt rustede Nordeuropa. Den taktiske udvikling i de fremmede staters krige blev fulgt med beskeden forsinkelse. Officersstanden blev professionaliseret i opsigtsvækkende høj grad. Målt med denne alen fungerede det politiske og administrative system ganske udmærket i forhold til samtidens standard og målsætninger.

Dette er for så vidt ingen sensation, som den nu herskende opfattelse af systemet generelt er ganske positiv. Men det kan altså konstateres, at en tilsyneladende afvigelse er en illusion, hvis rod er utilstrækkelig erkendelse af, at god funktion – også i militæret – implicerer kritik.

⁹⁹ Jähns 2 s. 2262–6. Dens mest prominente skikkelse, C. A. von der Goltz, gik snart efter frustreret i dansk tjeneste (Hirsch s.v. v.d. Goltz).

APPENDIKS

Det militære hierarki så med mindre variationer således ud:

(1) generalfeltmarskal (2) feltmarskal (3) feltmarskalløjtnant (4) general (5) generalløjtnant (6) generalmajor (6b) brigader, kun en kort periode først i århundredet (7) oberst (8) oberstløjtnant (9) major (10) kaptajn/ritmester/stykhauptmand (11) premierløjtnant (12) sekondløjtnant (13) fændrik/kornet/stykjunker (14) sergeant/fyrværker (15) korporal (16) menig.

Rang 1–13 var *officerer*, 14–15 *underofficerer*. Tropperne var organiseret i *regimenter* à 800–2600 mand. *Regimentschefen* var af rang 1–7. Han blev støttet af regimentets *stabsofficerer*, grad 8–9. Organisatorisk og finansielt var regimenterne underinddelt i 8–16 *kompagnier*. *Kompagnichefen* var af grad 1–10, og altså eventuelt samtidigt regimentschef eller stabsofficer. Hvis det var tilfældet blev hans daglige pligter delvis varetaget af en stedfortrædende stabskaptajn. Kompagniernes lavere officerer (grad 11–13) kaldtes *subalternofficerer*. Taktisk (i kamp) delte man ikke primært regimenterne i kompagnier, men i 1–3 *bataljoner* (fodfolk), 4–6 *eskadroner* (ryttere) eller 10–12 *batterier* (artilleri).

SUMMARY

*The Army of Denmark-Norway in the 18th Century:
Optimization, Modernization, Professionalization.*

Traditionally, Danish military historians have had a markedly negative view of the long peace period in the 18th century. This article systematically compares the army of Denmark-Norway with conditions in contemporary Europe. Four fields are examined: the relative size of the army and the resources used; the varying principles of recruiting and organizing manpower; the change in the modes of fighting; and the professionalization of the officer corps.

The conclusions do not confirm the traditional view. Compared with the population, the army was always one of the three largest in Europe, periodically the largest. This was mainly made possible by skillful optimization of the use of resources; and the optimization was the result of original systems of recruiting and organization, adapted to the social and economic structure. The tactical forms were commonly not original, but the new developments in the warring states were followed with little delay. The professionalization of the officer corps was the most distinguishing trait of all, even compared with Prussia.

It has long been known that the reforms of the last years of the century resulted in a very modern army, with the first compulsory examination for all officers (1799), the first truly modern, permanent conscription system (1803) etc. The present study now makes it clear that the reform period was not an abrupt departure. It was, in fact, only a more visible continuation of an older trend, which - paradoxically - has been obscured by those very members of the officer corps who embodied the spirit of the reforms. These were the new 'professional' officers typical of the modernized 18th century army: well read, enlightened, impatient of abuse and irrationality, spirited patriots and hostile towards civilian influence. The figure was already conspicuous quite early in the century; by the end of the century it was entirely predominant, at least among military planners and writers. For men such as these no improvement was good enough or fast enough. Their dissatisfaction is reflected in their written works, which deliberately exaggerate current and recent defects while downplaying and thus obscuring real improvements and actual trends. Their writings, so readily accessible, became the main sources of traditional military historians - and their critical spirit the main source of a misleading history.

Translated by MICHAEL WOLFE

Den mørkeste gåde

BETRAGTNINGER OVER VIGGO HØRUP SOM POLITIKER

AF

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

»De vurderer ikke folk som jeg. De vurderer dem efter sager. Jeg vurderer sagerne efter de mennesker, der bærer dem, og jeg bliver mere og mere vis på, at det kun er menneskene, der betyder noget, og at sagerne ikke er for andet at regne end vimpler og feltråb. Jeg går ikke mod mine egne for nogen sags skyld, og jeg går ikke med de fremmede for nogen sags skyld ... Sagen (er) kun den sag, som deler menneskene sådan, som folket i øjeblikket har behov for at deles, hvis der skal blive historie ud af det«.

Hørup til Bjørnson 18.01. 1892.

Mens det er tyndt med biografier af selv helt centrale, politiske skikkelser i Danmarks nyere historie, så har Viggo Hørup været en politiker, som eftertiden ikke har kunnet slippe. Siden hans død i 1901 er der blevet udgivet en stribe af monografier omkring hans person enten i form af egentlige levnedsskildringer eller i form af udgaver af hans artikler og taler foruden et væld af artikler.¹ Hørup har endvidere stået centralt i bredere fremstillinger og i udgivne erindringer og brevsamlinger.²

I 1984 er der på Gyldendal kommet et nyt stort værk om Hørup af

¹ Se Helge Scheuer Nielsen: Hørup. En litteraturliste, 1983.

² P. Munch i Det danske folks historie 1870–1901, VIII s. 55–194, 1929; samme i Schultz' Danmarkshistorie, 1941; Povl Engelstoft i Den danske Rigsdag 1848–1949, II, 1951; Vagn Dybdahl i Politikens Danmarkshistorie 12, 1965. Af udgivne erindringer, breve og dagbøger se Frede Bojsens erindringer, A. F. Kriegers dagbøger, Brødrene Brandes' brevveksling, A. D. Jørgensens breve og dagbøger, N. J. Larsens erindringer, N. P. Madsen Mygdals og Niels Neergaards erindringer.

journalist Torben Krogh. Den har givet stødet til de følgende siders betragtninger over Hørup-litteraturen og Hørup som politiker.

De biografiske monografier begyndte med Vilhelm Nielsen, Edvard Brandes og Peter Nansens »Hørup i skrift og tale« I–III, 1902–04, hvori sigtet tydeligvis var at sikre, at vennens og meningsfællens politiske budskab som udtrykt i hans mest mesterlige artikler og taler viderebragtes til eftertiden. I 1910 kom journalisten Erik Henrichsens negativt ladede biografi, »Viggo Hørup«. Henrichsen var oprindeligt radikal og Hørup-beundrer, men vendte sig senere stærkt mod Hørup på grund af de demagogiske elementer, han fandt i hans agitation og hele fremfærd. Han så ham større som taktiker og agitator end som politiker. Hørup bigraferedes igen af Henrichsen i det store værk om »Mændene fra forfatningskampen« I–II, 1913. I 1941 udgav Erik Arup sin bog om Viggo Hørup, der ikke hørte til den store historikers bedste arbejder, idet det er et hyldestskrift, som falder ind i, hvad man kan kalde den engagerede, radikale tradition. Interessen for Hørup har i de sidste tiår været stigende. Nordmanden Arvid G. Hansen hæftede sig i sin biografi, »Viggo Hørup og hans samtid« fra 1952, ved Hørups originalitet og blændende evner som agitator og propagandist. En fornyet kritisk holdning til Hørup og især til radikalismen som åndsform kom til orde i Søren Krarups »Hørups arv og arvtagere«, 1961. Bogen rummer en efter min mening meget interessant psykologisk indlevelse i Hørup som person, der for en stor del er positiv, men som glider over i en afstandtagen til radikalismen som ideologi. Nye udgivelser af Hørups artikler og taler har samtidig set dagens lys, således udsendte den kendte juridiske professor og forfatter Sven Clausen i 1959 »Viggo Hørup med mund og pen. Udvalgte taler og artikler«, som fulgtes af endnu en udgave af mesterens ord ved den radikale forfatter og skønånd Ebbe Reich, »Viggo Hørup: retning til venstre. Artikler og taler«, 1968. Ebbe Reich udgav samme år i »Dansk Udsyn« en lille artikel om antimilitaristen Hørup, der ligesom Arups bog i 1941 priste Hørups antimilitarisme som udtryk for en særlig filosofisk indsigt.

Og interessen for Hørup synes ikke at ville ophøre. I 1980 skrev Leila og Torben Krogh »Et politisk monument, Willumsen og Hørup«, en bog, der efterfulgtes af det mærkelige fragment, som Torben Krogh udgav i 1983, »Den mørkeste gåde. Viggo Hørup ved skillevejen«, der handler om bruddet mellem Hørup og den store grundtvigianske venstrefører Christen Berg i 1883 – et brud som bl.a. førte til oprettelsen af »Politiken« i 1884. I 1984 kom endelig Torben Kroghs biografi, »Viggo Hørup. En illustreret levnedsskildring«, hvortil bogen fra året før synes at have været et forarbejde.

Ser man nærmere på bidragyderne til denne litteratur, falder det i øjnene, at de enten er arvinger til den radikale, politiske og litterære tradition her i landet eller kritikere af denne tradition. Det der har drevet tilhængerne er, at de har været fængslet og betaget af de fundamentale holdningsskabende budskaber i Hørups agitation. De har ønsket at hylde Hørup som politisk profet og som radikalismens grundlægger i Danmark og at viderebringe hans politiske budskab. Kritikernes mål har været angrebet på radikalismen som åndsform.

Det kan ikke undre, at den sidste tilvækst til Hørup-litteraturen, Torben Krogs bog om Hørup, må rubriceres under den politisk engagerede litteratur. Torben Krogh har som bekendt været chefredaktør for »Minavisen« og senere for »Socialistisk Dagblad« og er nu for anden gang chefredaktør for »Information«. Der er måske mere grund til at undre sig over, at bogen forener det engagerede udgangspunkt med en så sober og behersket stil. Den virker forstandig og sympatisk som forfatteren selv. Det er en velskrevet fremstilling af Hørup og hans samtid, righoldig med mange levende enkeltheder, også fra privatlivet. I en kronologisk fremadskridende fremstilling får vi en skildring af Hørup som politiker, journalist og bladmand, først under den politiske opstigning frem til provisoriet i 1885 og derefter under nederlagene og forbitrelsens år, der kulminerede med Hørups fald som folketingsmand for Køgekredsen i 1892 og afslutningen af forliget med højre i 1894. Beskrivelsen af Hørups sidste år rummer hans fortsatte kamp mod forliget fra »Politikens« redaktørstol og hans sene oplevelse af Venstres sejr.

Det er en betydelig personlig præstation af Torben Krogh som journalist at gå hen at skrive en sådan biografi, der på grundlag af en række trykte fremstillinger, kildeudgaver, artikler og aviser giver en samlet skildring af Hørups liv, men det skal ikke være nogen hemmelighed, at bogen stort set blot udfylder det billede, der er givet i forvejen, og at den har den svaghed, at der ikke er mange nye oplysninger om Hørup som politiker eller nye fortolkninger af hans politiske rolle. Fremstillingen er skåret over den samme læst, som man kender fra de tidligere, langt kortere fremstillinger: Hørup som bondebarnet, der kommer til byen og føler sig som en fremmed og en fjende af den nationalliberale dannelse og den nationalliberale politik. Hans virke i Det forenede Venstre som radikal politiker og hans kamp for at vinde den offentlige mening. Opbygningen af hans særlige politiske bastion som allieret med det radikale frisind i København og som antimilitarist. »Politikens« oprettelse og bruddet med C. Berg i 1884. Hans deltagelse i forhandlingspolitikken efter, at det andet provisorium havde vist Venstres magtesløshed,

hans fornyede protestpolitik fra 1890, og endelig hans fald som folketingsmand i 1892, som dog for en del kompenseredes ved hans erobring af store dele af den københavnske opinion gennem »Politiken« fra 1890'erne.

Der er flere oplysninger om Hørup, men billedet af ham, således som den radikale tradition gerne ser ham, er stort set uændret. Torben Krogh intresserer sig således ikke for at udforske de mærkværdige selvmodsigelser, der er i Hørups politiske optræden, og beskæftiger sig ikke med troværdigheden i hans politiske budskaber. Han godtager f.eks. de Berg-Hørupske påstande om de moderates forræderi omkring det første provisorium 1877, idet han er uden kendskab til det taktiske spil, som de to herrer opførte i denne forbindelse. Han beskæftiger sig ikke med Hørups faktiske politik i rigsdagen og i partiet, hans kamp for at erobre herredømmet over partiet og den magtkamp mellem Hørup og Berg, der udviklede sig mellem 1880 og 1884. Ved bruddet mellem Hørup og Berg lægger han derfor ensidigt skylden på Berg. Heller ikke det andet provisorium og Hørups forhandlingspolitik med de deri indbyggede store modsigelser giver Torben Krogh stof til revision. Modsætningerne og tvetydighederne i Hørups politik konstateres her, hvor de er så påfaldende, men integreres ikke i bedømmelsen af Hørup, ligesom Hørups evne og positive rolle som politiker overhovedet ikke drages i tvivl. Ved en mere opmærksom brug af den anførte litteratur kunne dette harmoniserende og ukontroversielle billede af Hørup være blevet noget revideret.

Det er også i den forstand en traditionel bog, at den er skrevet som en fortælling, hvori der ingen steder eksisterer fortolkningsproblemer. Der gives ingen analyse af Hørup som politiker (undtagen i det meget generelle slutkapitel, hvor bedømmelsen gives frit associerende og uforpligtende); vurderingerne ligger i stedet gemt implicit i den løbende kronologiske fremstilling. Den tendens, der ligger i bogen, hidrører ikke fra manglende fairness i referaterne, men i redigeringen og i mangelen på ny problematisering. På den måde kommer bogen til at gentage en udlægning af tidens historie og Hørups rolle i den, som stort set blev skabt allerede i samtiden af de agerende selv. De underliggende og fremstillingen styrende vurderinger er desuden i videre forstand de velkendte: Højres politik var uden hensyn til historiske omstændigheder forkastelig. Venstre havde ubetinget ret. De nationalliberale fremstår, som de beskrives i Hørups artikler, som reaktionære, romantiske og urealistiske. De moderate venstremænds synspunkter ses kun delvis anskueliggjort på egne præmisser.

Torben Kroghs og Gyldendals bog, der formentlig vil komme til at

forme offentlighedens forestillinger om Hørup en tid lang, er derfor til syvende og sidst blevet en fortælling for den dannede opinion, der heri kan få traditionen om Hørup og hans samtid genopfrisket.

Men foruden den politisk engagerede litteratur findes der også egentlig faghistoriske bidrag, der behandler forskellige sider af Hørups virksomhed, og som må forventes bedre end den engagerede litteratur at kunne se Hørup efter i sømmene og komme bag ved ordene i hans agitation.

De generelle oversigter i Danmarkshistorierne giver Hørup hans plads i den almene partihistorie under forfatningskampen, men fordyber sig ikke specielt i analyser af Hørup som politiker. Det gælder P. Munchs meget vægtige bidrag til tidens historie i »Det danske Folks historie«, 1929 og i »Schultz' Danmarkshistorie«, 1941. Vagn Dybdal synes i sin fremstilling i »Politikens Danmarkshistorie«, 1965, at give udtryk for den opfattelse, at Hørup må anses for større som agitator end som politiker.³ I Povl Engelstofts afsnit i »Den danske rigsdag 1849–1949« fra 1951 er der adskillige oplysninger om Hørup som politiker, men uden nogen sammenfattende karakteristik.

Han trak i »Dansk biografisk Leksikon«, 1937, hovedtrækkene op i Hørups biografi på grundlag af den da foreliggende biografiske litteratur, dog uden at gå nærmere ind i vurderinger af hans politiske virke på andet end et meget generelt plan.

Af specialbehandlinger, der går mere i dybden end de generelle fremstillinger, findes J. Holst Jensens undersøgelse i Jyske Samlinger 1946/47 af Hørups forligspolitik i den såkaldte smørkrig i 1888. Hørup spillede en central rolle i denne sag, der som bekendt dækkede over et storstilet forsøg på omlægning af alliancerne i dansk politik og skabelse af et nyt samarbejde mellem de store og de små bønder på grundlag af en agrar beskyttelsespolitik. Holst Jensens vurdering er, at Hørup her led et politisk nederlag, fordi hans forsøg hvilede på et for spinkelt rigsdagspolitisk grundlag.⁴ Forslagets potentielle vælgermæssige farlighed fremgår dog af de mange adresser til rigsdagsudvalgene i denne sag, som bl.a. er blevet studeret af Thomas Riis for Ebeltoftkredsens vedkommende.⁵ I Kristian Hvidts »Venstre og forsvarssagen 1870–1901«, 1960, er skildringen af Hørup naturligvis af central betydning. Hvidt har en række væsentlige iagttagelser om Hørup som politiker. Han har således blik for den magtkamp, der foregik mellem Hørup og Berg, nemlig at Hørup efter Bergs nederlag ved forhandlingerne om hærloven i 1880 begyndte at

³ Vagn Dybdahl, s. 130 ff, 133, 135, 186.

⁴ J. Holst Jensen, s. 51 ff.

⁵ Thomas Riis, s. 466–484.

emancipere sig i forhold til Berg og mellem 1880 og 1888 stod på sin magts tinde.⁶ Det er Hvidts hovedvurdering, at meget taler for Erik Henrichsens dom, at Hørup var større som taktiker og især som agitator end som politiker, idet han dog tager afstand fra de mere hadefulde dele af Henrichsens beskrivelse.⁷

Med Karsten Thorborg kommer vi til en historiker, som har beskæftiget sig egentlig biografisk med Hørup. Hans arbejder omfatter dels artiklerne, »Den unge Hørup« fra 1966 og »Viggo Hørup. En af det moderne gennembruds mænd« fra 1981 (se min anm. nedenfor s. 211). Hertil kommer kildesamlingen »Hørup i breve og digte«, 1981. Der er i Thorborgs arbejder et væld af oplysninger og megen indsigt i den unge Hørup, men det generelle billede af Hørup som politiker mangler. Hans publikationer er delresultater, der har været led i en større plan om en Hørupbiografi. I kommentarerne til de politiske breve i »Hørup i breve og digte« findes der dog en række kortfattede vurderinger af Hørup som politiker i konkrete sammenhænge, der i mange henseender svarer til de synspunkter, som jeg selv anlægger.⁸ Men Thorborgs overordnede mere generelle vurderinger i »Dansk biografisk leksikon« 3. udgave, 1981, forekommer mig dog utilstrækkelige. Udgangspunktet er så abstrakt, at det ikke umiddelbart siger meget om, hvordan han vurderer Hørup som politiker og knytter han til de ovenfor nævnte delvurderinger. Han ser det Kirkegaardinspirationerede sokratiske-eksistentielle menneskesyn som grundaksen i Hørups virke og agitation og synes at forklare Hørups politiske radikalisme som et forsøg på at tvinge den enkelte til at tage stilling for og imod demokratiet som princip. Et af Hørups hovedformål skulle derfor som et mål i sig selv være at politisere befolkningen. Thorborg tillægger i forlængelse heraf Hørup en antiautoritær forståelse af demokratiet og hævder, at han ønskede, at bønderne skulle gøre sig gældende i den politiske kamp, ikke som klasse, men som vælgere. Jeg ved godt, at Hørup kan tolkes sådan, og at det *kan* være rigtigt, men det kan også være forkert og er således ikke meget af en forklaring. Jeg tror det er utvivlsomt, at Hørup også tænkte på bønderne, husmændene eller arbejderne som klasser, der skulle frem til politisk magt. Engelstoft opfatter det f.eks. også således.⁹ Og tager man det citat, der indleder

⁶ Kristian Hvidt, s. 70 ff, 92 ff, 101 ff, 134 ff.

⁷ Samme s. 152.

⁸ Se eksempelvis s. 111, 154, 163, 181, 192, 271. Da Thorborg ikke giver notehenvvisninger, kan jeg ikke se, hvad han bygger på. For god ordens skyld gør jeg opmærksom på, at de her fremlagte oplysninger og vurderinger er mine egne og bygger på et ældre manuskript, som også Thorborg har læst.

⁹ Se Dansk biografisk Leksikon XI, 1937 s. 137–46, og Den danske Rigsdag I s. 83.

denne artikel, og som Thorborg i samme åndedræt selv citerer fra, så tror jeg, at det står klart, at denne udtalelse ikke er antiautoritær. Den udtrykker det modsatte, nemlig glæden ved gruppen og den bundne varme i viljen til loyalitet over for sine egne. Eller hvad mener man om Hørups kommentarer til det første provisorium: »Jeg er overbevist om, at den modsætning, der nu er til stede her i landet, går meget dybere, og den er meget mindre bygget på teorier, doktriner eller politiske læresætninger end på noget, som snarere ligner racemodsætninger«. ¹⁰ Hørup var efter min mening ikke bare det ene eller det andet, og spændingen mellem de modsatrettede elementer i hans karakter – følelse og intellekt – gav hans personlighed og agitation originalitet og farlighed.

Thorborg fortolker det ovenfor givne citat – »kun den sag, som deler menneskene sådan, som folket i øjeblikket har behov for at deles, hvis der skal blive historie ud af det« – som en handling på historiens niveau, som samtiden og eftertiden har haft svært ved at forstå. Han kæder dette sammen med en påstand om, at Hørup ikke blot søgte at vinde størst mulig vælgertilslutning og indflydelse for sig og sit parti. Efter min opfattelse siger Hørup i citatet, at man skal samle sig om én eneste væsentlig ting, nemlig erobringen af magten, og der er ingen mystik i dette, som også prægede hele hans politiske handling. Det er et forkert synspunkt, at Hørup ikke søgte at vinde størst mulig vælgertilslutning og indflydelse for sig og sit parti. Det gjorde han, som jeg nedenfor skal forsøge at vise.

Jeg har endvidere nogle bemærkninger til den måde Thorborg i DBL-artiklen forklarer visse af Hørups handlinger. Såfremt Hørup, som Thorborg siger, havde den opfattelse, at bønderne skulle gøre sig gældende som individer og vælgere og ikke som klasse, så var Hørups agrarpolitik i 1888 et syndefald i forhold til de grundlæggende principper, som han stod for, (hvilket jeg ikke er uenig i, at den var). Agrarpolitikken var politik på klassebasis til gensidig berigelse af de store og de små bønder. Til trods herfor forklarer Thorborg Hørups forhandlingspolitik således: »Han havde opereret med to alternative strategier: dels Venstres oppositionelle forhandlingspolitik [et pænt ord for visnepolitikken], som ville lægge ansvaret for forfatningskampen over på Højre, dels muligheden for ved hemmelige forhandlinger at sætte fæstningstilhængerne og det moderate centrum af nationalkonservativ observans i begge partier uden for politisk indflydelse. Bojsens afslag [på at acceptere forligstilbudet i marts 1887] *tvang* ham til at sætte trumf på... ¹¹ og 21.11. forpligtede

¹⁰ P. Munch, s. 96.

¹¹ Udhævet af mig.

han sig for første gang offentligt på oktoberforeningspolitikken med artiklen »smør«. Thorborg går her alt for langt i forsøget på at forstå og undskylde Hørups politik, ja han går så langt, at han oven i købet lægger skyldes på Bojsen. Og de samme pæne omskrivninger ser vi anvendt om den kendsgerning, at Hørup befandt sig i en bestandig kamp med de moderate om det store venstreparti, og i den forbindelse var villig til at bruge alle til rådighed stående midler, selv et samarbejde med godsejerne om en agrar klassepolitik. Thorborg udtrykker det således, at han søgte at udrydde moderat-konservative standpunkter: »Snart ved at søge egnede delingspunkter i de aktuelle sager i en venstre-højrepolariseringsproces. Snart ved knibtangsmånøvrer udført af det yderste venstre og den rationalistisk-aristokratiske fløj af højre i forening«.

Da billedet af Hørup, også i den sidste store publikation, Torben Kroghs, står så forholdsvis uændret, ja oven i købet forbyder bidrag, der rummer stof til en mere nuanceret skildring, skal jeg tillade mig at supplere disse studier med en dokumenteret, samlet fremstilling af mere kontroversielle sider af Hørup som politiker, som kan uddrages bl.a. af udgivne erindringer, dagbøger og breve m.v. samt af Kristian Hvidts fremstilling og mine egne utrykte arbejder.

Ved studiet af Hørup er det et hovedproblem at trænge frem til, hvad der egentlig var hans synspunkter, motiver og mål. For den der har læst de fleste af hans artikler og taler gennem et langt liv, står det klart, at han har sagt mange forskellige og modstridende ting bl.a. om de to hovedspørgsmål, som han fortrinsvis beskæftigede sig med: forfatningsspørgsmålet og militærspørgsmålet.

Det står også klart, at hans mægtige talent som skribent og agitator, der ikke siden er set tilsvarende i dansk politik, bevidst blev brugt i politikens tjeneste. Det er givet, at han havde evnen til med sine ord at skabe nye grundlæggende holdninger, og at han mestrede demagogiens forførelseskunst. Jeg ønsker dermed ikke at hævde, at Hørup var en farlig demagog, for mange af de holdninger, han gav udtryk for, var meget lødige, men det kan næppe afvises, at han brugte sit talent på en noget farlig og manipulerende måde. Studerer man hans udtalelser over tid, finder man, at han ændrede ord og standpunkter i overensstemmelse med, hvad han fandt politisk hensigtsmæssigt. Dette havde han utvivlsomt fælles med så mange andre politikere, men på grund af hans ords magt fremstår vendinger og kompromisser af denne art som mere suspekte, ligesom spørgsmålet om almengyldigheden af hans politiske budskaber trænger sig på.

Det kan forekomme håbløst at søge at trænge ind til menneskers

inderste tanker og til, hvad der er deres motiver eller mål i enkeltsituationer, bl.a. fordi det jo slet ikke er sikkert, at de har haft andet end vage motiver og ønsker og uklare mål. Men man kan forsøge at registrere deres ord og handlinger over tid for om muligt at finde frem til mønstre i, hvad de har sagt og gjort. Ser man på Hørup på denne måde, finder man, ikke uventet, at der har eksisteret forskellige politiske faser i hans liv, og at hans agitation i form af taler og artikler i disse faser har været afpasset efter politiske hensyn, som han har set dem. Faserne kan afgrænses således: 1) I det forenede Venstres tjeneste 1872 – november 1877. 2) Berg-Hørup i alliance 1877–1880. 3) Hørups politiske emancipation 1881–1884. 4) Hørup som politisk fører og forhandlingspolitiker 1885–1890. 5) Kampen mod forliget 1890–1894. 6) Københavns erobring. I det følgende har jeg fortrinsvis interesseret mig for Hørup som politiker frem til hans fald i 1892.

De to første perioder i Hørups offentlige liv gik frem til hærlovens vedtagelse i 1880 og var Hørups opstigningstid i politik. Såfremt hans synspunkter, som han senere udtrykte dem, lå færdigudviklede i 1870'erne, må han have følt sig som noget af en fremmed i Det forenede Venstre med dets stærke grundtvigianske og relativt forsvarsvenlige indstilling, der i 1876 førte til, at Venstre tilbød 30 millioner kr. til forsvaret af Sjælland. Hans artikler i »Morgenbladet« og hans adfærd i tinget bekræfter, at han, som han senere sagde, »stak piben ind«¹² og tilpassede sig partiet. Han accepterede millionerne til Venstres forsvarsprogram og fulgte således partiparolen. Han skrev ikke antimilitaristiske artikler i »Morgenbladet« i 1870'erne. Tværtimod, om Bjørnbakkerne, der var antimilitarister og ikke ville være med til Venstres forsvarsprogram, skrev han i 1876: »Stærkest er krigssagen taget op i visse jyske kredse, hvor man slet ingen ekstra befæstninger vil have, og hvor man synes at ville bruge denne sag til at arbejde et gammelt ønske frem om et særligt lille demokratisk stjernebillede, der skulle have en bane for sig på det politiske firmament højt oppe over os andre skrøbelige, mere eller mindre krigsgale venstremænd. At vi ikke finder denne bestræbelse enten diplomatisk eller praktisk skikket til at samle, hvad der er af venstre mod højre, behøver vi næppe at sige«.¹³

Der var dog eksempler på agitation på militærspørgsmålet og udenrigspolitikken, der mindede om 1880'ernes agitation mod militarismen. Hans begejstring over Venstres store valgsejr den 25. april 1876 fik bl.a. følgende kommentar med på vejen »Med den 25. april have vi begravet

¹² »Politisk tilbageblik« i Hørup i Skrift og Tale I, s. 10.

¹³ »Morgenbladet« 12.3.1876.

det oppustede nationale overmod, der fik os fra den første slesvigske krig til den anden. Det er de menige fra Dybbøl og Dannevirke, der har givet generalerne svar på spørgsmålet om det næste Dannevirke. Fra nu af lokker man os ikke længere med fristende løfter om store alliancer, det er forbi med de uhyre fæstninger. Befæstningssagen har omsider bragt tålmodigheden til at briste og samlet et flertal, der er folket nær, i den beslutning, at nu skal det være forbi, nu ville vi ikke tåle dem længere«. Men med en dobbelthed, der bliver forståelig, hvis han kun nødtvunget havde fulgt Venstre i forsvarsspørgsmålet tilføjede han, at hovedbetydningen af valget ikke lå i afgørelsen af de militære spørgsmål: »Når valgene ikke i stærkere grad ere blevne fjendtlige mod fæstningen og forsvarsforetagender i det hele, ligger dette i det mådehold, hvormed Venstre har undgået at benytte og hidse den stemning i folket, der går i denne retning. Det flertal, der skal råde for den næste fremtid, er ikke valgt på et afvæbningsgrundlag, men med det formål at sikre landet et passende til dets beskedne evner og stilling svarende værn. Hovedbetydningen af valgene ligger derfor ikke i afgørelsen af de militære spørgsmål, men i afgørelsen af den ministerielle krise, der nu i fire år, har lagt lovgivningsmagten øde«. ¹⁴

Men langt de fleste af Hørups artikler og taler handlede om noget andet, nemlig om den konstitutionelle konflikt og var iøvrigt samlede om angreb på Højre og de nationalliberale. Delingen efter anskuelser i klart afgrænsede partier og samling om konfrontation med regeringen på forfatningsspørgsmålet gik som den røde tråd gennem hans artikler. ¹⁵ Hans første dræbende artikler om nationalliberalismen som politik, kultur- og åndsform så dagens lys i 1870'erne. ¹⁶ Som vi ved fra hans senere udtalelser var disse led i en kulturkamp, der også havde politisk brod mod den grundtvigianske, moderate del af Venstre. ¹⁷ Introduktionen af Edvard Brandes på »Morgenbladet« for en kortere periode passer sammen hermed, men Hørup var endnu ikke på dette tidspunkt stærk nok til at hindre, at han igen gled ud.

For realiseringen af den radikale linje, som Hørup ønskede at anlægge, havde han brug for samarbejdet med Christen Berg, og 1870'erne var da også præget af Hørups politiske tilpasning til Berg, hvis grundtvigianske livssyn ellers lå ham fjernt. Men alternativet, de moderate under Bojsen, var endnu værre – af flere grunde, men vel først og fremmest, fordi de

¹⁴ Samme 29.7.1876.

¹⁵ »Politisk Tilbageblik« s. 6f.; »Morgenbladet« 1875: 16.5., 20.5., 22.5., 2.6., 11.6., 2.7., 5.7., 15.7., 1876: 1.1. og 3.5.; Rigsdagstid. 1877–78, FF sp. 1735 og 1737f.

¹⁶ Skrift og Tale, s. 23f., 25, 29 og 53.

¹⁷ Se f.eks. »Politisk Tilbageblik«, s. 5 og 8.

moderate ikke havde Hørups og Bergs tro på, at en konfrontation kunne gavne Venstres kamp. Hørup trak klart forskellen på de to standpunkter op i en kommentar til den politik, der havde ført op til provisoriet i 1877. Hørup havde ment: »Når den sandhed stod klart for alle, at når det [ministeriet] ikke kunne regere med loven, så var et sådant ministerium færdigt. Den ærede ordfører [Bojsen] synes at mene, at når det blev klart for alle, så var vi færdige«. ¹⁸

Dette var netop forskellen, og som det viste sig fra 1885 havde Bojsen ret. Konfrontationspolitikken var ikke den lige vej til målet, og Venstre var i anden halvdel af 1880'erne i en dyb krise som følge af den politik, der var blevet ført.

Men sagen var, at Hørup havde, eller efterhånden fik, et dobbelt mål med sin politik. Konfrontationen medførte en radikalisering af partiet, der samtidig fremmede hans synspunkter og førte til en styrkelse af hans egen stilling – et for en politiker fuldstændig naturligt og legalt mål.

Den af Hørup ønskede konfrontation med ministeriet Estrup kom første gang i 1877 og førte til udstedelsen af det første provisorium. Forhistorien hertil, der ikke er uden betydning for bedømmelsen af, hvad der senere skete, var som bekendt den, at Venstre efter den store valgsejr i 1876 løb storm mod ministeriet på spørgsmålet om finansloven. Men Højre og de nationalliberale stod nu fast om Estrup. Estrup havde ikke direkte sigtet mod provisoriet i 1877, men havde til en foreløbig løsning af konflikten tænkt sig at fremlægge en midlertidig finanslov. Da han ved en ubehændig manøvre fra Venstres side, ikke fik lejlighed til at forelægge en sådan i folketinget, var tanken om provisoriet ham dog ikke mere fremmed, end at han slog til, og da finansåret var udløbet uden vedtagelse af en ordinær finanslov, lod han kongen den 12. april 1877 udstede en provisorisk finanslov. Ved udstedelsen af dette det første provisorium var Estrup dog moderat, idet han begrænsede sig til at benytte bevillinger, som begge ting havde stemt for. Dette banede vej for et forlig mellem de nationalliberale i landstinget og de moderate dele af Venstre i folketinget den 8. november 1877. Ved forliget fik regeringen bevilget en midlertidig finanslov for det løbende år. Estrup selv havde hverken haft lod eller del i forliget, men modtog det som udtryk for tingenes vilje. ¹⁹

Der var således en vis rimelighed i dette forlig, der med noget besvær

¹⁸ Rigsdagstid. 1877–78, FF sp. 1737f.

¹⁹ Povl Engelstoft: Den danske Rigsdag II, s. 78ff.; P. Munch, s. 95f.; Se også om forfatningskampen Birgit Nüchel Thomsen: Konflikt og forhandling 1870–90 i: Ole Salomonsson (red.): Den politiske magtkamp 1870–1901, 1968, s. 73–90. Det s. 88 linje 20 nævnte procenttal skal være 35.

havde bragt striden mellem de to ting tilbage i et håndterligt spor. Men Berg og Hørup ønskede at få mere ud af denne sag og opførte et større taktisk spil i forbindelse med forliget. Provisoriet var blevet afvist samlet af Venstre i folketinget den 7. november. Dagen efter, den 8. november, vedtoges den midlertidige bevillingslov. Ved afstemningen sagde Berg og Hørup: stemmer ikke. Så sent som den 6. november havde Hørup under finanslovdebatten været så uforsonlig som nogensinde. Men efter forliget skrev Hørup i »Morgenbladet« om situationen: »At have dræbt provisoriet, godtgjort dets unødvendighed, hævdet sin finansielle betydning og forhindret gentagelse af de Estrupske forsøg, lagt grunden til ordnede tilstande, der kunne danne udgangspunkt for fremskridt og lovlig orden – det er folketingets fortjeneste den 8. november ... Der kan hos de ikke stemmende medlemmer have været nogen tvivl til stede om den valgte fremgangsmådes taktiske fortrin, men selvfølgelig ligger der ikke i passiviteten nogen principiel modsætning, hvis man tror at grundsætninger krænkes, at folketingets retsstilling misligholdes, nøjes man ikke med et »stemmer ikke«, men protesterer med et »nej«.²⁰ Dette var ord til andet det modsatte af, hvad man senere betegnede som en godkendelse af provisoriet i 1877. Ind i december begyndte hestehoven at stikke frem i Hørups artikler. Man ventede på resultatet af overenskomsten fra november – det ny ministerium, og Hørup lod efterhånden forstå, at de radikales bedømmelse af novemberoverenskomsten ville afhænge af, at dette resultat opnåedes.²¹ I nogle nytårsartikler tog Berg endelig bladet fra munden og startede et veritabelt angreb på de moderate, der fulgtes af en hidsig debat i de følgende måneder til forberedelse af bruddet.²² Da de moderate enedes med Højre om finansloven i marts 1878 trådte de radikale endelig ud af partiet.

Hørup begrundede senere de radikales holdning med, at man ikke i den almindelige forvirring ønskede at stille partiets medlemmer over for at skulle tage en beslutning på et tidspunkt, hvor hverken målet eller meningen med den ny vending endnu stod klart.²³ Brandes skrev om situationen, at Berg og Hørup med største sindsro så på, at de moderate lavede forlig, fordi de taktisk havde anbragt sig således, at de, hvordan end situationen udviklede sig, ville drage fordel af den.²⁴ Hørup skrev i »Politisk Tilbageblik« efter at have understreget, at hans politik i halvfjerdserne havde været at undgå mellemløsninger følgende: »Ifølge

²⁰ »Morgenbladet 11.11.1877.

²¹ Samme 13.12.1877.

²² Samme 23.12.1877, 30.12.1877, 1.1.1878.

²³ Samme 23.2.1878.

²⁴ Det ny Aarhundrede 1906–07, s. 117–118.

den samme tankegang kastede jeg mig mod de moderate. Denne gang lykkedes det at sprænge dem ud af partiet. Mit angreb var ikke i første række rettet mod deres opgivelse af modstanden mod provisoriet. Den store prokuratorstrid om ret og uret, om provisoriets grundlovsstridighed eller ikke grundlovsstridighed, der viste sig så frugtbar i agitationen, interesserede mig mindre. Det var en større bekymring, at man med provisoriet havde fjernet det fortræffeligeste middel til at radikalisere befolkningen, forstærke politikken og grave skellet dybere, men dette lod sig ikke sige«. ²⁵

Man kunne naturligvis have andre mål end at bekæmpe Højre, men sprængningen af partiet var et lammende slag mod Venstres sag og kampen for parlamentarismen. I de næste fire år kunne Højre nu leve højt på spaltningen i Venstre og forhandle snart til den ene side og snart til den anden side til fremme af sin politik – og først og fremmest, Højres ministerium sad nu videre i kraft af, at der intet flertal var i folketinget til at føre det parlamentariske krav frem.

For Hørup blev sprængningen vejen til hans politiske gennembrud. Herefter stod han som Bergs højre hånd i den nye radikale gruppe. Brandes skriver herom: »Rigsretssagen [hvor Hørup blev anklager mod Krieger og Hall] samt første provisoriums udstedelse i 1877 og allermest novemberforliget i 1877 fæstnede og forbedrede Hørups stilling. Hørups opposition mod forliget, hans artikler mod det Estrupske ministerium såvel som mod de moderate, og de møder og taler han i de følgende år holdt, gjorde ham i kort tid til anerkendt fører...«. ²⁶

Meningen med den startede indbyrdeskrig inden for Venstre var, som Hørup udtrykte det, at »de moderate måtte hjemforloves og erstattes af nye mænd, med hvilke man var herre over både, hvor længe provisoriet skulle vare og over betingelserne for forliget, når dets tid kom – indtil videre måtte rigsdagskampen med højre stilles i bero«. ²⁷

Resultatet af splittelsen høstede man ved vintervalget i 1879. Ved valget i 1876 havde Venstre mønstret 87.000 vælgere og modstanderne 50.000. Det forenede Venstre fik i folketinget 71 mandater foruden 3

²⁵ Skrift og Tale I.

²⁶ »Politiken« 15.2.1902.

²⁷ Skrift og Tale III, s. 361–62. Den linje, man først anlagde i samlingen 1878–79, var en protestpolitik. Hørup understregede, at det var kampen mod ministeriet, der var af betydning og ikke reformer. Man kunne ikke være småfolks ven og samtidig støtte ministeriet Estrup, der stod småfolk imod. (Rigsdagstid. 1878–79 FF sp. 141). Forslag til lov om rentefri husmandskreditforeninger f.eks. kunne ikke aftvinge ham nogen interesse, når det væsentlige for småfolk var at få ændret det bestående skattesystem, som han kaldte en almindelig udplyndring af alle fattige (Rigsdagstid. 1878/79 FF sp. 100, 17.10.1878). Man kunne ikke forhandle med en regering, hvis livssag var, »at det store hartkorn skulle bygge vidtløftige fæstninger for småfolks penge« (Rigsdagstid. 1878/79 FF 17.10.1878).

Bjørnbakkere og 2 løsgængere. Af tilhængere af ministeriet var der 28. Efter splittelsen af partiet i 1878 var 30 gået med Berg-Hørup, mens ca. 40 blev tilbage.²⁸ I valgkampen i januar 1879 manede de radikale til at skabe et nyt flertal. »Den sejr, demokratiet vandt ved sidste valg, er foreløbig forspildt... Det er kun gennem valgene, at der kan ventes fornyelse«. På et møde i København gav Hørup den parole, som så ofte senere lød over landet. Der skulle skabes et flertal sagde han, et flertal »der ikke sjakrede med sine grundsætninger. Og denne grundsætning, der ikke sjakres med, er, at den almindelige valgret skal bære vort offentlige liv, at det folketingsflertal, der er udgået af denne valgret, er den højeste myndighed i landet, og hverken har *nogen over eller ved siden af sig*«. Ved valget gik Venstre tilbage til 75.000 stemmer mod 57.000 til højre. Højre gik frem fra 26 til 37 mandater og Venstre ned fra 76 til 65. De radikale fik 40.000 stemmer og 35 mandater, mens de moderate fik højst 30.²⁹

Nogen anden mening end udryddelseskrigen mod de moderate er det heller ikke let at se i den politik, som den Berg-Hørupske gruppe førte fra 1879–80. Den finanslov, som de radikale vedtog sammen med Højre i foråret 1879 kostede et brud i den radikale gruppe, idet 9 medlemmer udtrådte. Det største politiske stridspunkt var en bevilling til 6 store kanoner à 800.000 kr. årlig i 3 år, som de radikale skaffede regeringen. Denne bevilling var et led i Københavns søbefæstning.³⁰

I spørgsmålet om dyrtidstillæg til embedsmændene, der ellers var et ømtåleligt spørgsmål for venstremænd, havde de radikale og Højre igen fundet sammen. Hørup udtrykte ved finanslovens 3. behandling sin tilfredshed med den finanslov, der var blevet vedtaget. En negativ demonstration over for finansloven var – i modsætning til året før! – at betragte som unyttig og skadelig.³¹ I »Morgenbladet« revsede han »de udtrådte« for deres reaktion på bevillingen til de 6 kanoner, som de var gået imod. De 6 kanoner var et underordnet spørgsmål. For sådanne spørgsmål skulle man ikke tabe hovedsagen af syne.³² I samlingen 1879/80 fortsatte man denne forhandlingspolitik, og de radikale var dybt involveret i forhandlinger med Højre om bevilling til en ny hærlov, hvor de slutteligt strakte sig til et tilbud på 8,4 mill. kr., hvilket lå tæt op ad udgifterne til den gældende hærlov.³³ Hørup fulgte Berg helt ud i denne

²⁸ P. Munch, s. 88, 97.

²⁹ P. Munch, s. 100.

³⁰ P. Munch, s. 100.

³¹ Rigsdagstid. 1878/79 FF sp. 2757–65.

³² »Morgenbladet« 9.10.1879.

³³ Rigsdagstid. 1879/80, tillæg B sp. 2133.

politik. Man da de radikales politik brød sammen ved, at Bojsen bar sejren hjem ved et forlig med regeringen (på et andet grundlag uden om fæstningen), om tillæg til hærens ordning til en bekostning af 9,4 mill. kr., sagde Hørup stop. Krieger skrev i sin dagbog den 16. juli: »Det skal endnu være usikkert, hvordan Berg vil stemme [ved behandling af de moderates forslag i folketinget]. Og den 19. juli skrev han »Berg skal først have villet slutte sig til de moderates forslag, men Hørup har i sin lidenskab bragt ham ind på andre veje.«³⁴ Klaus Berntsen skriver, at Berg ikke fik sagt sit sidste ord i hærlovssagen af den grund, at han ikke kunne få sit mandskab til at følge sig. »Han var i virkeligheden en varm forsvarsven og sympatiserede langt fra med Hørups »Hvad skal det nytte?«³⁵

Hærlovsrevisionen blev et vendepunkt i Hørups politiske karriere, hvilket han ofte selv understregede. Den ny epoke i hans liv gik fra 1880 til Estrups andet provisorium i 1885. I denne periode blev han en magtfaktor ved siden af og uafhængig af Christen Berg, som han gradvis distancerede sig fra ved rejsning af antimilitarismen som politisk sag og ved Brandesianismens og den radikale kulturpolitikks fæstelse i Morgenbladet og det radikale parti. Hørup giver selv følgende forklaring på hans antimilitarismes fremkomst, idet han henviste til hærloven af 1880, som udløsende faktor. »Det viste sig, at der selv under forfatningsstriden og med selve provisoriets ministerium kunne træffes skæbnessvangre stempinger mod landets velfærd og demokratiets interesser. Da var det ikke muligt at afholde sig afventende længere, der måtte handles.«³⁶ At den ene million kroner om året, der adskilte de radikales tilbud fra de moderates ved hærlovens behandling skulle have været afgørende for Hørup, er naturligvis muligt, skønt han havde jongleret med flere millioner til Københavns søbefæstning året før. Men det er også rimeligt at antage, at ethvert forlig, der sluttedes *sammen med de moderate* med hans målsætning må have stået som meningløst.

Det er imidlertid nok værd at holde sammen på kronologien her. De radikale følte sig ganske viste distancerede af de moderate med hærloven af 1880 og holdt herefter tilbage med forhandlingspolitikken i samlingen 1880–81, men den antimilitaristiske agitation i »Morgenbladet« kom først gradvis til *efter* valgene i foråret og sommeren 1881.

Ved det sidste valg den 26. juli 1881 var Venstres stemmetal gået frem fra 75.000 i 1879 til 102.000, mens Højre blev stående ved 55.000.

³⁴ Kriegers Dagbøger VII, s. 299.

³⁵ Klaus Berntsen II, s. 206.

³⁶ Skrift og Tale II, s. 79–80.

Venstre fik 75 mandater, dvs. 31 radikale, 24 moderate og hele 20 uden for grupperne. Stemmetallene for de tre venstregrupper kan regnes til 41.000, 28.000 og 31.000. Højre måtte nøjes med 27 mandater.³⁷

Det interessante ved dette valg var ikke blot, at de radikale voksede, men ikke mindre, at de uafhængige gik stærkt frem. Af de 20 gik i 1882 de 10 ind i den radikale gruppe, der herved tilførtes et stærkere antimilitaristisk islæt. Hørup greb de politiske muligheder, der lå heri, da han fra 1882 for alvor satte sin antimilitaristiske agitation igang, som i marts 1883 førtes ind i tinget med hans »Hvad skal det nytte?«-tale, der var en undsigelse også af Venstres forsvarspolitik.³⁸ Denne agitation endte i sit crescendo en måned efter det andet provisorium i 1885 med ordene »De skal hade og afsky militarismen som Deres lands fordærvelse, som frihedens undertrykkelse, som demokratiets dødsfjende. De skal frygte den, som man frygter sin mægtigste og grådigste fjende. Foragt den kun ikke, vi vil behøve alle vore kræfter for at slå den til jorden, dersom vi ikke knuser den, knuser den os. Den bider med dybe rødder i dette lands offentlige mening, lad den dag ikke komme, da den bider igennem«. ³⁹ Og dog var dette kun agitation. Hørup forklarede selv senere om agitationens taktiske brug: »... man vidste, hvorledes det [provisoriet] ville komme. Højre havde kun militærvæsenet at slås på, at det var den eneste sag, hvormed de kunne vente at gøre noget indtryk på visse dele af modstandernes vælgere, navnlig i grundtvigianske kredse. De radikales første gerning, da hæren var samlet, var at ødelægge denne position, inden højre fik tid til at bruge den. Man spurgte i 1882, hvad det skulle nytte, og da der ikke herpå kunne gives noget svar, der lignede sund fornuft, begyndte man med dette spørgsmål som udgangspunkt den voldsomme og forbitrede agitation mod militarismen, der skulle gøre denne sag til den mest foragtede i landet, binde Venstre uløseligt til modstanden, fordærve provisoriets bedste løftestang inden den endnu var bragt i anvendelse og bagefter knytte provisorismen og militarismen til hinanden som to sider af samme forhadte ting, der fulgtes ad i samme undergang«. ⁴⁰ Den skarpe antimilitarisme var blot et taktisk våben i den politiske kamp, og den var ikke blot vendt mod Højre: »Den uhyre larm, der rejstes mod det ganske uskyldige spørgsmål: hvad skal det nytte? havde sine gode politiske grunde. Man forstod, at dette spørgsmål var en undsigelse og en krigserklæring til begge sider, og at kampen mod militarismen

³⁷ P. Munch, s. 106.

³⁸ P. Munch, s. 122.

³⁹ »Politiken« 30.4.1885.

⁴⁰ Skrift og Tale III, s. 363.

nu rykkede frem i første række«. ⁴¹ Antimilitarismen skulle bruges både mod Højre og mod grundtvigianerne inden for partiet.

Hørup beskriver selv, hvorledes det var de radikale, der drev visnepolitikken frem fra 1881, og hvorledes de bandt de moderate til denne politik, der endelig i 1885 endte i det andet provisorium. »Efter fire år var den første del af de radikales felttogsplan lykkeligt tilendebragt, forholdet var vendt om, nu var det de moderate, der stod med det lille mindretal, og de radikale, der havde flertallet. Og de havde mere end det. Overalt truede de modstanderne i deres kredse med store mindretal, de moderate var mistænkte og lagt for had overvågede af de stedlige radikale ledere, der kun ventede på en mine af svig for at falde over dem. De moderate kunne ikke røre sig, de var bundne på hænder og fødder til at følge den radikale ledelse. Den hær var dannet, der skulle tage mod stødet af det næste provisorium, de radikale rådede for, hvor længe det skulle vare, og hvorledes det skulle ende«. ⁴²

At det forholdt sig, som af Hørup beskrevet, at han nu stod på magtens tinde, og at det først og fremmest var ham selv, der drev radikaliseringen frem, fremgår også af andre kilder, nemlig af Venstres partiprotokoller, brdr. Brandes' breve, Kriegers dagbøger, A.D. Jørgensens dagbøger m.m. Hørup dominerede ikke blot den radikale gruppe og Berg, men indirekte også den moderate gruppe, der ikke turde handle isoleret fra Bergianerne.

Der er mange vidnesbyrd derom. Krieger skrev allerede i 1879, at Hørup vistnok var ved at tage magten fra Berg. ⁴³ I 1880 standsede Hørup som nævnte Bergs sidste ord i hærlovssagen. I 1881 var Hørups dominans en given sag for de moderate. ⁴⁴

Under forligsforhandlingerne om finansloven 1882 skrev A.D. Jørgensen, der var inddraget i disse forhandlinger den 6. april 1882: »Dagen efter [11. april 1882] var jeg hos Høgsbro. Jeg lagde ham på sinde, hvor billige Kriegers forslag var, og han indrømmede, at det var såre odøst at forkaste dem, men at han var vis på, at der intet forlig kunne slutes. De moderate kan ikke, fordi andre ønsker det, for så at overfalde dem, Berg er ikke selv mere herre over situationen, Hørup, Busk osv. driver ham«. ⁴⁵ Videre skriver A.D. Jørgensen den 5. maj 1882 om et besøg hos Høgsbro i forbindelse med forligsbestræbelser. »Nogle timer efter kl. 4 kom han [Høgsbro] for at fortælle, hvorledes det var gået. De moderate havde

⁴¹ Samme, s. 79–80. Udhævelsen er min.

⁴² Samme, s. 363.

⁴³ Kriegers Dagbøger VII, s. 132, 27.3.1879.

⁴⁴ Høgsbros Breve, 14.9.1881.

⁴⁵ A.D. Jørgensens Breve, s. 430.

stemt for dette forslag [i deres gruppemøde], mens Bergs gruppe havde delt sig, således at 12 stemte for med Berg, 10 imod med Hørup, medens 7 afholdt sig fra at stemme. Derefter havde Berg erklæret, at han kun kunne holde sin gruppe sammen, hvis der blev tilføjet »rentebærende lån« [til dækning af universitetets underskud]. Dette ville da også blive en betingelse for de moderate, der ikke ville skille sig fra Berg«. ⁴⁶

Den altid åbenmundede Edvard Brandes gav følgende vurdering af situationen i 1882: »Klein og Bojsen arbejder muligvis på en overenskomst – man vil undgå et nyt provisorium ... På den anden side arbejder Hørup – entre nous – på at bevare og forstørre konflikten. Han ræsonnerer efter min mening som så: »så længe dette varer, er jeg situationens mand, på engang den intelligente og demokratiske, radikale opposition, som de moderate må slutte sig til, og som det unge København må beundre og nærme sig. Medens dette står på, trykker jeg Berg ned, og han kan i øjeblikket kun tjene mig. Jeg gør ham bestandig mere yderliggående på det sociale, religiøse, militære, litterære område. Han kan ikke nu slippe mig. Et andet var, om de moderate kom til roret, så kunne han danne en union republicaine, medens jeg blev yderste venstre. Derfor stor konflikt, forfatningsstrid i årevis, imens vokser min magt«. Således omtrent ræsonnerer denne komplicerede mand, han vil ikke være Clemenceau, før Gambetta – Berg bliver moderat og gør dumheder. Således er der en hel del rimelighed for, at ministeriet bliver siddende«. ⁴⁷

Brandes' ord kom til at slå til. Hørup bandt i disse år Berg til sin politiske ledelse, fra 1881/82 begyndte han at udvikle sin antimilitaristiske filosofi og politik. Den 29. marts 1883 holdt han sin berømte »Hvad skal det nytte?« – tale i folketinget, hvor han tog afstand fra Venstres udvalgsflertal. Han havde nu endelig udskilt sig på militærspørgsmålet, hvor han var blevet så radikal, at Berg i virkeligheden ikke kunne følge ham. Brandesianismen satte sig samtidig godt til rette på »Morgenbladet« med en række synspunkter i religiøse, etiske og kulturpolitiske anliggender, som stod den grundtvigianske bondekultur fjernt.

Bruddet på »Morgenbladet« i december 1883 mellem Hørup og Berg er set i dette lys ikke nogen gåde. ⁴⁸ Den oprindelige kontrakt kunne opsiges efter 3 år, og det var et fuldstændig logisk skridt fra Bergs side i en situation, hvor hans vidtstrakte tolerance til sidst var blevet en trussel mod ham selv og hans politiske stilling at søge ændringer i forholdene. Mange i samtiden opfattede bruddet som et overfald på Hørup. Vi ved

⁴⁶ A. D. Jørgensens Breve, s. 434, 436.

⁴⁷ Brødrene Brandes' Brevveksling, 13.2.1882.

⁴⁸ Hørup kaldte det århundredets mørkeste gåde.

dog fra Edvard Brandes, at Hørup allerede i slutningen af 1870'erne havde yderst kølige følelser over for »Morgenbladet« og Berg. Edvard Brandes skrev 3. nov. 1880 om Hørup: »Morgenbladet betragtede han som en kasse, han puttede i, hvad han ville, men »når jeg engang bliver ked deraf, sparkes jeg låget ned i bunden««. ⁴⁹ Fra Hørup selv ved vi, at han i 1880 kun modstræbende og af politiske grunde gik med til den ny overenskomst om Morgenbladet mellem Berg, Hørup og Brandes. »Men jeg havde en overvejende politisk interesse i at have et blad at skrive i, og jeg havde den samme overbevisning om, at herr Berg ikke kan lave et hovedstadsblad uden mig, som jeg har den dag i dag. I værste fald ville jeg efter de tre år være nærmere til at rejse et blad selv, end jeg var i 1880«. ⁵⁰

Sagen var, at Hørup i disse år, som Brandes rigtigt så det, i forfatningsspørgsmålet, i militærspørgsmålet og på det kulturelle, litterære område havde ført Berg så langt til venstre, at Berg til sidst følte grunden vakle under sig.

Det var den samme nødvendighed, der i oktober 1884 kort tid efter »Politikens« oprettelse fik Berg til at kræve fornyet sammenslutning mellem venstregrupperne, og da flertallet i den radikale gruppe sammen med Hørup var derimod, sprængte han partiet. Over halvdelen af partiet, nemlig 25 blev hos Hørup, mens kun 21 fulgte Berg. Opfattelsen af, at det var Berg, der forsøgte at ødelægge Hørup, er ikke holdbar. Hørup var gået ind i samarbejdet med Berg på dennes forudsætninger, og det der var skét var, at den yngre politiker havde udviklet sin egen politik, der var en trussel mod fundamentale elementer i Bergs hele livssyn.

Før dette brud havde Venstre og især de radikale vundet en stor, ny sejr ved valgene den 25. juni 1884. Højre fik 57.000 stemmer, som tidligere, men svandt ind til 19 mand. Oppositionen nåede nu op på 121.000 stemmer og voksede til 83 mandater, heraf var 8 liberale, den radikale gruppe opgjordes efter valget til 46 og den moderate til 23. 4 venstremænd stod uden for grupperne. Valgdeltagelsen steg nu. Den havde i 1873 været 52%, men havde ellers svinget omkring 48%. Ved julivalget i 1881 nåede den op på 56%, og nu nåedes 59%. ⁵¹

Hørup følte sig ved sejren bekræftet i den radikale politiske linje, som han drev frem. »Når vælgerkorpset kan stå for en sådan svada, kan det stå for mere. Et parti, der ikke blot bliver valgt, men avancerer klækkeligt på det yderste parlamentariske middel, der står til en sejjpint repræsen-

⁴⁹ Brødrene Brandes' Brevveksling II, s. 67.

⁵⁰ »Politiken« 12.2.1885.

⁵¹ P. Munch, s. 126.

tations rådighed, kan siges at have ryggen fri. Det kan uden at forstyrres af sidebetragtninger samle sine kræfter om sit ministerium«. ⁵²

I november 1884 førtes visnepolitikken følgelig for første gang siden 1877 over på finansloven. I fællesudvalgets behandling af denne i foråret 1885 nåede man ved forhandlinger dertil, at forskellen mellem tingenes affattelse var 3 mill. kr. Man var i Venstre meget betænkelig ved situationen. Bojsen gik til Krieger og Bille, og også Berg veg tilbage for konflikten og henvendte sig i sidste øjeblik til Holstein Ledreborg for at få ham til at forsøge forhandlinger, men Hørup afviste enhver form for eftergivenhed, og uden ham vovede de andre venstreførere ikke at indgå på forlig. ⁵³ Hørup meddelte selv senere, at havde de andre venstreførere lavet forlig med højre, ville han have sprængt den sidste tilknytning til partiet gennem fællesbestyrelsen. ⁵⁴

Hørups (og Højres) ansvar for fremkaldelsen af provisoriet i 1885 var totalt.

Estrups anvendelse af provisoriet, der nu udviklede sig til et regulært grundlovsbrud ved, at man selv tog bevillinger til fæstningen på finansloven, viste sig aldeles ikke at svække Højre, men tværtom at styrke dets stilling. Ved valget den 28. januar 1887 gik valgdeltagelsen op fra 59% til 70%. Højres stemmetal voksede fra 57.000 til 87.000 og dets mandattal fra 19 til 27. Oppositionen voksede fra 121.000 til 142.000 stemmer og i mandattal var den stadig overmægtig med 75 mandater, ⁵⁵ men det var klart, at provisoriepolitikken tværtom at svække i stedet havde styrket Højre. Venstre måtte se den ildevarslende kendsgerning i øjnene, at det ikke ved egen kraft havde udsigt til at trænge igennem i byerne.

Allerede før valget var det klart, at Hørups politik lå i ruiner. Ansvar for den yderliggående politik havde først og fremmest været hans. Den visnepolitik, som han stod som bannerfører for, havde fyldt statskassen, der bugnede med midler fra toldindtægterne, som Estrup kunne bygge fæstningen for uden at skulle ud og bede om bevillinger i rigsdagen. Hørup erkendte fra efteråret 1885 forhandlingspolitikkenes nødvendighed. Forud for vintervalgene i 1887 fremhævedes i »Politiken«, at Venstre ikke mere førte visnepolitik, ikke mere krævede enebestemmelsesret for folketinget, og at det anerkendte kongens frie ret til at vælge sine ministre. ⁵⁶

⁵² »Politiken« 1.10.1884.

⁵³ Erik Henriksen: Viggo Hørup (1911) s. 66. Skriftlig meddelelse fra Holstein til Erik Henriksen, Edv. Brandes i »Politiken« 14.5.1930.

⁵⁴ »Politiken« 1.9.1885.

⁵⁵ P. Munch, s. 150f.

⁵⁶ »Politiken« 17.1.1887.

Selvom Hørup vel erkendte, at indbyrdeskrigen inden for Venstre nu burde høre op og gik ind i et fælles samarbejde i partiet om en forhandlingspolitisk linje, så var han dog uden forståelse for, at han – med sit ansvar for konflikten forløb – ikke kunne stå som hovedbygmesteren for et forlig. Tværtom ser vi, at han ønskede at tage initiativet i de desperate forligsforhandlinger, som han indledte med regeringen i 1887 og 1888.

I 1887 var Hørup den ledende i forhandlinger med Estrup, som Bojsen senere involveredes i. Regeringen tilbød udlevering af provisorierne til fri behandling mod dækning af beløbene på efterbevillingsloven. Desuden krævedes en større sum til Københavns befæstning, men det stillede i udsigt, at man herefter ikke ville bygge permanente fæstninger uden at begge ting samtykkede deri. Ifølge Bojsen ville Hørup have modtaget dette tilbud, mens Bojsen selv var derimod. Derefter holdt også Hørup sig tilbage.⁵⁷ Ingen af Danmarkshistorierne bringer i forbindelse med deres omtale af disse forhandlinger denne oplysning, som stammer fra Neergårds erindringer. Et udsagn fra Edvard Brandes i et brev, som han skrev efter afslutningen af disse forhandlinger, nemlig den 22. april 1887 synes at bekræfte, at Hørup havde ønske om forlig på dette tidspunkt, idet han skriver følgende: »Hvis vi laver forliget, mener Hørup, at vi garanterer os imod at blive den lille ynkellige opposition mod alt muligt«. ⁵⁸

I samlingen 1887–88 fortsatte Hørup, som tidligere omtalt, sine bestræbelser i et – ud fra hans forudsætninger – kynisk forsøg på at bruge agrarpolitiske særinteresser i landbruget til at skabe en ny politisk alliance mellem de små og store bønder dvs. Venstre i folketinget og en række protektionistisk indstillede godsejere i landstinget, som samtidig ikke var særlig begejstrede for Københavns befæstning. Under sloganet »rent land« gik han fra november 1887 ind for forbud mod produktion af margarine.⁵⁹ I 1887–88 gik der agrarprotektionistiske luftninger over landet svarende til dem, der i udlandet førte beskyttelsespolitik for landbrugsvarer med sig. Det indebar en organisering af landboerne på grundlag af økonomiske særinteresser i stedet for på et ideologisk, holdningsmæssigt grundlag. Hørups agrarpolitik var ikke noget uskyldigt forsøg, og følgerne kunne være blevet vidtrækkende. Med hans støtte organiseredes en bondeorganisation under ledelse af Leth Esbensen og Vilhelm Lassen, som forsøgte at skabe fraktionsdannelse i de demokrati-

⁵⁷ Niels Neergaard, s. 195.

⁵⁸ Brødrene Brandes' Brevveksling II, 22.4.1887.

⁵⁹ Rigsdagstid. 1887/88 FF 1851, 3575.

ske foreninger landet over.⁶⁰ Forinden var der i september 1887 blevet oprettet et radikalt agrarpolitisk ugeblad, »Bondevennen«, under redaktion af Jens Busk, J. K. Lauridsen og E. Staal, der krævede lettelse og reformer for landbruget, (og i øvrigt herudover var stærkt socialt præget). Dette støttede bondeorganisationens program og opfordrede til aktivitet omkring de agrare krav. Det blev talerør for Hørup og Busk i smørkri-gen.⁶¹ Hørups og Busks forsøg på forbudet mod margarinen endte imidlertid i et nederlag. Hørup havde ventet, at der ville komme frafald i den moderate gruppe på spørgsmålet, hvilket imidlertid ikke skete.⁶² Tværtimod viste det sig, at hans egen gruppe ikke kunne holde sammen om denne politik, der lå fjernt fra, hvad man ellers havde stået for, og at en gruppe på 9 sagde fra.

Under forhandlingerne i Rigsdagen og Folketingets Venstre den 14. og 15. februar 1888 vedtoges en misbilligelse af den politiske karakter, agitationen for smørret havde fået. Forslaget blev fremsat af Holstein. Ved en afstemning om et forslag af Bojsen om tilslutning til udvalgsflertallets indstilling i smørsagen (margarinestandpunktet) vedtoges dette med 28 stemmer mod 16, 6 stemte ikke, 21 holdt sig uden for afstemningen og 2 var fraværende. Man kan gå ud fra, at de 16, der stemte imod var smørdemokrater. Men det betød, at en gruppe på 9 eller flere af tidligere radikale havde skilt sig ud fra de radikale smørvenner.⁶³

I påsken 1888 var der påny forhandlinger igang om forlig, som i første omgang ikke førtes direkte af Bojsen, Hørup og Holstein, men som foregik i nær kontakt med dem. Betingelserne var nogenlunde de samme som året før. Ifølge en række partimedlemmers samstemmende beretninger talte Hørup for et forlig, skønt han sluttelig stemte imod det sammen med flertallet. Bojsen og Høgsbro var imod forliget, der rummede 8 millioner til fæstningen. Berg deltog overhovedet ikke i forhandlingerne.⁶⁴

P. Munch, der har en indgående redegørelse for forhandlingerne i partiet, meddeler, at delingslinjen ved afstemningerne om påskeforliget gik på tværs af de sædvanlige. 26 stemte for bestyrelsens forslag om afvisning, 18 imod og 2 stemte ikke. Blandt de 26 var Hørup og de fleste af Hørups venner samt P. Holm, men også Bojsen og Høgsbro, mens de fleste af de moderate stemte imod.⁶⁵ Hørups holdning under forhandlin-

⁶⁰ »Bondevennen« 29.3.1888, 5.4.1888, 22.3, 29.3., 5.4., 3.5., 10.5.1888; Niels Neergaard, s. 206–07.

⁶¹ »Politiken« 24.11.1887; »Bondevennen« 7.10.1887; Klaus Berntsen, s. 26; Niels Neergaard, s. 202–03.

⁶² Neergaards vurdering i Niels Neergaard, s. 205.

⁶³ Protokol for Rigsdagens og Folketingets Venstre 14.2. og 15.2.1888; se også note 69.

⁶⁴ Se note 66.

⁶⁵ P. Munch, s. 156.

gerne blev kommenteret af Villads Holm, der sammen med Jens Busk havde ført forhandlingerne bl.a. på Hørups vegne. Han sagde under partidebatten: »Der kan komme forhold, hvor man ikke kan bøje sig for et flertals beslutning, og jeg beklager, at Hørup har gjort dette«. Neergård fortæller, at Hørup under bestyrelsens behandling af sagen først havde undladt at stemme, men senere havde tilsluttet sig afvisningen af forhandlingerne. Om Hørups optræden skriver Neergaard: »Hørups udtalelser lod tydeligt forstå at han af lignende grunde (at dette var det bedste man kunne opnå) ville havde fundet det forstandigst ikke at afvise en forhandling som den tilbødte, men han konkluderede til, at det var umuligt, når Bojsen og Høgsbro ikke ville deltage«. ⁶⁶ Der er da også almindelig enighed i næsten alle fremstillinger om, at han ønskede at tage forliget i påsken 1888 på de givne vilkår, og at forhandlingernes udfald var et stort nederlag for ham. Ved sin optræden synes han at have sat sig mellem to stole, idet det lykkedes ham både at miste tillid blandt sine egne radikale venner og hos de moderate, der ville have støttet ham i at tage forliget. Og værre blev det, da der i sommeren 1888 var forlydender om, at Hørup havde fortsat forhandlingerne på egen hånd. Oplysningerne herom kommer fra de moderate nemlig fra Frede Bojsen og Thorup. At der har været noget i gære fremgår af, at »Bondevennen« for sommeren 1888 havde planlagt et delegeretmøde for de demokratiske foreningers agrarrepræsentanter, dvs. forsøg på fraktionsdannelser i partiorganisationen. ⁶⁷

⁶⁶ Neergaard s. 210–14. Se også Protokol for bestyrelsen for Folketingets Venstre s. 30; »Aalborg Stiftstidende« 12.4.1888; »Politiken« 13.4.1888. Haugner anvender i »Forsvarssaagens kerne«, trykt i »København« 16.9. og 17.9.1904, Estrups papirer vedr. påskeforhandlingerne 1888. Af partiprotokollerne, der kun har særdeles korte referater, fremgår kun, at Hørup har stemt mod fortsættelse af forhandlingerne som reaktion på tilbudet fra højre. Den gamle Bergianer og senere radikale N. P. Madsen-Mygdal nedskrev et referat fra mødet i partiet, som ikke i ord, men i indhold stemmer nøjagtig overens med et referat fra partimødet, som Haugner anfører. Ifølge dette sagde Hørup: »Når lederen har udtalt sig mod tilbudet, så er det unyttigt at gøre noget. Det er forbi. Når Bojsen og Høgsbro ikke vil, så kan vi ikke gøre noget. Derfor vil jeg ikke drøfte sagen, men har sammen med 4 andre medlemmer stillet forslag om afvisning.« (N. P. Madsen-Mygdal, s. 105–107). N. J. Larsens udtalelser går i samme retning, se N. J. Larsen, s. 88.

⁶⁷ »Bondevennen« 29.3.1888; »Morgenbladet« 12.9.1888. Thorup sagde på et vælgermøde, at forligsforhandlingerne var fortsatte efter rigsdagssamlingens slutning. (»Viborg Stiftstidende« 7.5.1888). Frede Bojsen skrev til Høgsbro 26.11.1888. »Hørups tale har jeg set i Morgenbladet, men allerede dette synes jeg nok måtte være anledning til for Thorup at rive masken af ham, så meget mere som Hørup også i sommer fortsatte forhandlingerne på samme grundlag, omend han dertil benyttede andre mellemænd« (Høgsbros breve 26.11.1888). Den tale, der havde forbitret Bojsen så meget, var trykt i »Politiken« den 23.11.1888. Hørup sagde her: »Om Venstres politik i den nævnte samling er jeg ikke den rette til at give oplysning. Jeg har ingen del haft deri, jeg har aldrig forstået den. Det er mig endnu ganske uforklarligt, hvorledes ministeriet, der stod på en finanslov uden Københavns

Hørups fremfærd under forhandlingspolitikken skadede ham i partiet og i hans egen gruppe. Den 31. marts 1888 valgtes han med kun 35 stemmer til Venstres bestyrelse, mens Højsbro og Bøjsen fik hver 54 stemmer, et stemmetal, som også Hørup tidligere var blevet valgt med. Jens Busk dumpede, idet han kun fik 23 stemmer.⁶⁸ Ved valget til bestyrelsen den 3. oktober faldt Hørup, idet han kun fik 16 stemmer, hvilket betød, at en gruppe af hans egne ikke stemte på ham.⁶⁹

I de følgende år svandt hans magtgrundlag stadig ind. Da han afviste den forhandlingspolitik med udgangspunkt i sociale reformer, som Bojsen tog op efter 1889-delegeretmødets ønsker, kostede det ham tab i hans gruppe. En stor del af hans bondegruppe (f.eks. Bjørnbak, Blem, Rasmus Clausen, Ole Hansen, Feldthusen, C. Ravn samt uden for denne kreds Pingel) forlod ham i forbindelse med lovforslaget om sukker og øl.⁷⁰ Flere Hørupperne svigtede endvidere ved behandlingen af retsreformen. Efter dette sammenkaldte Hørup ifølge Edvard Brandes ikke mere sin gruppe.⁷¹ Talmæssigt var udviklingen således: I 1888 da man inden for partiet igen begyndte at holde separate gruppemøder var der 32 moderate og 27 i Hørups/Holsteins gruppe. Efter valget i 1890 var der 18 Hørupperne og 17 Bergianere foruden 37 moderate og 3 uafhængige venstremænd. Men efter valget i 1892 var der 38 moderate, 15 Bergianere, 7 Hørupperne plus 7–8 løsgængere.⁷² Den radikale gruppe og især Hørupperne var en slagen armé.

Samtidig med at Hørups forhandlingspolitiske linje var blevet anlagt, skiftede hans agitation igen form. Endnu i april 1885 havde det om militærspørgsmålet heddet: »Se, hvad er det for en hær, der samler sig, når de ruller militarismens fane ud. Er det ikke den fattige mands fjender, er det ikke den fri mands fjender, bagstrøbets og fordummelsens håndgangne mænd ... Hvorfor var dette ministeriums første tanke, da de fik frie hænder med provisoriet, forter og kanoner? Hvorfor dets næste tanke projekteringen af Københavns landbefæstning? ... De skal hade

befæstning, pludselig kom til at stå midt op i forhandlinger med Venstre om 8 millioner til fæstningen netop som betingelse for samme finanslov. Det er ikke til at se, hvilke fornuftige mål Venstre kunne tilstræbe ved at modtage en forhandling på grundlag af Københavns befæstning«.

⁶⁸ Protokol for Rigsdagens og Folketingets Venstre 14.2. og 15.2.1888; samme 31.3.1888.

⁶⁹ Rigsdagens og Folketingets Venstre 3.10.1888. 29.10.1888 fik Hørup dog 25 stemmer til viceformandsposten, dvs. støtte fra 9 under Holsteins ledelse, som tidligere havde svigtet ham. Se Højsbros breve og dagbøger 28.10.1888. Hørup henviser også selv til en splittelse på dette tidspunkt, »Politiken« 10.10.1888.

⁷⁰ Neergaard, s. 230, 236; Rigsdagstid. 1890/91 FF sp. 55.

⁷¹ Edv. Brandes i »Politiken« 15.2.1902.

⁷² Engelstoft, s. 152; P. Munch, s. 169 inkluderer ukorrekt løsgængerne blandt Hørupperne. Oplysning fra professor Niels Thomsen, Københavns Universitet.

militarismen ...«⁷³ Med den indledte forhandlingspolitik i perioden 1885–88, måtte der ses frem til et eller andet forlig på det militære spørgsmål, og Hørups artikler fik nu en helt anden tone. Allerede i maj 1886 skrev han »vi er i det tilfælde at vi ikke kan forsvare vort land [udhævet i »Politiken«] ... Følger da heraf, at vi intet militærvæsen skal have? Aldeles ikke. Den, der satte sig dette formål ville kun spille sine kræfter og sit liv. Det er et praktisk umuligt formål, et perpetuum mobile af den modsatte art som livssagen.«⁷⁴ I juni 1886 hed det »Naturligvis skal vi have et militærvæsen, der er ingen så tåbelig, at han tror, at vi kan blive denne folkeplage kvit. De der råber på afvæbning er ikke vore venner. Det er formummede militarister. Kunne de blot få os til at sige: Vi vil intet militærvæsen have, så havde de kortet på hånden. Så arbejdede vi på noget, der var umuligt. Men vi giver vore fjender både principrytteriet og konsekvensmageriet, så vi arbejder på at tvinge militærvæsenet tilbage inden for rimelige grænser. Derfor taler vi heller ikke om folkevæbning. Det eneste der nu er praktisk er at sige stop, vi vil ikke være med længere.«⁷⁵ Hørup henviste derefter Danmark til neutralitetens resignation. Ved første behandling af lovforslag om overordentlig bevilling til landbefæstningen i 1887–88 gik Hørup ind for et neutralitetsværn: »Vi ville derved ikke blive fri for et militærvæsen, men vi ville få en mere beskeden løsning af dette spørgsmål.«⁷⁶ Hans artikler var tilpasset til den politik, som han nu førte, og de indrømmelser, som han kunne komme til at give. Det havde samme klang, når det i påskeforhandlingerne hed, at regeringen skulle have 6–8 mill. kr. til at sikre landets neutralitet.⁷⁷

Den måde Hørup håndterede forhandlingspolitikken på, var ikke heldig, således som det er fremgået. Den radikale gruppe svandt ind omkring ham i årene frem til hans fald i 1892. Hans troværdighed var svindende.

Hvor hårdt han var ramt i 1888 ses af den polemik om hans rolle, som udspillede sig på det tidspunkt. Trods det, at det var ham, der mere end nogen anden havde været indstillet på forlig, fralagde han sig ethvert ansvar og lagde i en række artikler i Politiken ansvaret på Bojsen.⁷⁸ Selv Bergianerne, der havde stået helt uden for forhandlingerne⁷⁹ og derfor

⁷³ »Politiken« 30.4.1885.

⁷⁴ Samme 14.5.1886.

⁷⁵ Samme 1.6.1886.

⁷⁶ Rigsdagstid, 1887/88 FF sp. 1409–10.

⁷⁷ P. Munch, s. 155.

⁷⁸ Polemik mellem »Morgenbladet« og »Politiken« om forhandlingsforløbet: »Morgenbladet« 7.9., 10.9., 12.9., 15.9.1888; »Politiken« 9.9., 11.9., 14.9.1888; »Politiken« 23.11., 24.11.1888.

⁷⁹ Berg havde på partimødet meddelt, at han og hans gruppe holdt sig uden for

havde meddelt, at de anså, at indstilling om godkendelse, eller afvisning kun angik de forligssøgende, fik deres bekomst. Hørup skrev i polemikken, at de havde svigtet i modstanden mod »et råddent forlig«, fordi de havde holdt sig neutrale på partimødet. »Havde Integade [Hørup] ikke været på sin post den påskesøndag og uden hensyn til, hvem der regerede, og hvor slet der regeredes, stemt som sagen og samvittigheden bød det, så var forliget gået igennem, Estrup anerkendt og provisorierne forsegled. Og når Koldingenserne så havde spurgt herr Berg: hvor var du på slagets dag, o, vor frelsermand!, så havde Berg måttet svare: Da jeg ikke var blandt de regerende, og da jeg så, at de regerende førte Venstre i fedtefadet, så sagde jeg: Skidt med venstresagen, når blot de regerende får deres fedt – og så gik jeg til en side for ikke at komme til at hjælpe dem netop som jeg just fortalte, at Integade plejer at gøre«. ⁸⁰

Efter påskeforhandlingerne fulgte Hørup kun forhandlingspolitikken med et halvt hjerte, og fra 1890 havde han givet op og var igen at finde på protestpolitikens trøstesløse overdrev, hvor Berg allerede længe havde befundet sig. I 1892 kom så hans tab af folketingsmandatet. Herefter havde han kun den indflydelse, som »Politiken« gav ham i København.

Går man tæt ind på Hørup som politiker, kommer der ridser i glansbilledet af denne ejendommelige skikkelse med de rige evner som agitator og politisk skribent. I Torben Kroghs bog er der ikke givet plads for den kontroversielle Hørup, den Hørup som ikke blot bekæmpede Højre, men som også førte en indædt kamp om magten i Venstre og brugte alle til rådighed stående midler i denne kamp. Hørup førte en tofrontskrig – og den anden front fandtes midt i hans eget parti, som det var et væsentligt mål for ham at vinde og forandre. Dette var naturligvis hans ret, men det måtte også være de øvrige grupperingers ret at søge at forme partiet og den politiske linje, således som de fandt rigtigt. Set således var bruddet mellem Hørup og Berg i 1884, der kom til at knække radikalismens styrke, en yderst konsekvent handling fra Bergs side, fordi han på det tidspunkt var blevet et redskab for Hørups politik. Torben Kroghs forklaring på denne afgørende vending bliver derfor fejlagtig eller i bedste fald utilstrækkelig, når han lader sig nøjes med forlydender om, at Berg gerne ville være minister. Såfremt dette skulle være rigtigt, ville der iøvrigt ikke være noget i vejen med det. En hel, eller foreløbig delvis,

forhandlingerne, og at indstilling om afvisning kun angik de forligssøgende. Berg ville undlade at stemme, men ethvert positivt forslag ville han stemme imod. Se N. P. Madsen-Mygdal: Politiske Oplevelser, s. 105.

⁸⁰ »Politiken« 2.5.1888.

udskiftning af ministeriet var jo netop for Berg kampens umiddelbare mål.

De centrale spørgsmål for Hørup var forfatningsspørgsmålet og militærspørgsmålet. Forfatningsspørgsmålet, spørgsmålet om magten, og hvor den skulle ligge, var nok trods alt kærnepunktet for ham. Den opfattelse, at magten kunne opnåes gennem konfrontation, drev ham (og Berg) ikke blot ud i konflikten med ministeriet, men også med de moderate. For Hørup tjente tilspidsningen af striden samtidig hans egne politiske mål: tofrontskrigen, og hans magt og indflydelse voksede så længe han kunne føre den radikale linje. Da bruddet med Berg kom, var det ham, som stod tilbage som føreren af den største del af den Bergianske gruppe der i den foregående periode var gledet over til Hørup og bort fra Bergs førerskab.

Men fra 1885 med det andet provisorium lå Hørups politik i ruiner. Dette var hans første møde med virkeligheden og ansvaret. Det var al ære værd, at han som ansvarlig fører forsøgte at tage konsekvenserne af sin fejlslagne politik og at gå den ydmygende vej via forhandlinger med regeringen, men i dette spil var han i løbet af få år en slagen mand, der gik fra nederlag til nederlag, som kulminerede i hans fald i Køgekredsen i 1892. Selv efter forliget i 1894, da I. C. Christensen og Venstrereformpartiet langsomt klemte livet ud af de sidste højreregeringer på det grundlag, Bojsen havde skabt, svigtede Hørups politiske instinkt. Han så først sent, hvad der var ved at ske og kæmpede en tid lang i »Politiken« for en forfatningsændring som et bodemiddel for det, han så som det store nederlag.

Man må nok slutte sig til den konklusion, som første gang blev draget af Erik Henriksen, at Hørup var større som agitator og taktiker end som politiker. Det ligger også implicit i de fleste forfatteres omtale af hans rolle i smørkrigen og påskeforhandlingerne 1887–88, at han skilte sig dårligt fra forhandlingspolitikken og dermed sit livs egentlige prøve som politiker.

Som agitator og politisk skribent var han uforlignelig, og som taktiker inden for partiet en tid lang succesrig, men som politiker var hans virke set fra den øjeblikkelige magtkamps synsvinkel en noget blandet velsignelse. Hans konfrontationspolitik viste sig ikke at være virksom over for Højre og hans tofrontskrig svækkede Venstre og det parlamentariske krav og var formentlig medvirkende til at trække den store konflikt i langdrag.

Som politisk skribent var han en bevidst agitator, hvis artikler og politiske budskaber var nøje knyttet til den politiske situation, hvori de var skabt; og de bør læses og forstås med denne begrænsning. Dette ændrer ikke på det forhold, at hans artikler samtidig var så fyldt med

almenmenneskelighed, at de udøver en tilsyneladende udtømmelig fascination på deres læsere på tværs af tid.

UDVALGT LITTERATUR OM VIGGO HØRUP

- Arup, Erik: Viggo Hørup: Et Mindeskrift i Anledning af Hundredårsdagen for hans Fødsel, 1941.
- Bransager, N.: Den danske Regering og Rigsdag, 1901.
- Georg og Edvard Brandes Brevveksling I–VII. Udg. af M. Borup, 1939–42.
- Berntsen, Klaus: Erindringer, 1921–23.
- Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. af Kristian Hvidt, 1963.
- Clausen, Sven: Viggo Hørup med mund og pen, 1959.
- Dybdahl, Vagn: Politikens Danmarkshistorie 12. Udg. af John Danstrup og Hal Koch, 1965.
- Elberling, Victor: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 År I–III, 1949–50.
- Engelstoft, Povl: Dansk biografisk Leksikon XI, 1937, s. 137–46.
- Engelstoft, Povl: Den danske Regering og Rigsdag 1849–1949 II, 1951.
- Hansen, Arvid G.: Viggo Hørup og hans samtid, 1952.
- Henrichsen, Erik: Viggo Hørup, 1910.
- Henrichsen, Erik: Mændene fra Forfatningskampen II, 1914, s. 3–61.
- Jensen, J. Holst: Smørkrigen i: Jyske Samlinger 5. rk. VII, 1946 s. 1–56.
- Hvidt, Kristian: Venstre og forsvarssagen 1870–1901, 1960.
- Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger I–II. Udg. af Hans Lund, 1924–25.
- A. D. Jørgensens Breve. Udg. af Harald Jørgensen, 1939.
- Krarp, Søren: Hørups arv og arvtagere, 1961.
- A. F. Kriegers Dagbøger 5–7 (1870–1880). Udg. af E. Koppel, Aa. Friis og P. Munch, 1923–24.
- Krogh, Leila og Krogh, Torben: Et politisk monument. Hørup og Willumsen, 1980.
- Krogh, Torben: Den mørkeste gåde. Viggo Hørup ved skillevejen, 1983.
- Krogh, Torben: Viggo Hørup. En illustreret levnedsskildring, 1984.
- N.J. Larsen: Erindringer fra Kamppolitikens Dage. Udg. af Sv. Martin, 1923.
- N.P. Madsen-Mygdal: Politiske Oplevelser, 1912.
- Munch, P.: Det danske Folks Historie VII 1870–1901, 1929.
- Niels Neergaard: Erindringer, 1935.
- Nielsen, H. Scheuer: Hørup. En litteraturliste, 1983.

- Nielsen, Vilh., Brandes E. og Nansen, P.: Hørup i Skrift og Tale I–III, 1902–04.
- Reich, Ebbe: Viggo Hørup: Retning til venstre. Artikler og taler, 1968.
- Reich, Ebbe: Hørup og forsvarssagen i: Dansk Udsyn, 1968 s. 26 ff.
- Riis, Th.: Ebeltoftkredsens adresser til Rigsdagen i »Smørkrigen« i: Historie ny rk. VIII, 4, 1970, s. 466–484.
- Thaulow, Th.: Jacob Brønnum Scavenius Estrup, 1940.
- Thomsen, Birgit Nüchel: Konflikt og forhandling 1870–90 i: Ole Salomonsson (red.): Den politiske magtkamp 1870–1901, 1968, s. 73–90.
- Thorborg, Karsten: Den unge Viggo Hørup i: Historie ny rk. VII, 2, 1966–67, s. 273–98.
- Thorborg, Karsten: Viggo Hørup. En af det moderne gennembruds mænd i: Historisk Tidsskrift bd. 81, 1981, s. 123–176.
- Thorborg, Karsten: Viggo Hørup i: Dansk Biografisk leksikon 7, 1981, s. 60–65.
- Thorborg, Karsten: Hørup i breve og digte, 1981.
- Aagaard, Frode: C. Berg, 1929.

Diskussion

HISTORIESYN OG LUTHERFORSKNING

BETRAGTNINGER OVER LEIF GRANES LUTHER-BOG

Femhundredåret for Luthers fødsel i 1983 gav også herhjemme anledning til flere udgivelser med det fælles præg, at Martin Luther i højere grad end i den ældre teologiske og kirkehistoriske forskning ses i samspil med sin tid, og hans tanker søges tolket ud fra deres historiske betingethed.¹

Denne udvikling, der siden 1960erne har gjort sig stærkt gældende navnlig i vesttysk og amerikansk forskning, hvor socialhistorie og teologi undertiden har indgået et frugtbart samarbejde, kan man som historiker naturligvis kun hilse velkommen, og med Leif Granes nye Luther-bog introduceres mange af de nye resultater på kyndig og spændende vis for et dansk publikum. Samtidig er bogens forfatter en markant og kompetent talsmand for konfessionelle holdninger, der præger store dele af den nyere reformationsforskning.

Leif Granes tidligere indføring i Luthers tankeverden, bogen *Protest og Konsekvens* fra 1968, har i en årrække været udsolgt, og når forfatteren har valgt at markere Luther-jubilæet med en helt ny bog frem for en revideret genudgivelse, skyldes det både den voldsomme udvikling inden for den internationale forskning i de mellemliggende år og personlig teologisk udvikling. Den nye bog går ud fra et dobbelt perspektiv. Dels Luthers virkningshistorie i den tyske filosof Gadammers forstand, d.v.s. som de ting, der sker i et menneskes bevidsthed, når det beskæftiger sig med Luther og møder en religiøs tænkning med rod i erfaringer, der går ud over de tidsmæssige begrænsninger. Dels en erkendelse af, at Luther og

¹ Leif Grane, *Evangeliet for Folket. Drøm og virkelighed i Martin Luthers liv*. Kbh., G.E.C. Gad, 1983. 285 s. 178,80 kr.; Jan Lindhardt, *Martin Luther. Erkendelse og formidling i renæssancen*; Steffen Kjeldgaard-Pedersen, *Martin Luther*; E. Thestrup Pedersen, *Martin Luthers betydning for kirke og kultur*; Erik Kyndal, *Nadvertlære og nadverfællesskab*; Jørgen Stenbæk (red.), *Luther og hans samtid*.

reformationen har grebet dybt ind i den tradition, vi er en del af, og som vi kun har mulighed for at forholde os frit og kritisk til ved at kende dens historie. Det første er det vigtigste for forfatteren (s. 14), og det er i denne sammenhæng, man må forstå de undertiden drøje hug, der undervejs i bogen leveres mod andre teologiske retninger spændende fra den »politiske teologi« til Indre Mission og karismatikere. Teologi er polemisk, hævdede Luther, og Leif Grane er enig.

For forståelsen af begge sider af Luthers virke er det afgørende at læse ham historisk, idet hele hans værk skabtes i et snævert samspil med den virkelighed, han indgik i (s. 15). Liv, værk og virke udgør en enhed, og på denne baggrund har forfatteren valgt den indlysende rigtige, men i den teologiske Luther-forskning stadig ret sjældne, historisk-genetiske fremstillingsform frem for en mere traditionel systematisk. Denne tilgang giver mulighed for at vise, hvordan opgøret med den kirkelige autoritet skridtvis blev Luther påtvunget af begivenhedernes gang, hvordan hans tanker nok udvikledes med indre konsekvens, men i et stadigt samspil med de ydre begivenheder, og hvordan mange synspunkter først bliver fuldt forståelige, når de ses ud fra deres konkrete tilblivelsessituation. Det lykkes i høj grad på denne måde at gøre de centrale tanker hos Luther tilgængelige også for moderne læsere uden teologisk baggrundsviden.

Når nødvendigheden af at forstå Luther ud fra hans historiske betingethed med rette fremhæves, kan det være nærliggende at sætte sig ind i, hvad forfatteren forstår ved det, og hvilke konsekvenser denne opfattelse får for fremstillingen. Her ligger efter vores mening et hovedpunkt for vurderingen af bogen.

Udgangspunktet er den indlysende betragtning, at »de betingelser, hvorunder mennesker lever, sætter nogle grænser, men fremkalder og virkeliggør ikke i sig selv de muligheder, som findes inden for disse grænser«. Forfatteren opfatter den historiske viden som et sæt indsigter i økonomiske og sociale o.a. »faktorer«, der »giver os midler i hænde til at undgå fejltagelser, som vi uden denne indsigt let ville komme til at begå. Men det egentlige arbejde, tolkningen af teksterne, står stadig tilbage, uden i mindste måde at være blevet lettere«. Og om den konkrete opgave hedder det: »Viden om Luthers tid fra alle tænkelige synsvinkler kan afstikke nogle baner, inden for hvilke man har at bevæge sig, men forståelsen af hans virksomhed og dens forudsætninger hos ham selv kan man kun erhverve ved en tolkning, dvs. ved at sætte sig selv ind« (s. 17).

Denne opfattelse af begrebet »historisk sammenhæng« som en blot og bar afskridtning af banen, inden for hvilken »det egentlige arbejde«, tolkningen, derefter skal foregå, er vi sandt at sige dybt uenige i. Det afgørende synes at være, at forfatteren opfatter den historiske viden,

»indsigten i de økonomiske og sociale faktorer«, som et sæt kendsgerninger, som man naturligvis ikke skal holde sig til alene, »med en bogholders koldsindighed«, men som fungerer som en ramme eller et sæt kulisser for fremstillingen af Luthers tanker, der dybest set opfattes som den dynamiske historiske drivkraft, der forandrede verden (s. 192). De ovenfor citerede ord om, at en tolkning vil sige at sætte sig selv ind, falder kort efter, at Leif Grane med tilslutning citerer Georg Brandes, som har erklæret, at det gælder om ikke at »oversee det individuelle Genis ejendommelige, selvstændige Kraft«. Vistså. Men det gælder også om ikke at overse mange andre ejendommelige kræfter, og det gælder navnlig om ikke udelukkende at opfatte dem som selvstændige. *Hvem* det er, der sætter sig selv ind ved en tolkning, og *hvad* det er for holdninger, synspunkter og forestillinger om historiens kræfter og de menneskelige erfaringer, der dermed indgår i erkendelsesprocessen, er afgørende for, hvad der kommer ud af denne proces. Og det er også afgørende for, hvad der overhovedet opfattes som historisk indsigt og viden. Denne betragtning er udgangspunktet for det følgende, hvor vi vil interessere os for, hvordan Leif Granes grundlæggende holdninger bliver afgørende for hans tolkning. Vi håber, at det også vil fremgå, hvad det er, vi selv sætter ind med *vores* tolkninger.

Forfatteren identificerer ikke reformationen med Luther, men fremhæver den reformatoriske bevægelses sammensatte og i stort omfang ikke-lutherske karakter (s. 15), hvor Luther meget mod sin vilje kom til at virke som katalysator for den kirkelige og den sociale uro i det senmiddelalderlige tyske samfund (s. 109) og gennem sin optræden forstærkede allerede eksisterende tendenser og spændinger (s. 172). Det demonstreres på overbevisende måde, hvordan forskellige aspekter af den reformatoriske teologi inspirerede forskellige befolkningsgrupper til at finde løsninger ikke alene på religiøse problemer, men også på de problemer den daglige eksistens rejste af økonomisk, social og politisk art (s. 173). Baggrunden for denne sammenfletning af teologiske tanker og verdslige problemer var et verdensbillede, hvor religion, økonomi og politik ikke opfattedes som adskilte realiteter (s. 176).

Denne indsigt i den tidlige reformatoriske bevægelses mangfoldige og brogede karakter, hvor det rent »lutherske« snarere var undtagelsen end reglen, og den snævre sammenhæng mellem de reformatoriske bevægelser og det senmiddelalderlige samfunds mangeartede økonomiske, sociale og politiske problemer er et af den nyere reformationsforsknings væsentligste resultater. Leif Grane er imidlertid yderst tilbageholdende med at samle denne erkendelse til en helhedsopfattelse, der også bringer Luthers tanker og rolle ind i sammenhængen.

»Luther er vel den eneste i historien, der alene ved at skrive har set verden skifte udseende«, og uanset »hvor mange faktorer af betydning for Luthers virkning på samtiden vi end stykker sammen, bliver det stående tilbage, at det var dette menneske, der satte tingene i gang«, hedder det (s. 15). Den ydre og løse forbindelse mellem de tidsmæssige betingelser og Leif Granes reformationsopfattelse understreges yderligere af formuleringer som, at »reformationsrøret indgik i de mærkeligste forbindelser med de politiske og sociale spændinger« (s. 168), og at de reformatoriske krav flød sammen med bøndernes politiske og økonomiske fordringer (s. 174).

Historisk sammenhæng er ikke »sammenstykkede faktorer«. En reformationsopfattelse, der kan give os en forståelse af den fortidige virkelighed i dens kompleksitet og varierende fremtrædelsesformer kan aldrig bygge på løsrevne faktorer, der indgår mere eller mindre mærkelige forbindelser, men må tage udgangspunkt i, at begivenhederne hænger sammen i deres gensidige betingethed og udvikling som led i den modsigelsesfyldte helhed, der udgjordes af det feudale tyske samfund, hvoraf også Luther var en del – en af »faktorerne«. Udviklingen i den materielle virkelighed, den senmiddelalderlige »socialhistorie«, kan ikke blot opstilles som bagtæppe for den scene, hvor det åndelige/religiøse drama udspilles med Luther som hovedaktør. Det er ikke nok at nævne sammenhængen mellem økonomi, politik og religion for så at finde denne sammenhængs fremtræden i praksis »mærkelig« og dybest set uden betydning for Luther.

Et godt – eller rettere nødvendigt – udgangspunkt for begribelse af den nævnte sammenhæng er at tage konsekvensen af den konstatering, som forlængst er gjort af bl.a. de franske mentalitetshistorikere Lucien Febre og Jacques Le Goff, at i de tider skete enhver form for bevidstgørelse gennem det, vi kalder religionen. Man kan med Le Goff nærmest definere en datidig mentalitet ved umuligheden af at udtrykke sig uden for de religiøse referencerammer. Bevidstheden var identisk med den religiøse virkelighedsopfattelses sprog, begreber og forestillinger, men inden for dette tolkningsunivers blev problemer og deres løsninger naturligvis bestemt af de forskellige klassers og gruppers sociale virkelighed, og de mange og ofte indbyrdes uforenelige strømninger, der kendetegnede de reformatoriske bevægelser, indtil de bragtes under øvrighedens kontrol, var et naturligt udslag af forskellige erfaringer, længsler og håb.

De reformatoriske tanker og bevægelser udsprang af de modsigelser, der skabtes af det feudale samfunds indre ændringsprocesser i senmiddelalderen, hvis enkelte elementer Leif Grane gør rede for bogen igennem under inddragelse af mange af reformationsforskningens nye resultater.

Det feudale samfunds egen selvforståelse var forankret i en virkelighedsopfattelse, hvor Guds evige, uforanderlige orden og samfundet som en del af denne var en grundlæggende realitet. Når systemets indre dynamik førte til ændringer, der igen tvang øvrigheder og magthavere ud i en række dybtgående sædvanebrud, måtte udviklingen fremstå som en krænkelse af Guds hellige orden, der gjorde en genoprettelse, en *reformatio*, bydende nødvendig.

Den stadig mere omfattende bølge af social uro og opstande, der skyllede hen over det tyske rige fra slutningen af det 15. århundrede, vidner om, at samfundets indre ligevægt var brudt, og at det ikke længere oplevedes som objektiv, acceptabel orden i harmoni med Guds vilje. De reformatoriske krav var det bevidsthedsmæssige svar på en fundamental samfundskrise. Fordi den sociale protest og den ubevidste søgen efter mening og stabilitet kun kunne artikulere sig religiøst, måtte løsninger på de »politiske« og »religiøse« problemer søges i en gennemgribende reformation af samfundet. Der var ikke tale om »mærkelige forbindelser«. De reformatoriske tanker »flød« ikke »sammen« med politiske og økonomiske krav, sådan som Leif Grane ser det. De var de bevidsthedsmæssige udtryk for, at afstanden mellem menneskets sociale virkelighed og den ideologi, der skulle legitimere den, var blevet så stor, at modsætningerne ikke længere kunne tildækkes. Den grundlæggende konsensus brød sammen, systemets modsigelser kunne formuleres bevidst i tidens begreber, og politiske og økonomiske krav kunne dermed rejses.²

Den tidsmæssige stadfæstelse af reformationen giver implicit udtryk for en bestemt opfattelse af reformationens karakter. Leif Grane vælger ud fra sin luthersk-kirkehistoriske tilgang med visse modifikationer afladstesperne i 1517 som det punkt, der satte begivenhederne i skred (s. 15, 70). Opfattes reformationen derimod som en proces med udspring i samfundets indre modsætninger, kunne man passende vælge massevalfarten til Niklashausen i 1476 som en symbolsk optakt, fordi man her ser, hvordan kravene om fornyelse af kirke og samfund på markant vis bæres frem af en omfattende folkelig bevægelse og indleder en periode præget af voksende uro i byer og på land som udtryk for, at den almindelige reformationsbevidsthed skærpes i et hidtil uset omfang.

Uden reformationen som den her er skitseret med dens udspring i den feudale ordens indre modsigelser og båret af de folkelige bevægelser, var

² Vi har tidligere forsøgt at påvise nogle hovedlinier i reformationsforskningen og skitsere en ny helhedsopfattelse af reformationen ud fra nogle af de synspunkter, der også ligger til grund for nærværende anmeldelse, i Ingela Kyrre og Alex Wittendorff, *Synd, nåde og klassekamp*. Nogle hovedlinier i nyere reformationsforskning. *Historisk Tidsskrift* bd. 85, 1985, s. 1–39.

Luthers teologi forblevet et universitetsanliggende og på væsentlige punkter næppe udfoldet. I kraft af sin personligheds styrke, et sjældent intellektuelt, følelsesmæssigt og sprogligt engagement og en dyb personlig forankring i det senmiddelalderlige samfunds problemer kunne Luther formulere tanker og opfattelser, der gav de befolkningsgrupper, der tolkede deres egne drømme og længsler ind i hans optræden, således som den efterhånden blev kendt, direkte svar og løsningsmuligheder på deres problemer og samtidig talte til dybtliggende delvis ubevidste psykiske behov i en tid, der havde mistet sin gamle orienteringsramme.

Lad os på dette sted gøre det meget klart, hvad der forekommer os at være forskellen mellem Leif Granes og vores opfattelse af begrebet »historisk sammenhæng«, som det her drejer sig om. For os består reformationens historiske betingethed deri, at den var en modsætningsfyldt totalitet, hvor bevidsthed og ydre omgivelser er *komplementære*, hvilket indebærer, at det er uden mening at ville begribe dem hver for sig. Bevidstheden, sproget, er skabt af erfaring, og mennesker handler og skaber til alle tider deres omgivelser ud fra deres opfattelse af den virkelighed, de og deres bevidsthed er en del af.

Leif Grane gennemfører i bogen det synspunkt, som er lagt frem i indledningen: at der eksisterer en objektiv »viden« om økonomiske og sociale »faktorer«, som kan danne nogle rammer for tolkningen af Luthers tanker og virksomhed. Dermed er banen ryddet for en moderniseret konfessionelt bestemt, kirkehistorisk reformationsopfattelse, hvor forklaringerne koncentrerer omkring Luthers person og tanker, »der ændrede verden«. Dette idealistiske og personcentrerede historiesyn bliver ikke anderledes ved at fremtræde i en socialhistorisk iscenesættelse.

Nu er der ikke noget galt med en konfessionelt bestemt historieskrivning. Som Grane siger: en tolkning er at sætte sig selv ind. Vi vil gerne udvide udsagnet til, at man ved enhver beskæftigelse med humanistisk videnskab, herunder også hvad man opfatter som viden og »kendsgerninger«, sætter sig selv ind. Det gør man helt grundlæggende gennem de begreber, hvormed man opfatter virkeligheden. Det afgørende er, at det står meget klart, hvad det er, der sættes ind.

Leif Grane mener ikke at nå til en forståelse af Luther ved at inddrage faktorer fra hans sociale virkelighed. Men hvor den senmiddelalderlige socialhistorie dog tildeles betydning for tankernes gennemslagskraft, afviser forfatteren at inddrage *psykologiske* fortolkninger i sin forståelse af Luther. Hans tankegang synes her helt bestemt af en polemisk holdning vendt imod den forestilling, at Luther i psykologisk henseende repræsenterede noget afvigende eller sygeligt (Reiter, Erikson). Efter vores mening

er det uomgængelig nødvendigt at lægge vægt på psykologiske forklaringer, netop fordi Luther repræsenterer noget *almént* i tiden. Iøvrigt undlader Leif Grane ikke helt at benytte psykologiske elementer i sin tolkning. På side 52 skildres således, hvordan Luthers beskæftigelse med den tyske mysticisme ikke gav ham svar på hans søgen efter en nådig Gud, og Leif Grane konkluderer, at Luther ikke havde »anlæg for mystik«. Nu er der næppe på dette punkt grund til at søge forklaringen direkte i Luthers intellektuelle beskaffenhed (eller hvor sådanne anlæg nu kan tænkes at befinde sig).

Luthers dybe syndsbevidsthed og følelse af menneskets ringhed og afmagt stillet over for den almægtige ærefrygtindgydende Guds majestæt umuliggjorde den mystiske oplevelse, hvor alle skranker mellem Gud og mennesket falder, og alle spændinger smelter bort i sjælens forening med det guddommelige. For Luther forblev også den troende livet igennem i spændingsfeltet mellem Gud og Satan, og først i det hinsidige ophævedes spændingen. Luther udtrykker selv denne sammenhæng meget klart, når han bebrejder spiritualisterne, at de taler til Gud »som til en skomager-svend«.

Anfægtelserne og »klosterkampen«, der jo har spillet en stor rolle i såvel katolske som protestantiske fremstillinger af Luthers udvikling, søger Leif Grane med rette at afdramatisere og se ud fra senmiddelalderens religiøse forestillingsverden (s. 45–52). Man kan kun være enig i, at det er totalt vildledende at trække vor tids normalitetsbegreb ned over hovedet på det 16. århundredes mennesker. Ikke alene var tolkningsunivers, begreber, sprog og værdier ganske andre end vore. Den senmiddelalderlige bevidsthed viser på mange områder en helt anden struktur. Enhver, der har beskæftiget sig med perioden, hvad enten det gælder de folkelige fromhedsformer, kunsten eller Luthers værker, bliver slået af de voldsomme psykiske spændinger, enorme følelsesudsving og den samtidige eksistens af modstridende sindsstemninger. Men den rimelige afvisning af at se Luthers anfægtelser som et udslag af sygelighed må ikke medføre, at man som forfatteren giver afkald på de indsigter, som psykologi og psykoanalyse kan give i såvel betydningen af Luthers tanker som årsagerne til deres gennemslagskraft.

Det er ikke vanskeligt at finde svagheder i de forsøg, der hidtil er gjort (s. 25, 48). Historie og teologi har et par tusind års tradition bag sig, mens psykologien i dette perspektiv er en meget ung videnskab, og en historisk orienteret psykologi/psykoanalyse er endnu kun i sin spædste vorden.³

³ En introduktion til emnet med fyldige litteraturhenvisninger findes hos Hans Ulrich Wehler (hrsg.), *Geschichte und Psychoanalyse*, Köln, 1971.

De ubevidste og tilsyneladende irrationelle kræfters indvirken på menneskets adfærd er i vort århundrede blevet demonstreret i et så uhyggeligt omfang, at vi ikke længere kan afvise at inddrage psykologiske faktorer som aktive kræfter i den samfundsmæssige proces. Vi kan naturligvis ikke forklare Luther eller reformationen ved psykoanalysen alene – men heller ikke uden den, netop fordi reformationen er et kompliceret samspil af materielle forhold og sider af den kollektive bevidsthed og ubevidsthed, som kun kan analyseres i deres gensidige betingethed og komplementaritet.

Luthers anfægtelser var ikke udtryk for »galskab«. De er vigtige, fordi de inden for den datidige normalitets grænser udtrykker mange af de spændinger, hans samtid oplevede.

Faderforholdet har været det væsentligste omdrejningspunkt for de psykoanalytiske Luther-tolkninger. Imod dette syn anfører Leif Grane, at intet tyder på, at den strenghed, Luther oplevede i sit barndomshjem, adskilte sig nævneværdigt fra andre børns oplevelser (s. 25).

Nej, netop. Luthers faderforhold er vigtigt, fordi det er tidstypisk. En barndom, der ikke bød på megen kærlighed og tryghed, præget af den patriarkalske overbevisning om, at faderens hårdhed er udtryk for en opdragende kærlighed, hvis hensigt barnet ikke behøvede at forstå, og en moder, hvis strenghed og straffe ikke stod tilbage for faderens, indgik i senmiddelalderen en selvforstærkende syntese med gudsbilledets udvikling til den strenge, fjerne, dømmende Gud, hvis hensigter lå hinsides menneskets fornuft. I Luthers erindring blev stående et vers af en børnesang, hans mor lærte ham, da han var lille:

Mir und dir ist niemand hold,
das ist unser beider Schuld.⁴

En barndom præget af underkastelse og lydighed lagde grunden for den oplevelse af synd, straf og ansvar, der senere skulle stå så centralt i Luthers bevidsthed. Man kan her erindre om den nutidige indsigt, at de følelser, fantasier og erfaringer, der er knyttet til magtfigurerne i barnets første tid, dannes så tidligt, at de ikke er forbundet med sproglige symboler, og de er derfor svært tilgængelige for modificering i overensstemmelse med senere erfaringer. Når de forekommer i ekstrem grad, forbliver de som et element i psyken, der aktiveres i aktuelle situationer og sammenhænge, hvor de stærke og af erfaringen umodificerede psykiske billeder projiceres ud og opleves som noget uden for mennesket. Et

⁴ Martin Luthers Werke (WA), bd. 38, s. 338.

alment autoritært opdragelsesmønster i et udpræget patriarkalsk samfund sætter dybe spor i sindene.

Den Gud, Luther møder, er faderen, der tugter. Det er den faderlige, opdragende vrede, der hjemsøger menneskets samvittighed og knuser dets tro på egen kraft og værdi for at give det del i sin nåde. Det er Deus absconditus, den skjulte, uudforskkelige, vrede Gud, som Luther i anfægtelserne og i hele livet står overfor med det, vi kalder dårlig samvittighed. Som barnet stod over for den straffende fader, står den kristne over for en Gud, hvis hensigter han hverken kan eller må forstå, men som kræver, at han skal opgive sit eget selv i betingelsesløs lydighed og underkastelse. Luthers Gud har krav på absolut kærlighed, fordi han er almægtig, og fordi mennesket kun ved at erkende sin onde og syndige natur, sin fundamentale slethed og afmagt kan accepteres af Gud og finde tryghed og frihed i troen.

Luther oplevede selv sin underkastelse som kærlighed, men vi kan ikke se bort fra, at en gudsopfattelse, der havde rod i en moralsk masochisme byggende på autoritære magtforhold og menneskets skyld og afmagt over for den strenge fadergud, måtte føre til forstærket angst, skyldfølelse og selvfordømmelse. Når man som Leif Grane med eftertryk placerer sig i den tradition, der ser den kristne næstekærlighed som det element, der forbinder troen med konkrete sociale og politiske spørgsmål, hvor det ikke drejer sig om en inderliggørelse af troen eller »private følelser« (s. 100, 243ff), kan man så helt undlade at spørge sig om, hvorvidt et menneske, der opfatter sig selv som totalt fordærvet, ude af stand til ved egne kræfter at ville det gode og som redskab for højere uforståelige kræfter, overhovedet er i stand til at føle kærlighed? Kan vi elske andre før vi lærer at elske os selv? Kan et menneske, der opgiver sit eget selv for at få del i frelsen og gør sig til redskab for en ydre autoritet i absolut lydighed, føle ægte samhørighed med sine medmennesker og verden?

Vi må snarere mene, at aggressioner, intolerance og den strenge samvittigheds tyranni måtte blive nødvendige resultater af Luthers syn på mennesket. Og at hans ambivalente holdning til autoriteten kun kan forklares, ved at man inddrager det ubevidste og uacceptable had, som den autoritære Fadergud nødvendigvis måtte vække – et had, der både slog indad i selvhad og udad i voldsom aggressivitet.

Det er efterhånden en gammel erkendelse, at studiet af *mentaliteternes* historie ikke kan nøjes med den klassiske kildekritiks begreber og metoder. Man må nødvendigvis gå bag om de skrevne ord og inddrage den underliggende ubevidste betydning i dens sammenhæng med tidens almene virkelighedsopfattelse og bevidsthedsformer. Det gælder også

indsigten i Luthers tankeverden og baggrunden for tankernes gennemslagskraft.

Leif Grane berører flere steder sider af dette problem. I skildringen af det senmiddelalderlige fromhedsliv og den stærke følelse af Guds realitet, nævner forfatteren menneskets afhængighed af stærke ukontrollable kræfter som sygdom og ulykke (s. 46), og i forbindelse med Luthers overgang fra barndomshjemmet til den lærde verden tilkender han mentale faktorer, som den følelse af isolation og fremmedgørelse, som miljøskiftet kan have givet anledning til, en mulig betydning for Luthers udvikling (s. 27).

Disse spæde tilløb til også at inddrage mentalitetshistoriske indfaldsvinkler i forståelsen af reformationen gennemføres desværre ikke, skønt det vel måtte være nærliggende at prøve nogle af de mange muligheder, der ligger i det kompleks af teorier og metoder, den moderne bevidstheds- og mentalitetshistoriske forskning arbejder med – navnlig når man vil forstå Luther »ud fra den kontekst, som udgøres af den verden, han levede i, stredes med og vandt tilslutning i« (s. 15).

Når de reformatoriske tanker kunne blive en så vældig samfundsskabende kraft, var det fordi, de havde rod i dybe psykiske behov i den kollektive bevidsthed og ubevidsthed. Den psykologiske forudsætning for reformationen var en kollektiv mentalitet gennemsyret af en intens følelse af angst, synd, skyld og vished om at leve i de sidste tider, hvor Satans magt steg til nye højder. Inden for en virkelighedsopfattelse, der ikke havde nogen idé om social udvikling, blev samfundets gennemgribende ændringer i 1400- og 1500-tallet og det uforklarlige nye tilskrevet Satan og hans hjælpere. Periodens hurtige og voldsomme forandringer gav mennesket en følelse af at have mistet sin faste, ubestridelige plads i en velordnet verden, og de gamle normers sammenbrud skabte en dyb følelse af orienteringsløshed og uvished. Samfundets krise, og ikke blot de af Leif Grane nævnte »grænsesituationer«, der var et nogenlunde konstant fænomen i de førkapitalistiske samfund, skabte en intens religiøs følelse og et desperat behov for tryghed og frelse, som kirken forstærkede, men ikke kunne opfylde. Modsætningen mellem den samfundsmæssige virkelighed og de tanker, der skulle forklare og legitimere den, tvang folk til at søge en ny relativt forståelig og acceptabel orden, og her betød de reformatoriske ideer på én gang mulighed for at finde svar på de samfundsmæssige problemer og det psykiske pres. Den åbenlyst udbytende herskabskirke og den tro, der havde medført så store psykiske belastninger, kunne nu angribes uden at saligheden sættes over styr. Antiklerikalismen gav afløb for voldsomme sjælelige spændinger.

Tanker omsættes kun til historieskabende kraft, hvis de svarer til

stærke psykiske behov i den kollektive bevidsthed. Luther havde mange af de træk, der inkarnerede hans samtids reaktion over for krisen: den stærke syndsbevidsthed og optagethed af død og dom. En stærk følelse af skyld og afmagt. En intens oplevelse af Satans magt og vished om at leve i de sidste tider. Luther var tidstypisk, og derfor kunne han vække så stor folkelig tilslutning. Han formulerede grundlæggende, ubevidste følelser i det kollektivt ubevidste og gav det usikre menneske en (tilsyneladende) løsning, der kunne fjerne den ubærlige usikkerhed og følelse af isolation og fremmedhed.

De reformatoriske bevægelser blev aldrig »lutherske« i teologisk forstand. Leif Grane gør meget rigtigt opmærksom på, at den høje grad af indirekte formidling gennem mundtlig kommunikation, flyveblade o.l., og de relativt få Luther-skrifter, der var kendt de første år, også satte snævre grænser for, hvor dybtgående forståelsen af Luthers teologiske synspunkter overhovedet kunne blive. Den sprudlende strøm af folkelige propagandaskrifter, der indtil 1525 spredtes ud over Tyskland, var præget af en radikal antiklerikalisme, en stærk eskatologisk forventning og indeholdt på det læremæssige område stadig stærke katolske træk.⁵

Som udtryk for den omfattende ændringsvilje blev Luthers tanker, hvor meget de end havde et ganske andet sigte for Luther selv, til en samfundsomskabende kraft, og Leif Grane fremhæver med rette, hvordan tankerne om skriftpricippet og det almindelige præstedømme måtte få en stærk virkning og give menigmand en ny selvbevidsthed. Netop disse sider af Luthers teologi i sammenhæng med hans radikale og kompromisløse kritik af en kirkelig lære og praksis, der følte som en stadig større psykisk og konkret/praktisk belastning, gav hans tanker deres folkelige gennemslagskraft. Som bekendt indeholdt hans teologiske syn også mange elementer, der kunne give øvrighederne en løsning på deres problemer, og øvrighedsreformationen udtrykte naturligt nok et ganske andet bevidsthedsindhold end de radikale folkelige reformatoriske bevægelser. Leif Grane giver et nuanceret billede af denne side af udviklingen, hvor såvel det objektive interessesammenfald mellem Luther og hans øvrighed, som hans grundlæggende kritiske holdning over for fyrstemagten fremhæves.

Disse få bemærkninger skal blot antyde nogle bevidsthedshistoriske synsvinkler og desuden understrege behovet for tværfagligt samarbejde. Det er nødvendigt at arbejde videre på udviklingen af en »feudal psykologi« og en social-psykologisk orienteret psykoanalyse, og her ville

⁵ Paul Russel, »Your sons and your daughters shall prophesy...«. Archiv für Reformationsgeschichte, 1983.

det være af stor betydning, hvis teologien opgav sin traditionelle uvilje imod psykoanalysen. Den teologiske viden er et nødvendigt led i forståelsen af en epoke, da kristendommen leverede det mentale værktøj, hvormed folks selvforståelse og virkelighedsopfattelse dannedes.

I denne sammenhæng kan der være grund til at sige lidt mere om *Djævelens* placering i Luthers og i tidens forestillingsverden, hvor »Satan dækker en dyster verden med sine mørke vinger«.⁶ Djævelens konkrete og direkte virke var en lige så nærværende og påtrængende realitet som Gud, og Luther oplevede Djævelen stærkere og mere nærværende end de fleste.

Denne side af Luthers teologi er – trods tilløb i den neo-ortodokse lutherske teologi, der opstod i forbindelse med den almindelige kulturpessimisme i Tyskland i årene efter 1. verdenskrig – ofte stadig helt udelukket eller henvist til en underordnet plads som et »middelalderligt levn« i fremstillinger af Luthers tankeverden. I takt med udviklingen af en ny virkelighedsopfattelse i de seneste århundreder er der som bekendt sket en betydelig modernisering af kristendommen, der i hovedsagen har bestået i en ommøblering inden for dens begrebsverden og en ny bibelopfattelse, således at den nogenlunde kunne være i stue med naturvidenskabens nye synsmåder og resultater. Denne tilpasning, der naturligvis også hænger sammen med, at kristne og teologer selv har levet i den almene mentalitetsændring med dens nye realitetsopfattelser og begreber, er i ganske særlig grad gået ud over Djævelen. Han er sammen med så meget andet blevet forvist til »overtroens« affaldsdyng, som er samlebetegnelse for den etablerede religions og videnskabs p.t. forkastede antagelser.

Mens denne side af Luthers tanker kun berøres perifert i *Protest og Konsekvens* i forbindelse med bondekrigen, tildeles Luthers historiesyn, hans eskatologiske nærforventninger og synet på Djævelens magt og direkte virke i verden langt større betydning i den nye bog, især for forståelsen af Luthers reaktioner i en række konkrete situationer, men også for hans samlede teologiske syn (især s. 95, 118, 135, 167, 179f). Vi mener dog, at det i nogen grad stadig er en på dette punkt noget moderniseret Luther, man møder i bogen. Lad os igen sætte nogle tolkninger ind, som efter vores mening kan bidrage til forståelse af tidens tankegang.

Den voksende frygt for Djævelen i 1400-tallet artikulerede erkendelse af en modsætning mellem virkeligheden og det billede, man havde af den. Den grundlæggende identitet mellem Gud og Djævel, som bl.a. psykoa-

⁶ J. Huizinga, *Herbst des Mittelalters*. München, 1928, s. 37.

analysen har påpeget som udtryk for et ambivalent fader/autoritetsforhold, styrkedes af tidens syn på Gud som den fjerne strenge fader, der i sin vrede straffede menneskene. På denne baggrund blev den stærke optagethed af Djævelen også udtryk for en ubevidst protest mod en Gud, der inden for tidens religiøse tolkningsunivers ikke kunne anfægtes på det bevidste plan. I Luthers anfægtelser synes denne sammenhæng at skinne igennem. Her oplevede han situationer, hvor Gud og Djævel i den grad flød sammen, at det var uklart, om det var Gud eller Satan, der var den angribende magt, og han gennemlevede følelsen af had mod en Gud, der stillede uopfyldelige krav og krævede betingelsesløs kærlighed. I Luthers klosteroplevelser fremtræder den grundlæggende identitet mellem Gud og Djævel meget direkte, og i rationaliseret form føres oplevelsen videre i de teologiske udsagn om, at Gud også virker i Djævelen og helvede.

I forsøget på at nærme sig en vurdering af hvilke konsekvenser Luthers syn på Djævelen får for hans teologi, støder man umiddelbart på den vanskelighed, at Luthers udtalelser om disse emner indeholder meget store spændinger og modsigelser.⁷ Man kan med Leif Grane (s. 226, 270) konstatere, at Luthers pessimisme voksede med årene, efterhånden som afstanden mellem »drøm« og »virkelighed« blev mere åbenlys, men samtidig med, at disse »stemninger« er knyttet til Luthers konkrete erfaringer, udtrykker de også den datidige bevidstheds evne til at føle og udtrykke stærkt modsatrettede følelser i en samtidighed, der er svært tilgængelig for vor moderne »rationelle« naturvidenskabelige tænkemåde.

Luthers teologi indeholder tidens spænding mellem undergangsforventning og livsbekræftelse, men også en indre konsekvens og sammenhæng, hvor han i alle forhold tænker ud fra kampen mellem Gud og Djævel og kun kan se mennesket i dette spændingsfelt. Teologiens genstand var ikke blot et nyt forhold mellem Gud og menneske, som Leif Grane taler om (s. 264f), men medtænkte altid Satan i dette forhold. Med Luther-kenderen Heiko Obermans ord: »Alles gerät jedoch schief und wird apologetisch fehlprogrammiert, wenn diese Teufelsvorstellung als Zeiterscheinung ausgemerzt und nur Luthers Christusglaube als bleibend herausgehoben wird. Christus und Teufel sind für ihn gleich

⁷ Djævelens betydning for alle sider af Luthers teologi behandles bl.a. af Harmanus Obendiek, *Der Teufel bei Martin Luther*, Berlin, 1931, og Heiko Oberman, *Luther, Mensch zwischen Gott und Teufel*, 1982. Om Djævelens afgørende betydning for Luthers historie- og samtidsopfattelse, se desuden: Hans Walter Krumwiede, *Glaube und Geschichte in der Theologie Luthers*, Göttingen, 1952; Martin Schmidt, *Luthers Schau der Geschichte*. *Luther-Jahrbuch* 1963, s. 17–69; Reinhard Schwarz, *Die Wahrheit der Geschichte im Verständnis der Wittenberger Reformation*. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1979, s. 158–190.

wirklich, der eine steht beständig für seine Christenheit ein, der andere gefährdet die Menschheit bis zum Ende. Es ist keineswegs so, dass Luther dem mittelalterlichen Teufelsglauben überwunden hätte; er hat ihn vielmehr vertieft und zugespitzt: Es findet ein kosmischer Kampf zwischen Christus und Satan um den Besitz von Kirche und Welt statt. ... Es gibt keinen Zugang zu Luthers Glaubenserfahrung, wenn man diese Situation der christlichen Existenz zwischen Gott und Teufel nicht wahrnimmt. Ohne das Wissen um die Macht des Satans wird Christusglaube zur Christusidee - und Luthers Glaube zum zeitbedingten wirren Wahn«.⁸

Leif Grane lægger megen vægt på Luthers apokalyptiske forventninger og hans opfattelse af historien som en kamp mellem Gud og Satan i forklaringen af Luthers holdning under bondekrigen⁹ og som baggrund for de »mørke sider« af Luthers virke i de senere år (jødeskrifterne, den grove polemik mod paven). Men hele Luthers syn på »verden« bliver først forståeligt, når det indsættes i dette perspektiv.

Luther arbejdede og tænkte ud fra en ganske anden tidsopfattelse end vor. Han havde ikke svært ved at forstå og bære den modstand, den evangeliske bevægelse blev udsat for, fordi han var overbevist om, at kirkens fornyelse kun kunne ventes ved Guds indgriben ved tidens ende. For reformatoren var reformationen aldrig nybrud og indledning til en ny tid, men begyndelsen til enden – til den tid, hvor Djævelens magt ifølge bibelens ord skulle nå sin største udbredelse.

Djævelens »modreformation« ville i et eskatologisk perspektiv gå forud for Guds reformation og hele Luthers tankeverden må ses ud fra opfattelsen af at leve i den sidste kaotiske tid og den snart forestående dom. Hvor kirken og troen tidligere havde tjent som forsvar mod Satans magt, betød Luthers syn, at netop evangeliet kaldte Satan frem, og jo mere den kristne tyede til troens sikkerhed, des mere udsattes han for Djævelens angreb.

Historien udfoldedes fra skabelse til fuldendelse som en kamp mellem Gud og Djævel, hvor Guds suverænitet og almagt nok kom til udtryk i historiens gang, men altid skjult. Guds alenevirken i det historiske liv var aldrig tilgængelig for den menneskelige erkendelse, og det var Djævelens værk at ville gennemskue Guds væsen og hensigter. Historien skjulte

⁸ Heiko Oberman, *anf. værk*, s. 109f.

⁹ Leif Grane henviser i forbindelse med det apokalyptiske perspektivs betydning for forståelsen af Luthers holdning under bondekrigen til en artikel af Martin Greschat fra 1965 (*Archiv für Reformationsgeschichte* 56). Synet er ikke helt så nyt. Det er bl.a. lagt til grund for fremstillingen af Luthers holdning under bondekrigen hos Will-Erich Peuckert, *Die Grosse Wende*, II, 1948.

Guds væsen – »fingrene væk«, som Leif Grane rammende bemærker – og vilje, men Satans magt var synlig virkelighed. For Luther stod mennesket ikke skabende over for historien, men kunne kun som Guds »maske« tro og lyde hans vilje og bøje sig for den historiske orden, hvor urimelig den end forekom. I kald og stand skulle mennesket bære sit kors i verden og ethvert forsøg på at kæmpe imod betød at kæmpe mod Guds autoritet og dermed gøre sig til Satans redskab.

Over for Satans magt stod kun Guds ord, og i denne kamp, der rakte langt ud over alle jordiske forhold, formåede mennesket intet. Mennesket var trælbundet under Satan og kunne kun sætte sin tillid til Guds ord og virke. Men det eskatologiske perspektiv indebar visheden om, at Satans magt var fordømt, og at Kristus på den yderste dag ville gribe ind med sit »Vig bort, Satan«. Kun det eskatologiske perspektiv gjorde det sjæleligt muligt at bære Luthers »realisme«, den kompromisløse anerkendelse af, at alt jordisk stod under dødens og Djævelens magt, og at mennesket hverken kunne eller måtte søge at ændre det. De kristne ville altid være sjældne fugle og den sande kirke eksistere i fornedrelse og skjulthed.

Den eskatologiske dimension i kampen mellem Gud og Satan er af fundamental betydning for forståelsen af hele Luthers *samfundstænkning*. Ud fra dette grundsyn, hvor alle jordiske modsætninger tolkedes ud fra den altafgørende kamp, blev det eneste og absolut afgørende at sikre Guds ords forkyndelse i verden – det var den eneste kraft, der kunne besejre Satan, og alle menneskelige ordninger blev ud fra dette perspektiv mindre vigtige, kun måtte loven og sværdet sikre evangeliets frie løb. Det var på dette grundlag, Luther formede sine tanker om de to riger og de to regimenter.

Luthers syn på verden førte ikke, som hos mange af middelalderens sekter og hos en del døbergrupper, til en prisgivelse af verden. Gud havde besluttet at handle gennem menneskene, og mennesket var tvunget ind i historien, og Leif Grane giver mange eksempler på, hvordan Luther tog konkret stilling til sociale og politiske sager, og hvordan hans øvrigheds-syn udformedes i forbindelse med de mange problemer, reformationen meget hurtigt rejste.

Men når forfatteren mener, at der i Luthers råd til bønderne om at bære den ydre uret – Kreuz und Leiden som den kristnes lod i verden – ikke lå nogen politisk vurdering (s. 161) og ud fra sin Luthertolkning spørger, om man overhovedet kan tale om evangeliet, uden at det må medføre at politiske spørgsmål mister deres sidste gyldighed (s. 181), er der tale om et skel mellem religion og samfundsspørgsmål, der er uholdbart ud fra såvel det 16. århundredes virkelighed som vor. Sns-

punktet får derimod mening, hvis man som Leif Grane går ud fra, at »der overhovedet er et evangelium – og ikke blot nogle smukke og gode tanker« (s. 181). Igen: vi bebrejder ikke forfatteren hans tro på evangeliet som en kraft, der virker i historien gennem Luther. Vi finder det blot vigtigt at gøre opmærksom på, hvilke konsekvenser synspunktet får for opfattelsen af sagernes historiske sammenhæng og anvendelsen af nutidige begreber på den tids virkelighed.

Bag Luthers syn på den skarpe adskillelse mellem det åndelige og det verdslige regimente lå den uløselige enhed af »religion« og »politik«. Fordi Satan var denne verdens fyrste, og det absolutte flertal af menneskene var vilde dyr, der hørte Satan til og forhærdedes i synden, var enhver tanke om kristliggørelse af verden umulig, og gennem Guds ordninger, stænder og øvrighed, måtte ondskaben tøjres. Elementerne hænger uløseligt sammen.

Enhver »fremskridtoptimisme« er udelukket, hvor evangeliets forkyndelse er målet i en verden, som er og forbliver under Djævelen. Herved får eskatologien ikke kun kollektiv betydning, men betyder også for den enkelte kristne håbet om den endelige udfrielse af Satans magt. I denne verden af kamp og satanisk magtfulde havde den religiøse næstekærlighed, som den skulle udfolde sig inden for rammerne af det gudgivne kald, næppe mulighed for at blive andet end det, den blev: en opretholdelse af de samfundsgivne rammer og herskende moral for at inddæmme Satan og de gudløse.

Luthers tanker var et fundamentalt brud med den kristne tradition, der nok havde set verden som syndig, forgængelig og frafalden fra Gud, men trods alt som en del af en guddommelig verdensorden, hvor Guds evige love dog tilnærmelsesvis kunne virkeliggøres i det jordiske fællesskab og altid udgjorde den yderste autoritet og målestok for samfundets indretning og øvrighedens legitimitet. I Luthers teologi blev øvrigheden med et citat fra Salmerne selv guder, fordi de regerede i Guds sted og derfor havde krav på samme ære og lydighed, som man skylder Gud selv. Da al verdslig øvrighed stammede fra Gud – var hans masker – var oprør altid forkert. Med disse tanker ydede Luther et vigtigt bidrag til den politiske tænkning i det 16. århundrede, der både betød et brud med den middelalderlige tradition og kom til at øve dyb indflydelse på senere politisk tænkning. Kun i en meget snæver betydning er Ranke-traditionens sejlivede påstand om, at politik lå uden for Luthers synsfelt, sand.¹⁰

Det var grundlæggende politisk at afvise muligheden af at skabe en verden byggende på menneskeværd, fred og retfærdighed. Her var ikke blot tale om at afvise den radikale reformationens »legalisme«, tanken om

¹⁰ Se f.eks. L. v. Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, 1924, s. 350.

Skriften som lov i samfundet, men en radikal og konsekvent afvisning af de strømninger, der fra urkirkens tid havde lagt den jødisk-kristne traditions håb om fred og social retfærdighed på jorden som grund for deres arbejde – håb som fandt deres bevidsthedsmæssige formulering i kristendommens tanker og begreber, men som selvfølgelig i det historiske forløb har haft meget forskelligt indhold, hvis form ikke direkte kan udledes af bibelen, men netop fremtræder som »politik«.

Leif Grane lægger i sin fremstilling stærk vægt på *universitetsmanden* Luther, der som doktor i den hellige skrift bringes til at sætte den videnskabelige autoritet over det kirkelige læreembede og nægter at underkaste sig kirkens autoritet uden beviser (s. 83, 90) samtidig med, at han nægter selv at optræde som autoritet i forbindelse med de mange praktiske problemer, der opstod omkring kirkens nyordning, men blot ønskede at rådgive.

Videnskabelig autoritet var noget ganske andet i Luthers bevidsthed end i vor. Leif Grane skildrer, hvordan Luther skridtvis i opgøret med pavestolen blev tvunget til at forkaste den kirkelige autoritet, og hvordan han i denne proces endelig nåede til skriftprincippet, hvorefter han ikke kendte nogen anden autoritet end Guds ord som det åbenbarede i Skriften. Denne holdning havde rod i nominalismens autoritetskritik, som den især var kommet til udtryk blandt teologer med tilknytning til universitetet i Erfurt, men fik på baggrund af Luthers syn på udviklingen som en kamp mellem Gud og Satan en ny og radikal betydning. Over for Skriftens autoritet stod Satans angreb i form af menneskelige regler og tilføjelser, som det var sket i kirken, og som doktor i den hellige skrift kunne Luther kun hævde Ordets autoritet over for Djævelens angreb, hvad enten det drejede sig om det kirkelige læreembede eller Kopernikus' teorier, der med hårde ord forkastedes ud fra det geocentrisk-metafysiske verdensbillede af jord, himmel og helvede, der for Luther stod fast forankret i Skriften.

I en verden, hvor alle enkeltbegivenheder indordnedes i den store kamp mellem Gud og Satan, var ingen neutralitet eller tolerance mulig. Modsætningen var absolut og altomfattende, og Luthers ansvar som doktor i den hellige skrift var ikke en kamp mod andre meninger, men mod Djævelen og hans redskaber. Den engelske kirkehistoriker Cargill Thompson udtrykker det således: »He regarded all views that were different from his own as wrong and he came to see all opposition to or dissent from his teaching as false and diabolically inspired.«¹¹

¹¹ W.D.J. Cargill Thompson, *The Political Thought of Martin Luther*, Sussex/New Jersey, 1984, s. 156.

Leif Grane mener (s. 269), at Luthers overbevisning i de senere år om, at hans sag faldt sammen med Guds, passede dårligt til hans teologi. Men ser man Luthers virke, som han selv gjorde det, inden for den store kamp, hænger selvopfattelse og teologi udmærket sammen. Luther så sin opgave i at bringe evangeliet til orde i de sidste tider, ikke ud fra en akademisk ansvarlighedsfølelse, men netop som redskab for Guds vilje.

Leif Grane var nok kommet en historisk forståelse af Luther nærmere, hvis han i stedet for at betone universitetsprofessor Luthers akademiske ansvarlighed havde lagt større vægt på hans syn på *autoriteten*. Men her mener forfatteren, at det ikke er »synderlig interessant« at »stirre sig blind på« Luthers patriarkalske forståelse af forældremyndighed og verdslig øvrighed (s. 244).

Luthers tankeverden kan ikke splittes op på denne måde, og det kan vist kun være ud fra et meget snævert teologisk perspektiv, at det skulle være uinteressant at inddrage en side af Luthers teologi, der i høj grad blev historisk virksom og gennem nogle hundrede år var med til at opretholde og legitimere et stadig mere modsigelsesfyldt feudalt samfunds rigide fastfrysning af det sociale hierarki.

Luthers syn på autoriteten var som alt andet modsætningsfyldt til bristepunktet. Leif Grane fremhæver ensidigt opgøret med den kirkelige autoritet og menneskets frihed og ansvar i troen. Der er ingen tvivl om, at det direkte gudsforhold som befrielse for ydre autoritet og menneskets dømmekraft i forhold til kirke og verden ud fra Skriftens autoritet både på kort og langt sigt er en meget væsentlig side af Luthers virke, og det var med forfatterens ord »fantastisk omvæltende at lade sig sige, at alle kristne er lige« (s. 100). Men den anden side er en uadskillelig del: den autoritært masochistiske opfattelse af menneskets totale syndighed og afmagt og kravet om opgivelse af eget værd for at få del i Guds nåde og faderlige kærlighed. Opgivelsen af kirkens ydre autoritet blev betalt med en langt mere tyrannisk autoritet: Gudfader og den strenge samvittigheds tyranni. I Luthers teologiske syn blev mennesket et redskab, et »ridedyr« for enten Gud eller Satan, og den totale fornægtelse af menneskets egne kræfter i den kosmiske kamp mellem de to fik højst jordiske konsekvenser i form af Luthers krav om, at mennesket lydigt skal bøje sig for den virkelighed, det er placeret i, og som det hverken må søge at udforske eller forstå, endsige ændre. Luthers tanker blev også en historisk kraft ved at indgå i skabelsen af en holdning, hvor den jordiske virkelighed fremstod som et uantasteligt system af kald, ordninger og øvrighed, et urokkeligt system af underordning og lydighed.

Den ene side af Luthers autoritetsopfattelse viste principielt ud over enhver ydre og jordisk autoritet – den anden side bøjede sig for den som

udtryk for Guds vilje. Netop fordi den kristne lever både under sværdets og evangeliets regimente, både i Guds rige og i verden, kunne der opstå en dynamisk spænding i Luthers autoritetsopfattelse. Fremhævelsen af husbondautoriteten og øvrighedens autoritet er en nødvendig og uundgåelig konsekvens af hans syn på mennesket som aktivt syndigt og fordømt og hans opfattelse af evangeliets rolle i verden.

Med reformationen anfægtedes sædvaneretten i betoningen af menighedens ret til at måle gældende praksis ud fra Guds ord (s. 152f) samtidig med, at Luther måtte forkaste både den radikale reformations syn på Skriften som rettesnor for samfundets indretning og den katolske kirkes tanke om en i Gud hvilende verdensorden, som også var forpligtende for samfundets ydre indretning og de herskende. Den indre konsekvens måtte blive anerkendelsen af den konkrete eksisterende orden som udtryk for Guds uudforskellige vilje og dermed forpligtende for alle. Det samfunds- og autoritetssystem, mennesket fødtes ind i, blev »zu einem ewigen, von Gott gesetzten, wird zur zweiter 'Natur', gegen die es keine Berufung gibt«. ¹²

I Luthers tanker fandt overklassen elementer, der kunne udvikles til et effektivt redskab i den ideologiske kamp, der på én gang løste deres egne bevidsthedsmæssige og praktiske modsætninger til den gejstlige feudalitet. Kirken bragtes under den verdslige øvrigheds kontrol og samtidig sikredes den eksisterende klassestruktur gennem indskærpelse af en holdning, der ikke alene byggede på lydighed mod øvrigheden, men forsøgte at skabe en bevidsthed, der tænkte i magtforhold, og på alle planer udviklede autoritære strukturer: den patriarkalske familie, landefaderen, Gudfader. Luthers indsigt i sammenhængen mellem orden og diciplin i familien, husstanden og samfundet, hans betoning af at det verdslige regimente omfattede alle samfundsmæssige forhold, var både en konsekvent og virkningsfuld del af hans teologiske syn. Familiens grundlag blev faderens magt og absolutte autoritet, der afspejlede den herskende orden og underbyggedes af de kirkelige og politiske autoriteter. Dagliglivet gennemtrængtes af autoritære holdninger, der hos barnet lagde det psykologiske grundlag for lydighed, underkastelse og udbytning. Den absolutte lydighed mod faderen repræsenterede i mikroformat den totale lydighed og underdanighed, man som undersåt skyldte fyrsten, der repræsenterede Gudfader på jorden og fremstod som »fader« for sine undersåtter.

Gennem Luthers fremhævelse af menneskets totale fordærv under

¹² Herbert Marcuse, Studien über Autorität und Familie, i Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft, Frankfurt a. M., 1969, s. 65.

Satans magt og betoningen af håbets og kærlighedens rige som noget hinsidigt, blev religionen primært undertrykkende og tjente til kontrol og disciplinering i en verden med voksende sociale spændinger. Vist blev Luthers tanker radikalt ændret i fyrstereformationen og den lutherske ortodoksi, men det bør ikke hindre os i også at rette kritiske spørgsmål til Luther selv, som Leif Grane siger i anden forbindelse.

Den folkelige bevidsthed udviste en sej modstand mod øvrighedernes ideologiske offensiv, og bl.a. på denne baggrund forekommer Leif Granes skel mellem »tro« og »overtro« problematisk. Forfatteren mener, at tidens angst for død og ulykker skabte det hysteri, der gjorde tro til overtro i senmiddelalderen (s. 46). Denne sondring mellem tro og overtro ud fra moderne begreber er næppe relevant for en forestillingsverden, der ikke kendte noget skel mellem det »naturlige« og det »overnaturlige«. En meget stor del af det, Leif Grane opfatter som overtro, var en del af et sammenhængende verdenssyn med basis i spontane folkelige behov og underbygget af kirke og videnskab. At indholdet af begrebet overtro i høj grad er historisk betinget er der mange udtryk for. Et af dem er Niels Hemmingsens bog fra 1575 *Admonitio de superstitionibus magicis...* Advarsel mod den magiske overtro. I hans teologiske bevidsthed bestod »overtroen« i, at folk ikke forstod den helbredende såvel som den skadevoldende magis djævelske karakter. Det, vi i dag kalder magi, var i datidens mentalitet en egenskab ved virkeligheden.

I en verden fuld af farer betød magien en form for kollektivt eller individuelt herredømme over det ukendte og ukontrollable og skabte en mulighed for, at mennesket selv dog kunne gøre noget stillet over for eksistensens mange farer og trusler. Den beskyttende magi i den kirkelige såvel som mere uautoriserede folkelige former omspændte livet fra fødsel til død. Gennem magiske ritualer søgte man at undgå ulykker og forklare og lindre, når de ramte. Troen på dæmoner muliggjorde en projisering af egne ubevidste følelser eller socialt uacceptable tanker og blev derved en bevidsthedsmæssig formulering af angst og konflikter. »Overtroen« var ikke, som Leif Grane synes at mene, udtryk for hysteri, men udgjorde sammen med f.eks. »latterkulturen« på mange måder en sikkerhedsventil i den folkelige virkelighedsopfattelse, der tillod folk at overleve i en hård og uberegnelig verden. Med den voksende besættelse af Satan, hvor han og hans hjælpere tillagdes en altoverskyggende magt, kunne disse forestillinger naturligtvis slå om og yderligere forstærke spændingerne. Luthers krast konkrete djævleerfaringer og hans dæmonisering af jordiske forhold hører til i denne udvikling og forstærkede den yderligere.

Leif Grane skelner ikke alene generelt mellem tro og overtro, men

foretager også dette skel på Luthers vegne (s. 27), hvorefter de dele af hans tro, der ud fra en moderne bevidsthed opfattes som overtro, stiltiende udelades. Underbetoningen af Djævelens rolle i Luthers tankeunivers skal øjensynlig ses i denne forbindelse. I en historisk sammenhæng fungerer den slags amputationer ikke, og har man først genindsat Satan i hans fulde rettigheder i Luthers teologi, ser sagen anderledes ud. »Overtroen« var ikke ureflekteret overtaget arvegods fra middelalderen, men nøje knyttet til hans syn på Gud og Djævel.¹³

De dele af den almene forestillingsverden, der truede Guds suverænitets og almagts, forkastedes skånselsløst (f.eks. varsler, astrologi, skæbnetro), og det samme gjaldt den katolske kirkes beskyttende magiske ritualer, mens andre ting indgik som en uløselig del af hans religiøse syn på Djævelens magt (trolddom, djævelpagt, dæmoner, djævlbesættelse o.s.v.). Fordi Gud havde ladet Satan blive verdens fyrste og givet ham og hans håndlangere en så frygtelig magt på jorden, blev troen på troldfolk, dæmoner og naturånder for Luther en grufuld realitet og et konkret, materialiseret udtryk for Satans daglige nærvær. Gennem begrundelsen i Skriften – og det var ikke så helt lidt Luther var i stand til at læse ind i bibelen på dette område – fik Djævelen og alle hans jordiske fremtrædelsesformer en ny og overvældende autoritet.

Leif Grane omtaler Luthers jødeskrifter (s. 269f) og forbinder dem med hans apokalyptiske nærforventninger, men en anden af tidens sydebukgrupper lades helt uomtalt. Ganske vist har Luther aldrig skrevet egentlige »hekseskrifter«, men han var dybt optaget af trolddomsproblemet fra sine tidligste skrifter frem til den store afsluttende Genesiskommentar.¹⁴

Luthers syn på trolddom var en uhyre traditionel blanding af personlige erfaringer, kanonisk ret og Skriftens ord, men ligesom alle andre sider af hans religiøse tænkning fik hans syn på troldfolkene sin virkelige betydning ved at blive tolket ind i den eskatologiske forventning og den altomfattende kamp mellem Gud og Satan.

Troldfolkene var skyldige, ikke primært på grund af deres helbredende eller skadevoldende magi, som for Luther var en absolut realitet, men på grund af deres korrupte vilje, der førte til frafald fra Gud og pagt med Djævelen. Trolddom blev ligesom jøderne et undergangsfænomen, der opørgede Guds vrede, og i det eskatologiske perspektiv blev troldfolkernes synd et tegn på de sidste tider, hvor Satans magt steg til uhyrlige højder.

¹³ En oversigt over Luthers stilling til »overtroens« forskellige sider findes hos Erich Klinger, *Luther und die deutsche Volksaberglaube*. Palaestra LVI. Berlin, 1912.

¹⁴ Luthers syn på trolddom behandles af Nikolaus Paulus, *Hexenwahn und Hexenprozess*, Freiburg, 1910 og Erich Klinger, *anf. værk*.

Luthers lære virkede befordrende på frygten for trolddom gennem betoningen af Satans magt og direkte virke i verden, sværmen af special-djævlé og dæmoner og fjernelsen af den katolske kirkes beskyttende modmagi, der havde holdt trolddommen under kontrol. Hvor kirken og dens ritualer tidligere havde udgjort et værn mod Satan og hans dæmoner, betonedé Luthers teologi, at troen og evangeliet netop var den kraft, der bragte Djævelen frem for at tilintetgøre Guds orden.

Luthers betoning af skriftprincippet gav trolddomsanklagerne ny vægt og gjorde Skriften til rettesnor i kampen mod denne side af Satans værk. Når Leif Grane (s. 161) nævner, at Luther under ingen omstændigheder kunne acceptere anvendelsen af magt i evangeliets navn, og at han i opgøret med den radikale reformation tog afstand fra Moselovens fulde gyldighed (s. 137), må man tilføje, at for Luther havde Moselovens ord om ikke at lade en troldkvinde leve (2. Mosebog 22, 18) uindskrænket gyldighed. På dette punkt kan ortodoksiens skriftsprincip ikke lastes for, at mosaiske retselementer gennemtrængte straffeloven i årene efter reformationen. For Luther havde Kejservalovens skel mellem skadevoldende og helbredende magi ingen betydning. Troldfolkene havde som Satans redskaber fortjent døden. Det er næppe noget tilfælde, at netop Kursachsen blev det første tyske område, der gennemførte en klar lovændring, der indførte dødsstraf for såvel helbredelsesmagi som maleficium.¹⁵

De folkelige trosformer med deres dybe rødder i den folkelige bevidsthed og livssammenhæng og deres ofte ambivalente holdning over for den officielle tro opfattedes som undergravende og farlig i en tid, da øvrighederne søgte at få et fastere greb om alle sider af samfundets liv. For de sejrende lutherske øvrighedsreformationer såvel som for de katolske stater blev »reformationen af folkekulturen« et vigtigt led i udbygningen af den herskende klasses kulturelle hegemoni.¹⁶ Trolddomsprocesserne var bl.a. et led i kampen om fortolkningen af virkeligheden, hvor Luthers og de øvrige reformatorers syn på dele af den folkelige tankeverden som Djævelens værk blev det officielle syn i protestantiske lande. Også Tridentinerkoncilet afgrænsede sig ikke bare i forhold til protestantismen, men også over for de folkelige bevidsthedsformer.

Men »folketroen« har aldrig kunnet udryddes. Magthaverne har kunnet påtvinge den forestillinger og begreber, som det øjensynligt skete ved kristendommens indførelse og igen efter reformationen, da befolkning-

¹⁵ Nikolaus Paulus, *anf.værk*, s. 54f. Erik Middelfort, *Witch Hunting in Southwestern Germany*, Stanford, 1972, s. 23.

¹⁶ Denne side af reformationen behandles ud fra danske forhold af Alex Wittendorff, »Evangelii lyse dag« eller »hekseprocessernes mørketid«? Om Peder Palladius' historieopfattelse. *Tradition og Kritik, Festskrift til Svend Ellehøj*, 1984, s. 89-119.

gen skulle omstilles til den lutherske tankeverden og accept af en ny forklaring på de politiske magtforhold. Men med sin forankring dybt i det kollektivt ubevidste og knyttet til almene drifter mod tryghed, vækst og frodighed i tilværelsen i de naturafhængige bondesamfund har den ligget som den brede understrøm, der har kunnet optage i sig dele af de teologiske omskiftelser i overfladen. Den er der stadig, og den hedder stadig officielt »overtro«. Nu ser det ud til, at den tekniske og videnskabelige udvikling og den dermed forbundne ændring i livsvilkårene er i færd med at ændre den.

Alle væsentlige sider af Luthers tanker og virke berøres i bogen – men på ét punkt synes forfatteren at være fange af den lutherske tradition: *kvinderne* er helt usynlige. Ud over de traditionelle bemærkninger om Katharina von Boras enestående husholderiske evner og hendes betydning for det evangeliske præstehjem nævner Leif Grane kun, at Luther i forbindelse med sin Paulustolkning mente, at også kvinder kunne prædike, hvis ingen mand gjorde det (s. 118).

Det interessante er ikke, at Luther i sit kvindesyn var bundet af tidens normer og værdier, selv om det nok er værd at bemærke. Erasmus og kredsen af humanister omkring ham var vel nogle af de få, der havde sans for, at også kvinder havde menneskelig værdighed. Men reformationen i dens lutherske skikkelse fik så vidtrækkende følger for både synet på kvinden og hendes situation, at det ikke kan forbigås i tavshed.

Luther så som bekendt kvinden i forplantningens og husholdningens tjeneste. Mens manden regerede »hus og politi«, havde kvinden på grund af sit langt svagere sind fået anvist sin rette virkeplads som hustru og moder. Gennem ægteskab og moderskab helligedes hendes svaghed, mens det var mod Guds vilje og orden, at hun skulle have indflydelse på kirke og stat. Det lutherske idealbillede af kvinden som »Hausfrau« med bred bag og svagt sind skabt til at sidde hjemme er, indtil nyere kvindeforskning anfægtede billedet, af generationers historikere blevet forvekslet med kvinders sociale virkelighed og har ydet sit bidrag til at usynliggøre kvinder og kvindelige livssammenhænge i historien.

Ingen historiker med sund sans ville vel tage de reformatoriske propagandatræsnit af den evangeliske bonde, der diskuterer troen med Skriften i hånd, som udtryk for bondens virkelighed. Billedet af kvinden, der andægtigt lytter ved prædikestolens fod, er derimod blevet accepteret. Billedet svarer langt fra til virkeligheden. Det absolutte flertal af kvinderne indgik endnu i det 16. århundrede aktivt i det økonomiske liv. I de senmiddelalderlige fromhedsbevægelser deltog kvinder i stort omfang, og i byernes hungerrevolter spillede de ofte ledende roller. Usynlig-

gørelsen af kvinderne har ført til, at der ikke eksisterer nogen undersøgelse af deres deltagelse i de tidlige reformatoriske bevægelser og bondekriegen trods et omfattende kildemateriale. Nogle enkelte glimt kan dog antyde kvindernes meget aktive deltagelse. I det radikale miljø omkring lægmandsprædikanterne i Zwickau optrådte i 1521 en kvinde på byens prædikestol, i 1524 opfordrede Thomas Müntzer i en prædiken i Allstedt jomfruer og koner til at forsvare evangeliet med møggrebe og hvad de ellers havde, i julen 1524 ringede en Mühlhausenkvinde til storm mod rådet med byens kirkeklokker, og efter bøndernes nederlag ved Frankenhäusen søgte hun at rejse fornyet modstand. I Oberschwaben stormede en gruppe kvinder under bondekriegen Heggbacherklostret og fremsatte håndfaste trusler mod abbedisse og nonner.¹⁷

Overalt hvor den officielle kirke bekæmpedes – i de middelalderlige kætterbevægelser, de tidlige reformatoriske bevægelser og hos døberne – deltog kvinder aktivt og spillede ofte en fremtrædende rolle. Det er urimeligt at forestille sig, at reformationen, der jo berørte alle menneskets livssammenhænge, udfoldede sig uden aktiv kvindelig deltagelse og på tide at gøre op med forvekslingen mellem det lutherske idealbillede og virkeligheden.

Den kristne (og førkristne) tradition var generelt kvindediskriminatorisk, men den katolske kirke havde i Mariakulten formuleret de »åndelige« og »lyse« sider af kvindeligheden – og med nutidens øjne også i forbavsende grad de sanselige. Mariologien er et eklatant eksempel på, hvordan folkekulturen og elitekulturen i gensidig påvirkning havde skabt et billede af Maria, der ikke kun udtrykte idealbilledet af den sublimerede kvindelighed, men samtidig den vise, barmhjertige moder, der beskyttede sine børn i en fjendtlig verden. Hun stod som formidler, den barmhjertige, tilgivende, trøstende og altid lydøre. Hun slap ikke som den strenge fadergud død, djævel og helvede løs over menneskene, men søgte gennem sin mildhed og forbøn at lindre deres nød. I den folkelige Maria-dyrkelse indgik kraftige træk af frugtbarhedskult, og i den folkelige

¹⁷ En introduktion til kvinderne på reformationstiden findes hos Joyce Irwing, *Society and the Sexes* i Steven Ozment (ed.), *Reformation Europe: A Guide to Research*, St. Louis, 1982. En skitse af tyske kvinders situation med vægt på økonomisk/socialt forhold findes hos Heide Wunder, *Zur Stellung der Frau im Arbeitsleben und in Gesellschaft des 15.–18. Jahrhunderts*. *Geschichtsdidaktik*, Jg. 6, 1981. De her nævnte oplysninger om kvinder i reformationsbevægelserne stammer fra Poul Wappler, *Thomas Müntzer und die 'Zwickauer Propheten'*, 1966, s. 43, 50f; Günther Franz, *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges*, Darmstadt, 1963, s. 485; W.P. Fuchs (hrsg.), *Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteldeutschland II*, Jena, 1942, nr. 1946, 2082, 2116; F.L. Baumann, *Quellen zur Geschichte des Deutschen Bauernkrieges in Oberschwaben*, Tübingen, 1876 (Aalen 1968), s. 282f.

bevidsthed eksisterede ingen modsætning mellem at ære Maria på hendes mærkedage samtidig med, at seksualiteten fik frit løb. Også sværmen af kvindelige martyrer og helgener, der med initiativ og handlekraft kæmpede for deres tro og dyd, havde skabt nogle forbilleder for jordiske kvinder.

I Luthers religiøse univers fortrængtes de kvindelige sider af bevidstheden, og religionen rensedes for alle kvindelige værdier. De emotionelle og seksuelle sider af mennesket blev i voksende omfang undertrykt, og det lutherske gudsbillede af den autoritære, majestætiske uudgrundelige fader betonedede entydigt magtaspektet i troen og udelukkede dermed store dele af den kvindelige religiøsitet.

Udelukkelsen af de kvindelige værdier betød samtidig en undertrykkelse og fortrængning af de kvindelige sider af mandens psyke med de velkendte følger, at fortrængte og socialt uacceptable følelser og drifter i forvrænget form projiseredes over på kvinderne med en yderligere styrkelse af det kvindediskriminatoriske tolkningsunivers til følge.

Der eksisterede ikke noget »kvindespørgsmål« for Luther, men hans tanker virkede forstærkende ind på et samfund, hvor patriarkalske strukturer fik voksende betydning, hvor sanseligheden undertryktes gennem stigende syndsbevidsthed og selvkontrol og hvor dermed seksualangst og nedvurdering af kvinden øgedes. Såvel på kort som på langt sigt fik Luthers kvindesyn en betydning, der gør, at denne side af hans teologi må inddrages i en fremstilling af hans tankeverden.

Som allerede nævnt bygger Leif Grane i sin fremstilling af den *socialhistoriske baggrund* for reformationen på de nyeste vesttyske undersøgelser, og bogen giver en række kvalificerede indsigter på dette område. På ét punkt er der dog grund til nogle bemærkninger.

I omtalen af den tyske bondekrig nævner Leif Grane, at bøndernes reformationsopfattelse var en helt anden end Luthers, nemlig den bibelhumanisme, der prægede de sydtyske byreformationer, hvor den bærende tanke var, at Skriften skulle danne grundlag for samfundets indretning. Dog adskilte bønderne sig ifølge forfatteren fra byreformatorerne ved deres vilje til at bruge vold, og foråret 1525 blev da også overordentlig blodigt gennem bøndernes udsvævelser og grusomheder (175f, 179).

Det er ganske enkelt urigtigt. Fælles for den radikale byreformation og bøndernes reformationsopfattelse var tanken om Guds ord som grundlag for samfundets indretning, men kejserdrømme, religiøst-mytiske og katolske elementer indgik langt kraftigere i bøndernes forestillingsverden. Med bondekrigen 1524–25 blev reformationen en virkelig folkelig masse-

bevægelse, hvor kravet om en genoprettelse af den guddommelige orden ud fra Skriftens ord for en tid forenede byernes lavere lag, bjergværksarbejderne og bønderne i troen på en nyordning af det kristne fællesskab. Men bøndernes reformation var ikke den reformation, som Wittenberg-reformatorerne eller de bibelhumanistiske sydtyske byreformatorer ønskede, skønt det var en reformation, der i vid udstrækning bekendte sig til deres autoritet. Den forløb uden for deres kontrol og havde dybe rødder i folkelige trosformer, der var vokset ud af bøndernes sociale virkelighed og livssammenhæng.¹⁸

Den af forfatteren omtalte magtanvendelse var en potentiel mulighed både på landet og i byerne og voksede ofte frem som resultat af en langvarig eskalationsproces betinget af de berørte myndigheders reaktioner og indeholdt begge steder kraftige elementer af rituel vold (ødelæggelse af magtsymboler, symboler på den gamle tro o.s.v.). Synet på bøndernes grusomme og blodige fremfærd hører hjemme i den lutherske historiske tradition, men har ikke megen støtte i de faktiske begivenheder – og heller ikke i den nyere forskning, som Leif Grane ellers bygger sin fremstilling af bondekrigen på.¹⁹ Henrettelsen af 13 adelige i foråret 1525 efter indtagelsen af Weinsbergfæstningen og den samtidige forvisning af kejserens datter på en mægovogn har i mere end 450 år givet bønderne prædikateret »grusomme«, mens man (i det mindste fra et militært synspunkt) snarere må mene, at bønderne udviste en utrolig tilbageholdenhed og godtroenhed over for deres herrer.

Forklaringen på bøndernes påfaldende tilbageholdenhed i vold mod personer og deres ofte noterede manglende kampevne skal nok søges i en samvirken af flere psykologiske faktorer. Bevidstheden om at kæmpe for Guds ord og den stærke følelse af moralsk selvværd, der f.eks. kom til udtryk i de 12 artiklers identificering af bøndernes krav med Guds vilje, skabte en opfattelse af Ordet, bibelen, som det handlende subjekt, som bønderne med deres egne formuleringer ville »yde bistand« og »håndhæve«. Denne følelse af menneskeværd brødes under bondekrigen med en tung arv af underlegenhedsfølelse og underdanighed, som var vokset ud af en århundredlang tradition, hvor bønderne som samfundets mest foragtede og forhånedede stand havde fået indterpet, at deres underordning var udtryk for Guds vilje.

¹⁸ Den tyske bondekrig som folkelig reformatorisk massebevægelse behandles af Ingela Kyrre, *Reformationstidens bondeuro i Tyskland*, i Jørgen Würtz Sørensen (red.), *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Aalborg 1985.

¹⁹ Leif Granes fremstilling af bondekrigen er i hovedtræk baseret på Peter Blickle, *Reformation im Reich*, Stuttgart, 1982, der stærkt fremhæver bøndernes ikke-voldelige fremfærd. »Von seiten der Bauern war es kein Krieg, sondern nur von seiten der Herren« (s. 112).

Den tyske bondekrig *var* grusom i nedslagtningen af flygtende bønder i titusindvis. Luthers holdning er ikke kun »tilsyneladende« eller »ved umiddelbar læsning« anstødelig (s. 179), men et rystende udtryk for den uundgåelige indre konsekvens af hans teologi. Hans holdninger kan forklares ud fra hans apokalyptiske forventninger og hans syn på Satans virke i verden, og forfatteren har naturligvis lov at mene, at der ikke er grund til at spille tid på at afvise Luthers synspunkter (s. 177). Men netop fordi Luthers holdning er den eneste mulige følge af hans helt grundlæggende syn på evangeliets rolle i verden, og fordi der stadig eksisterer en »lutherdom«, forekommer det os at være nogle meget afgørende og aktuelle ting, der her vurderes.

For Leif Grane er det afgørende spørgsmål i forbindelse med Luthers holdning til bondekrigen om evangeliet skal være rettesnor for samfundets opbygning og virkeformer, sådan som bønderne og de sydtyske byreformatorer mente (s. 181). Dette spørgsmål kan ikke, som forfatteren gør det, besvares ahistorisk og generelt, men må ses i sin historiske kontekst. Inden for et metafysisk tolkningsunivers, hvor Guds vilje og lov eksisterede som en grundlæggende, objektiv realitet, som det var muligt for menneskene at erkende, må svaret falde ganske anderledes ud end i vor sækulariserede tid, hvor vi forlængst har erkendt, at bibelen er en række modstridende og sammenbragte skrifter, der afspejler forskellige stadier af jødefolkets historie, og hvor kristendommen kun eksisterer – og kun *kan* eksistere – som en mulighed på troens plan. Hvad der i dag ville være utåleligt åndeligt tyranni udtrykte i det 16. århundrede troen på, at det var muligt at skabe en verden, hvor evangeliet blev for folket. Utopisk, ja – men man skal være meget luthersk bornert for at afvise den jødisk-kristne traditions drøm om fred og social retfærdighed som »ædle moralsammenkog« (s. 204).

Indledningsvis tilsluttede vi os Leif Granes ord om, at det er afgørende for forståelsen af Luther og reformationen at »sætte sig selv ind« i tolkningen. Vi har forsøgt med udgangspunkt i nogle af de centrale problemer i hans bog at vise, at forskerens holdning og erkendelsesinteresse er helt afgørende for forskningsprocessens resultat. Det er ikke vor hensigt at hævde, at teologer skal blive historikere. Det er helt naturligt, at tolkningen af ideerne spiller en langt større rolle i det teologiske arbejde end i historikerens, der i højere grad søger at afdække årsagerne til, at ideerne opstod og hvordan de opfattedes, for derved at nå til en forståelse af, hvordan de indgik i den historiske proces som en aktiv kraft.

Men når teologen som kirkehistoriker også stiller dette spørgsmål, hvilket kun kan hilses velkomment, tvinges han til at vælge mellem en

idealistisk historicopfattelse, der i sidste instans ser (hellig?)ånden som den dynamiske kraft, og en forklaring, der med rod i menneskets materielle vilkår søger at nå til en forståelse af den historiske udviklingsproces som en sammenhængende helhed af ydre omgivelser og menneskets bevidsthed og ubevidsthed. En dialektisk-materialistisk opfattelse, der tænker i samspil, modsigelser og komplementaritet, og som har opgivet den mekaniske naturvidenskab og den positivistiske historieforsknings forestillinger om årsag og virkning mellem systemer af enkeltstående faktorer.

Mange af de principielle problemer omkring forståelsen af den tyske reformation og Luthers rolle har også betydning for placeringen af den danske reformation, og det er vort håb, at 450 års jubilæet for Christian III's lutherske kirkeordning må danne udgangspunkt for en diskussion, hvor reformationsbegivenhederne ses i en bredere sammenhæng, end det hidtil er sket.

Ingela Kyrre og Alex Wittendorff

METAHISTORIE OG LUTHERSTUDIUM

SVAR TIL INGELA KYRRE OG ALEX WITTENDORFF

Når jeg har reageret positivt på redaktionens spørgsmål, om jeg ønskede at svare på ovenstående betragtninger, hænger det sammen med, at jeg betragter det som de to forfatters hensigt først og fremmest at drøfte Luther og reformationen i historien i al almindelighed. Havde der været tale om en normal anmeldelse, hvori den anmeldte bog blev præsenteret på en for forfatteren genkendelig måde, inden beskyldningen begyndte, havde et svar formentlig ikke været aktuelt for mit vedkommende.²⁰ Men nu benytter Kyrre og Wittendorf (af pladshensyn fremtidigt: KW) simpelthen min bog som afsæt for at få sagt nogle ting, der ligger dem på hjerte. Trods den lejlighedsvis irritation og enkelte tilløb til en nedladenhed, som jeg gerne forærer dem, opfatter jeg deres betragtninger som indbydelse til en debat, som jeg altså her vil prøve at yde et bidrag til.

²⁰ Da ovenstående artikel forelagdes mig til eventuel kommentering, fremtrådte den som en anmeldelse. Den nuværende overskrift er på redaktionens initiativ tilføjet, efter at Wittendorff og Kyrre har set mit indlæg med overskriften »Metahistorie og Lutherstudium«.

Det har ikke været helt let at få greb om KWs artikel. De vidtspændte generaliseringer og ofte meget stormaskede interpretationer er vanskelige at binde an med. Som forberedelse har jeg søgt at studere Wittendorffs hidtidige bidrag vedrørende reformationen – heraf et sammen med Ingela Kyrre ligesom her: foredrag på Gernsø Institute Luthersymposium (i *Luther und die Reformation, Text und Kontext*, Kbh. og München, 1982), artiklen om Palladius (i *Festschrift til Svend Ellehøj*, 1984) og oversigtsartiklen over dele af den nyere reformationsforskning (*Historisk Tidsskrift* bd. 85, 1985). Alle tre består hovedsageligt af overvejelser over den rette måde at studere reformationen på. Jeg har især lagt vægt på Palladius-artiklen, da den hidtil, så vidt jeg ved, er det eneste eksempel på beskæftigelse med kilder fra reformationshistorien, Wittendorff har præsenteret på tryk. Denne læsning har især haft det formål om muligt at opnå en større forståelse for Wittendorffs grundlag, da en drøftelse som denne jo ofte hæmmes af, at man bruger ordene forskelligt og således indvikler sig i misforståelser, medens hensigten dog, hvis der skal mening i det, må være at få præciseret, hvor uenigheden virkelig ligger. Jeg føler mig dog langt fra sikker på, at jeg altid har ramt det rette og bliver derfor i flere tilfælde nødt til at søge klarhed ved at stille nogle direkte spørgsmål, som jeg naturligvis håber at få svar på.

KW oplyser om nogle af de ting, der indgår i min bog, men tager ikke explicit stilling til den omstændighed, at jeg prøver at bygge skildringen af Luthers teologi og hans holdning i reformationsforløbet op over en række fortolkninger af hans skrifter. I stedet for lader de sig drille af bemærkninger, som just er gjort med det formål at provokere til eftertanke, som f.eks. at Luther oplevede en forandring af verden bare ved at skrive. Når man løsriver en sådan sætning fra sammenhængen, kan man få det til, at jeg skulle mene, at det er Luther og ingen anden, der har ændret verden på reformationstiden, og så kan begrebsmøllen begynde at male. Nu er det imidlertid en kendsgerning, at jeg formentlig mere end de fleste, der har skrevet om Luther, har understreget begrænsningen i hans reelle indflydelse. Den nævnte bemærkning har, som enhver nøgtern læser vil kunne overbevise sig om, ingen større betydning. Derimod er bogen i den grad bestemt af fortolkninger af konkrete skrifter, at en kritiker må forholde sig hertil og enten anfægte flere eller færre af disse fortolkninger med argumenter eller afvise fremgangsmåden. Af mangel på en sådan stillingtagen må jeg spørge, om min fremgangsmåde falder ind under det, KW i deres litteraturoversigt fra 1985 kalder »kildepositivisme«? Hvis det er tilfældet, er der tale om en askese, som er mig ubekendt i seriøs udenlandsk faglitteratur. Jeg vil derfor gerne have svar på følgende: Kan Luther fremstilles og forstås på

en for historikere acceptabel måde uden et udstrakt kendskab til hans latinske og tyske skrifter? Er det f.eks. nok at inddrage udvalgte dele af sekundærlitteraturen og iøvrigt applicere de KWske dialektiske principper på dette materiale? Hvordan kan man på forsvarlig måde *vurdere* sekundærlitteraturen uden et sådant udstrakt kendskab til kilderne? Det er klart, at selv en grundig læsning af kilderne ikke er tilstrækkelig, men er det ikke *conditio sine qua non*, at man virkelig kender dem? Lad mig tilføje, at KWs omgang med Luther, som jeg skal vende tilbage til, gør disse spørgsmål nødvendige. Hvis svaret skulle være, at det ikke er nødvendigt at kende kilderne grundigt, er i det mindre een væsentlig uenighed slået fast.

KW irriteres stærkt over, at jeg siger: når vi har samlet al den viden om tiden, vi kan, står endnu det sværeste tilbage: tolkningen af teksterne. Her står vi nok atter over for en fundamental uenighed. Men måske også over for en misforståelse? Jeg taler om arbejdsgang, og »står tilbage« skal ikke forstås kronologisk, men logisk. KW mener derimod, at jeg ved denne formulering skulle have skilt ting ad, der rettelig hører sammen. I deres sted tror jeg nu nok, jeg ville have nøjedes med at notere mig disse bemærkninger, og derefter have koncentreret opmærksomheden om, hvilken betydning de reelt har i den konkrete gennemgang af Luthers skrifter. Det er da muligt, at de ville have fastholdt deres kritik. Men det ville have haft den fordel, at den derved byggede på et bedre grundlag. Som det er nu, må man spørge, om KW virkelig mener, at forståelsen af »historisk-socialle processer« i henhold til den KWske model i sig selv rummer de nødvendige interpretamenter? Det kan dog vist ikke være meningen? I Palladius-artiklen anvender Wittendorff sin model, men indrømmer, at der findes andre »sider af sagen«, som det ikke er hans hensigt at tage op. Kunne disse andre spørgsmål også have været besvaret alene ved en »socialhistorisk« tilgang à la KW? Man må sandelig håbe, at svaret er nej. Men i så fald er der altså alligevel ting, der trods erkendelsen af »den historiske sammenhængs modsætningsfyldte totalitet« forudsætter kundskaber, som hverken indsigten i »mentaliteten« eller i vekselvirkningen mellem ydre omstændigheder og kollektiv bevidsthed/ubevidthed af sig selv stiller til rådighed? Måske kræves der også en lydhørhed, som ingen metode er så elskværdig gratis at forsyne historikeren med? Kunne det mon være her, der er brug for det samarbejde med teologer, som et enkelt sted erklæres for nødvendigt, når det drejer sig om f.eks. det 16. århundrede? Jeg må dog bemærke, at jeg ville finde det fornærmende over for ikke-teologiske historikere, og iøvrigt også empirisk uholdbart, at gå ud fra, at de nødvendigvis er uvidende om hermeneutiske spørgsmål, for det er jo dem, det her drejer sig om. Skønt

det burde være overflødigt, vil jeg gerne gøre opmærksom på, at når jeg taler om, at man i tolkningen må »sætte sig selv ind«, har det intet med »konfession« at gøre. Udtrykket hænger sammen med, at ingen karakteristik af en forfatter, der alene opererer med typebegreber, kan undgå at blive fortegnet eller i det mindste utilladeligt overfladisk. Historie er ikke kun forklaring, men også forståelse.

Det er svært at blive klar over, hvor eksklusivt den KWske model skal opfattes. Til at begynde med, da mine indledende bemærkninger tages op, synes den at skulle være enerådende, og det samme er tilfældet hen mod slutningen, da jeg stilles over for valget mellem den og en fiktiv »idealisme«. Men undervejs synes det mig undertiden at slimre. Den fundamentale uenighed, som jo nok er til stede, ser ud til at blive »forstyrret« af, at KWs interesse i at læse bøger om reformationen tydeligvis er en anden end min i at fremlægge nogle resultater af mine Lutherstudier. Hvis man igen tager Palladius-artiklen som eksempel, tror jeg gerne, at den KWske model forslår til det, de to er ude på. Men hvis de kommer med den til et studium af Luther, må jeg blive ved mit: det sværeste står endnu tilbage! Een vanskelighed, når det gælder om at komme til forståelse – i det mindste af uenighedens omfang og rækkevidde – ligger i, at KW ind imellem synes at glemme, at medens deres synspunkter gælder reformationshistorien som helhed, handler min bog om en enkelt, om end væsentlig, person og hans andel i begivenhederne. Det turde være indlysende, at en sådan fremstilling må blive »personcenteret«. Det plejer vel bøger om bestemte personer at være? Skønt jeg på et så primitivt filosofisk grundlag ikke kan stille meget op med ordet »idealistisk«, er jeg parat til i KWs sprogbrug at lade mig kalde sådan – endda uden at komme til at ryste på hænderne – hvis det er idealistisk at ofre sin tid på så nøjagtigt, man kan, at karakterisere Luthers teologi. KW har lov at mene, at jeg har gjort det dårligt, men her – i den principielle del af drøftelsen – drejer det sig alene om, hvorvidt et sådant forehavende har en legitim plads inden for studiet af historien. Det kommer ikke sagen ved, at der er andre ting, der interesserer KW mere.

Der er ting, der tyder på, at end ikke KW vil ekskludere en sådan syssel fra historien, men helt klar over, hvor de sætter deres grænser, er det ikke lykkedes mig at blive. Er det forkert, at jeg mener, Luthers handlinger øvede en vis indflydelse på begivenhederne? Det er det vel ikke? KW får jo uden videre plads til en sådan indflydelse ved at se Luther som den, der i kraft af sin intellektuelle formåen osv. imødekom latente behov i »folkehavet«. Men forresten nøjes KW ikke med det. De regner også med, at Luther påvirkede begivenhederne. Man kan f.eks. se, hvilken fatal indflydelse på flere århundreder, der tillægges ham i KWs

fremstilling. Her ville jeg gerne vide, hvad KW egentlig mener: kan enkeltpersoner kun øve indflydelse i kraft af deres overensstemmelse med den kollektive bevidsthed/ubevidsthed, eller kan de også gribe formende ind og altså i visse tilfælde være »en dynamisk kraft«, der er med til at give historien retning? Hvis de kun kan det første, må KW være kommet til at overvurdere Luther med henblik på øvrighed og kvindesyn. Hvis de kan begge dele – ja, hvad så?

Skønt der forekommer mig at være en vis diskrepans i KWs tankegang på dette sted, er jeg selvfølgelig ikke blind for, at det er en biting. Hovedsagen er, at jeg skal træffe et valg mellem at »se (hellig?)ånden som den dynamiske kraft« og at se den historiske udviklingsproces som en helhed af »ydre omstændigheder og menneskets bevidsthed og ubevidsthed«. Altså: enten dialektisk materialist eller »idealist«. Tertium non datur! Det kunne ikke falde mig ind at acceptere et sådant alternativ. Jeg sidder nemlig ikke inde med den forhåndsviden om, hvilke kræfter der driver historien, som ville være nødvendig for at træffe et sådant valg. På et teoretisk plan kan jeg da udmærket se, hvor fordelagtigt det må være at have en universalnøgle, der således åbner alle døre, men i praksis er jeg mere skeptisk. Over for den indvending, at jeg nok tager hensyn til politiske, sociale og økonomiske forhold, men ikke formår at samle erkendelsen til en helhedsopfattelse, må jeg erkende, at det nok er rigtigt. Uden den overordnede, metafysiske indsigt, som KW synes i besiddelse af, nødes man til at prøve sig frem, at lære af nye synspunkter og at komme med et bud, hvis foreløbighed og ufuldkommenhed det ville være halsløs gerning at bestride. Belæring er derfor velkommen, men den vil nok have størst virkning, hvis den retter sig mod konkrete udredninger og ikke holder sig på et generaliserende plan.

Foreløbig må jeg anmelde min skepsis over for KWs »modsætningsfyldte totalitet« osv. (se f.eks. den afsluttende fanfare forud for de fromme ønsker for reformationsjubilæet i 1986) som eneste forskrift for studiet af såvel Luther som reformationshistorien i det hele taget. Wittendorffs Palladius-artikel er et godt eksempel på, hvordan det kan gå, hvis det er ens hele grundlag. Den afsluttende forsikring i denne artikel om, at det ikke var meningen af påstå, at Palladius blev betalt for at gå systemets ærinde, redder ikke Wittendorffs superintendent fra at give indtryk af kedsommelig middelmådighed. Det er rent ud sagt ikke let at genkende den Palladius, man støder på, hvis man læser biskoppen selv. Wittendorffs ideologikritiske skoleridt, der ikke særligt overraskende afslører, at Palladius var »et barn af sin tid«, giver i den forstand et falsk indtryk af Palladius, at mandens væsenstræk er uomtalte og uden betydning for det, der siges. Det *behøver* dog ikke alene at være den teoretiske rammes skyld,

at det går sådan. Een ting er nu engang den teoretiske ramme, man arbejder med, en anden ting er, hvad man formår at bruge den til. Det er her som med videnskaben i det 16. århundrede: vist var retorikken i højsædet, men de kyndige undlod ikke at gøre opmærksom på, at talens lødighed afhang af mere end ordene, nemlig af kendskab til de emner, der taltes om: *verba et res*. Anvendt på det konkrete eksempel: hvordan skal man kunne give et rimeligt billede af Palladius, hvis man ikke har den mindste sans for mandens sag, hvis man ignorerer eller ikke forstår, hvad det drejede sig om for ham? Hvis Wittendorff har en sådan sans, har han i hvert fald ikke vist det. Hvad jeg mangler i den artikel, er ikke »idéhistorie«, men fornemmelse for, hvem man har med at gøre, evne til at lytte, inden den teoretiske mølle begynder at kværne så højlydt, at hørelsen tager skade.

Vanskelighederne med at komme på det rene med vore divergenser bliver bestemt ikke mindre i de afsnit, hvor KW forlader metaplanen og giver bud på Luthertolkninger. Helt forbløffende tydinge, hvis mæge man ikke vil kunne finde, med mindre man går tilbage til romersk-katolsk polemik fra før første verdenskrig, står side om side med bemærkninger, der uden for den sammenhæng, de her indsættes i, sådan set godt kan forsvares, og ind imellem broderes der videre på ting, man kan læse hos mig, somme tider endda med nogle skulderklap til undertegnede. En virkelig analyse af alt dette ville kræve megen plads og kan altså ikke foretages her. Jeg må nøjes med nogle bemærkninger og spørgsmål til nogle af de emner, KW behandler.

Når jeg – i modsætning til KW – ikke er meget for at indlade mig på at psykoanalysere Luther, har det flere grunde. Dels ville et forsøg fra min side være inkompetent, dels er kilderne til et sådant forsøg ikke ligefrem de bedste. Hertil kunne man føje, at KW giver et godt eksempel på, hvorledes en sådan »forklaring« af Luther virker afspærrende over for tolkningen af det, han faktisk skriver, når han henvender sig til offentligheden. Wittendorff var selv med ved det symposium, hvor Pia Skogemann indledte med en karikatur af en freudiansk Luthertydning, men det afholder altså ikke KW fra at levere en sådan, der i firkantethed langt overgår, hvad Pia Skogemann kunne finde på for at vise, hvor langt man kan komme ud. Det er, så vidt jeg ved, stadig tilladt at være skeptisk over for de freudske teoriers holdbarhed, hvor de anvendes på autentisk måde, uden at det iøvrigt hindrer en i med forsigtighed at afprøve, om man her og der kan komme videre ved at lytte til dem. Men, det må man undskylde, jeg siger lige ud: en vulgærfreudianisme som KWs er det ikke muligt at tage alvorligt.

Nu skal Luthers psykologi ifølge KW være interessant, fordi den er

typisk. Den fører for dem direkte over til en skildring af Luthers gudsbillede som en nødvendig konsekvens. Jeg må da spørge: er da, som man logisk set må vente, det gudsbillede, KW skildrer, typisk for perioden i det hele taget? Det må det være, for ellers går der kludder i systemet. Og det gør der så, for et gudsbillede, som det KW tegner, fandtes hverken hos Luther eller andre repræsentative personer på reformationstiden, uden at jeg skal bestride, at noget sådant eller lignende kan være optrådt i randen af kristenheden på det ene eller andet tidspunkt. Jeg kender sekter med nogle af de ubehagelige træk, der her medtages, men helt så karikeret forekommer det nok ikke. Selv mentalitetshistorikere som K og W burde spørge sig selv, om det virkelig skulle være muligt at imødekomme »folkehavets« længsler og behov med en sådan Molok, der ikke uden grund må give afkald på enhver sympati fra KWs side? Når man kan skrive, at »Luthers Gud har krav på kærlighed, fordi han er almægtig«, og at Luther i anfægtelserne og *i hele livet* (min understregning) stod overfor »Deus absconditus, den skjulte, uudforskellige, vrede Gud«, så hører alt op. Det er meningsløs tale. Det hjælper ikke, at KW andre steder kan give mig ret i, at Luther også virkede befriende på folk. Det bliver nemlig helt utroværdigt på denne baggrund.

Djævelen og det apokalyptiske må nøjes med et par ord. KW er her afhængige af H. Oberman. Vi er ikke uenige om at lægge vægt på kampen mellem Gud og Satan og på de apokalyptiske tankers betydning, men derimod nok om, hvorledes dette skal indordnes i helheden. For KW synes alt klart, så snart man har sagt Satan, men så begynder jo først det sværeste af alt: tolkningen af teksterne! Hvor lidt vægt der lægges herpå hos KW, viser sig, når de lader Luther anse Kopernicus for at være repræsentant for Satan. Det står der ingen steder. Hvis Luther havde ment det, er det nok usandsynligt, han ville have fundet sig i at have to Kopernicuselever, nemlig professorerne Reinhold og Rhaeticus, som kolleger. Vist findes der overtro hos Luther, men det er ikke den, der bestemmer Satans plads i det teologiske univers. KWs fremstilling leder tanken hen på yderligtgående pietistiske sekter både med hensyn til djævelen og synden. Med Luther har dette enten slet ikke noget at gøre eller – andre steder – det er så fortegnet, at de rigtige sætninger kun bidrager til at betone forvrængningerne. Om »moralsk masochisme« kan man kun tale, hvis man intet kender til, hvorledes Luther handlede og talte, ligesom det er en vildfarelse at anse verden for overgivet til djævelen. Vist kan Guds vilje virkeliggøres i verden, som det dagligt sker i alle de forskellige former for relationer mellem mennesker. Luther tror ikke på djævelen, men på Gud Skaberens. Det jordiske er netop ikke satanisk, men udtryk for Guds gode skabelse. Satan kommer ganske

rigtigt ind i billedet, fordi *menneskets* forhold til det skabte er bestemmende for, hvor det stiller sig i kampen. Her at tale om et »fundamentalt brud med den kristne tradition« er hen i vejret. Luther rokker overhovedet ikke ved den guddommelige verdensorden. Disse afsnit er så utrolige i deres unuancerede uforstand, at man skal tilbage til katolske polemikere som Denifle og Grisar for at finde noget lignende. Denifle og Grisar kan man til nød forstå »mentalitetshistorisk«: de var overbeviste om Luthers kætteri og sluttede deraf, at han måtte være depraveret intellektuelt og moralsk. Hvis ikke KW havde været seriøse historikere, ville det være nærliggende at tro, at de havde en personlig interesse i at reducere Luther ad absurdum. Under alle omstændigheder får man indtryk af, at KW i fuldt alvor anser det 16. århundredes mennesker for at være mindre »fornuftige« end vi.

Når såvel Luthers gudsbillede som hans menneskeforståelse fortreges, som det sker hos KW, kan det ikke undre, at alt andet må gå samme vej. Havde det drejet sig om en anmeldelse og ikke om et manifest, kunne KW have taget konkret stilling til alle disse emner, som de fremstilles i min bog og have fremsført eventuelle argumenter i den forbindelse. Så havde læserne kunnet se, at man dér finder begrundelser for et mildt sagt andet syn på disse ting, der bygger på, hvad Luther havde at sige, når han henvendte sig til sin menighed eller til den læsende verden. Hos KW flyder alt sammen – ikke det hele, men de partier af andres meninger og eventuel egen Lutherlæsning, som passer til systemet.

I den forbindelse vil jeg gerne nævne en ting, som synes mig karakteristisk for KW. De afviser, at man kan spørge om evangeliets relativisering af politiske spørgsmål ud fra det 16. århundrede – såvel som fra en nutidig synsvinkel. Dermed viser de, at de ikke blot selv afviser evangeliet, hvad de selvfølgelig har samme ret til som jeg til at regne med, at det findes, men også at de på forhånd anser det for umuligt for *Luther* at sætte evangeliet over alt andet. Ja, men han er fræk nok til at gøre det – uden mindste hensyn til, hvad mentalitetshistorien giver ham lov til. Spørgsmålet er på ingen måde ahistorisk. Det er sådan Luther spørger. Når KW ikke kan forstå det, må det være, fordi de ikke begriber, hvad kristendom er, hverken hos Luther eller andetsteds. Også det er tilladt, men næppe fordelagtigt for en beskæftigelse med Luther. Alene denne ene ting er så væsentlig, at den gør det mere begribeligt, at KW kan gå helt fejl på en række andre områder. At »religion« og »politik« ikke lader sig distinktere på moderne måde, når man taler om det 16. århundrede, ved KW godt, at jeg er klar over såvel som de. Men der er den forskel mellem os, at de dermed har nok til at kunne lægge alle differentieringer til side, medens det går knap så nemt, hvis man betænker, at der er

forskel mellem skabelse og forløsning, eller hvis det er for lidt oplysende, mellem jord og himmel, ikke bare for det 16. århundrede, men for hele den kristne tradition. Derfor kan også de reformatoriske tanker udmærket indgå i »de mærkeligste forbindelser« med politiske og sociale krav, skønt det driver af religion begge steder. Det kommer bare an på, hvilken.

Den samme sag gør sig gældende med hensyn til Luthers syn på samfundet. KW nævner, at jeg giver mange eksempler på Luthers konkrete stillingtagen til sociale og politiske sager, men åbenbart har eksemplerne intet indtryk gjort på dem, siden de kan blive ved at gentage, at alt er håbløst for det syndige menneske, der bare blindt skal underkaste sig osv. Gang på gang beskriver KW intet, der har med Luthers historie at gøre, men nøjes med at deducere ud fra deres fortegnede gengivelse af Luthers Guds- og menneskeopfattelse. Resultatet bliver derefter. Jeg kan da godt forstå, at meget hos Luther må være irriterende, for ikke at sige frastødende, når man betragter det som underlødigt at anse evangeliets forkyndelse for ikke blot at være vigtigere end alt andet, men for kategorialt at opveje alt. At det imidlertid ikke betød, at han holdt op med at tage del i det jordiske liv og at forholde sig kritisk og bekræftende til det lader sig kun nægte, hvis man absolut vil – uden hensyn til kendsgerningerne. Det apokalyptiske hos ham slog ganske vist igennem i særlige situationer, men det dominerede ikke, sådan som Oberman vil have det, ligesom Luther ikke var nær så flot med at henvise til Satan, som KW synes at mene. Citatet fra Cargill Thomson er derfor heller ikke dækkende for Luthers opfattelse. Igen, han var f.eks. fræk nok til at anse alle jordiske anliggender for at være menneskets ansvar. KWs opfattelse lader sig kun fastholde ved deduktioner på et forkert grundlag, men har intet med historie at gøre.

Djævelen kommer for Luther ind i billedet, når det drejer sig om evangeliet, men det falder ham ikke ind samtidig at gøre de mennesker, det drejer sig om, dæmoniske. I menneskelige sager gjaldt loven, dvs. fordringen om kærlighed, men Luther var sig bevidst, at han ikke forstod alle sider af det politiske spil. Derfor afholdt han sig også fra at forlange bestemte forholdsregler iagttaget, men ikke fra at sige, hvor grænsen efter hans mening gik. Skønt alting i det 16. århundrede var religiøst osv., tillod Luther sig at mene, at den kristne prædikants opgave var en anden end politikerens, og at de gjorde klogt i at respektere hinandens sagområder. Men det betød ikke, at prædikanten skulle tie over for øvrighedens eventuelle uretfærdighed, tværtimod. KW er forarget over, at jeg ikke vil opholde mig ved Luthers patriarkalske opfattelse af familie og øvrighed. Jeg troede, det var klart, hvorfor jeg ikke vil? Fordi der er een form for nutidig historieskrivning, jeg er dødtræt af, nemlig den, der bruger de gamles tidsbestemte anskuelse til en moraliseren, der ikke er

andet end kedsommelig selvbekræftelse. Vist var Luther patriarkalsk, og vist har han intet ydet til en emancipation fra patriarkalismen, så lidt som til kvindefrigørelsen, i hvert fald som den tager sig ud for os. Det samme kunne siges om de fleste andre i datidens litteratur. Her får jeg lyst til at blive materialistisk og sige, at kvindefrigørelse nok lykkes bedst, hvor »ydre omstændigheder« og »kollektiv bevidsthed« udgør en helhed, der er bestemt af gunstige økonomiske forhold. Iøvrigt er der Lutherstudier om denne sag undervejs. Lad os se, hvad de kan bringe.

Jeg får ikke plads til at sige noget om Luther og universitetet eller om KWs opfattelse af autoritetsproblemet. Så er der bondekrigen: Det er især KW om at gøre at fremhæve bøndernes fredelige holdning. Nu skal man nok betænke to ting. For det første havde Luther ikke det overblik vi har. For det andet forekom blodsudgydelse og grusomheder på bøndernes side, og det var nok for Luther, ja, han havde såmænd kun behøvet et par eksempler på det, KW kalder »rituel vold«, for at reagere, som han gjorde. Jeg skal gerne være imødekommende her og indrømme, at udtrykket »overordentligt« (blodigt forår, nemlig) er misforståeligt, for så vidt som det leder tanken hen på spørgsmålet om mængden af blod, som i denne forbindelse er fuldstændig irrelevant. For at forstå, at et par voldshandlinger var nok til at sætte Luther i gang, må man først begribe hans syn på ret og uret og dermed på samfundet. Så ville man også vide, at vold i hans øjne ikke bliver mindre alvorlig ved at være »rituel«. Ovenstående indrømmelse af, at blodsudgydelsens omfang lader sig diskutere, ville derfor ikke iøvrigt give anledning til ændringer i det pågældende kapitel.

Nu har jeg næsten opbrugt den plads, der er tilstået mig i første omgang. Lad mig da slutte med at sige, at dette indlæg er blevet mindre imødekommende, end jeg havde håbet, inden jeg gik i gang. Også hvis min bog blot har været anledning, må jeg da være tilfreds med, at den har kunnet vække en sådan interesse. Mig ville det interessere, hvor mange af Wittendorffs kolleger, der ville kunne slutte sig til KWs krav om, hvad jeg skulle gøre for at blive en »rigtig historiker«. Ikke fordi det bekymrer mig overvældende. Det ville være distraherende for arbejdet, hvis man skulle ofre kræfter på at finde ud af, hvem der »anerkender« en. Hvis KW fortsat vil beskæftige sig med Luther, håber jeg for dem, at de må finde ud af, om de ønsker at forstå ham, eller om de hellere vil samle på vidnesbyrd i Tischreden og forskelligartet litteratur, der kan vise, hvor rædsom han – og kristendommen? – er. *Nemo cognoscitur sine amicitia*, sagde Augustin. Hvis nogen mener, at det citat rammer mig selv, er svaret: nej, aldeles ikke, for over for en sådan ordstrøm, som KW har leveret, er det venligste ikke smigrende ord, men svar uden omsvøb.

FORTSAT DISKUSSION

Det forekommer os oplysende, at Grane nu nærmer sig en formulering af det centrale i sin historieopfattelse, nemlig når han siger, at han »regner med, at evangeliet findes«. Hvad det nærmere indebærer kan vel ikke siges kort og næppe heller helt klart, men det må da vist være noget meget gennemgribende. Et fingerpeg får man måske i en formulering, der forekommer lidt tidligere i forbindelse med udlægningen af det lutherske: »Vist kan Guds vilje virkeliggøres i verden, som det dagligt sker i alle de forskellige former for relationer mellem mennesker«. Det har været én af pointerne i vores indlæg at gøre opmærksom på, at netop en sådan overordnet (luthersk) ramme for tolkning og forståelse, fastlagt på forhånd, har været styrende for kildestudier og sagsbehandling i hans bog, som tilfældet er med enhver anden virkelighedsopfattelse, hvad enten forfatteren er opmærksom på det eller ej. Af pladshensyn ønsker redaktionen af Historisk Tidsskrift, at den fortsatte diskussion venter til næste nummer, hvor vi videre skal forsøge at indkredse, hvori uenigheden imellem os består.

Ingela Kyrre og Alex Wittendorff

Anmeldelser

ELSE ROESDAHL: Danmarks Vikingetid. København, Gyldendal, 1980. 325 s. 104 fig. 195 kr. (indb.) Engelsk udgave: Viking Age Denmark. London, British Museum Publications Ltd., 1982. 272 s. Ill. 16.95 £ (indb.).

Forfatteren er lektor i middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet og har med sin uddannelse i historie og nordisk arkæologi alle forudsætninger for at skildre et så udpræget grænseområde som vikingetiden. Selv om den danske udgave er fem år gammel, har redaktøren alligevel ønsket at få den omtalt i HT; det er velbegrundet, fordi bogen primært orienterer historikere og andre fagfæller om virkelig mange nyheder fra arkæologisk hold gennem de senere års arbejde.

Forf. har valgt at begrænse sin oversigt til det datidige Danmark, dvs. den nuværende stat plus Sydslesvig, Skåne og Halland. Denne afgrænsning er både en styrke og en svaghed. På den ene side er primær-stoffet så omfattende, at en grundig præsentation af hele det nordiske materiale nok ville sprænge bogens rammer; på den anden side kan vikingetidens materielle og åndelige kultur kun forstås ved at vurdere hele Norden under ét. Forf. må da også gang på gang referere til svenske eller norske fund som en selvfølgelig baggrund for det ofte fattigere danske materiale. Men det bliver oftest til nogle glimt, som det kan være svært at få ind i den rette sammenhæng for andre end fagarkæologer; det er som sagt ikke dem, der har størst interesse i bogen.

Forf.'s grundige gennemgang af de sider af vikingetidens kultur, der kan belyses med arkæologisk stof, er nyttig, fordi der – som bogen selv siger – ikke findes en sammenfattende skildring, hvor de seneste tyve års høst af fund og forskning er blevet vurderet og gjort tilgængelig. Der er sandelig sket meget siden Brøndsteds (iøvrigt mere kortfattede) oversigt i den sidste udgave af hans »Danmarks Oldtid« (1960). Afsnittene om bosættelse, huse, landsbyer og stormandsgårde må i dag skrives om fra grunden af, takket være nye udgravningsmetoder og målrettet forskning. Fund af skibe og anlæg til brug enten for eller mod søfarten har tilsvarende givet et mere nuanceret billede af væsentlige sider af tidens økonomiske og politiske historie. Billedet af borg og forsvarsvolde er på flere områder ændret afgørende: det samme gælder anlæg, der hører til det religiøse felt, hvad enten der er tale om hedenske kultulanlæg eller de

første kirkebygninger. Naturvidenskabelige metoder til datering har givet overraskende oplysninger bl.a. om alderen af de store ringborge, af Danevirke og endnu flere anlæg. Vigtigst er aldersbestemmelser af tømmer ud fra studiet af træernes år-ringe (dendro-kronologi), hvor det i nogle tilfælde (Danevirke og Trelleborg) er lykkedes at give helt præcise og tilsyneladende pålidelige dateringer. Derimod må tidsbestemmelse ud fra radioaktivt kulstof (C-14 metoden) fortsat behandles med større forsigtighed, end forf. giver udtryk for; (i heldigste fald har dateringsresultaterne en fejlmargen på 100–200 år; hvad det betyder i vikingetiden, behøver jeg ikke at komme ind på).

Der har i de senere år ikke været mangel på hel- og halvpopulære bøger om nordisk vikingetid. Emnet er populært, og mange forlag investerer gerne, hvad enten der er tale om billige håndbøger eller rigt illustrerede pragtværker (med omtrent et og samme reelle indhold). Else Roesdahls bog indtager en fornuftig mellemstilling; med et godt udvalgt billedstof, ombyggelige noter og en (meget) udførlig litteraturliste bliver den samtidig en udmærket vejledning til videre læsning både for fagkolleger og alle interesserede. Hele fremstillingen er klar og skrevet i et let forståeligt sprog. Kort sagt, vi har fået en virkelig god og nyttig håndbog i dansk vikingetid, som den ses og vurderes med en arkæologs øjne.

For de fleste læsere vil en sådan karakteristik blive troværdig, hvis de samtidig får et indtryk af, at anmelderen både har læst og tænkt over bogen. Derfor de følgende linier. Nordisk vikingetid studeres af mange andre end arkæologer, og de ideelle krav til *håndbogen* over emnet er nu så store, at man næppe kan forvente, at en enkelt forsker er i stand til at vurdere alt med lige stor kyndighed. Den forfatter, der behersker mere end én disciplin, læses med virkelig interesse. Her skuffes man lidt af Else Roesdahls bog; historie er også hendes fag, men den side af vikingetiden refereres blot i vendinger, som man kan finde i flere konventionelle oversigter. Nu har vi netop fra historikere fået adskillige og ofte idérige fremstillinger af emnet gennem den sidste halve snes år. Fra dansk side kan f.eks. nævnes Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark* (1969, revideret udgave 1977), samme og Inge Skovgaard-Petersen i bind I af *Gyldendals Danmarkshistorie* (1977) og Niels Lund i bind 2 af *Dansk social historie* (Gyldendal) 1980. Her burde der være adskilligt at kommentere eller blot referere. Det bør også nævnes, at hele det sidste afsnit i Roesdahls bog »Forbindelser med udlandet« er svagt; det blev skrevet ulige bedre i Holger Arbmans bog »The Vikings« fra 1961 (i serien *Ancient Peoples and Places*, London).

Det er ikke helt korrekt at betegne den nye bog som bare referater af

andres arbejder. Inden for grænseområdet mellem historie og socialstruktur er der nogle nye idéer og selvstændige tanker omkring kongemagtens betydning i samfundet; det findes i forskellige kapitler, hvor man finder oplysning om kongens indflydelse på nogle af de tidlige bydannelser og deres befæstning. Der tales også om forholdet mellem kongen og de næste led i den politisk-sociale struktur, f.eks. ved omtalen af rigt udstyrede mandsgrave med rytter-udstyr (fra 10. årh.). Disse grave diskuteres i tilknytning til runeindskrifternes »Thegn« og »Dreng«, der må betegne placeringer i et fast administrativt system. Forf. går et skridt videre og foreslår, at det kostbare rytter-udstyr kan være kongelige gaver eller en form for aflønning. Man savner desværre nærmere dokumentation for disse interessante tanker. Og man må notere, at helt andre tolkninger er søgt begrundet i en samtidig publikation (Klavs Randsborg: *The Viking Age in Denmark*, London 1980). Sidstnævnte bog er blot registreret i en efterskrift (s. 318), hvad der er naturligt i den danske udgave. Når den samme efterskrift findes i den to år senere, engelske udgave af bogen, bliver læserne skuffet. Anmelderen skal ikke blande sig i debatten, men finder det dog lidt mærkeligt, at de rige rytter-grave ikke er fundet på pladser, som direkte er knyttet til de sikkert kongelige borganlæg af Trelleborg-typen.

Mens samme anmelder er i det kritiske hjørne, bør et enkelt arkæologisk afsnit kommenteres, nemlig »Kunsten« (s. 209f.). Det er absolut ikke på højde med de øvrige kapitler. Forf. siger ganske vist (s. 209), at der her i store træk refereres nyere litteratur, men valget er mindre heldigt, nemlig Ole Klindt-Jensens og David Wilsons bog »Vikingetidens kunst« (1965, også i engelsk udgave). Wilsons afsnit om de yngre vikingestile er kyndige og idérige, men er mere oplæg til faglig debat end en nøgtern vurdering; kapitlerne om den ældre vikingetid og kunstens udvikling her er derimod svært forståelige og ringere end flere tidligere oversigter. Omtalen af Sophus Müllers godt hundrede år gamle, banebrydende indsats forekommer misvisende (s. 208); læs selv, hvorledes den gamle mester i sin mere populære »Vor Oldtid« fra 1897 karakteriserede nordisk vikingekunst: »Mangt et Arbejde har et betydeligt kunstnerisk Værd. En egen Kraft og Dristighed findes parret med virkelig Skønhedsfølelse« (s. 675). – Som en sidste bemærkning til Else Roesdahl: man undres over, at den nylig fremsatte, men højst diskutabile datering til 8. årh. for fremkomsten af ældre vikingestil accepteres. Jeg ved godt, at den er fremsat i forbindelse med nye udgravninger i Ribe, men her har vi endnu ikke fået en dokumenteret baggrund for denne nytolkning. Nå, hele dette afsnit er af mere fag-arkæologisk end historisk interesse, så yderlige debat bør fremkomme andetsteds.

Else Roesdahls bog er som nævnt udsendt på engelsk to år senere. Danske læsere behøver ikke at anvende den, da der er tale om en ren oversættelse og ikke en revideret udgave for videre kredse. Der er ganske vist i den korte mellemtid kommet flere vigtige og endda engelsksprogede bidrag til emnet. Det havde været rimeligere at anføre f.eks. Randsborgs allerede nævnte bog fra 1980 og den store oversigt over de nye bopladsfund i *Acta Archaeologica* 50, 1979 (trykt 1980) i stedet for talrige henvisninger til små, dansk-sprogede bidrag i lokale og andre svært tilgængelige tryksager (eks. Aarhus Stiftstidende og Nyt og noter fra Nationalmuseet). – Det er småting, for det bør fremhæves, at den engelske udgave er lige så nyttig for internationale kredse som den danske er her i Norden. For at undgå misforståelser: Vi har fået en god, omhyggelig og brugbar oversigt over det arkæologiske stof fra dansk vikingetid, og begge udgaver kan klart anbefales til orientering for alle fagkolleger. Når der er knyttet nogle kritiske bemærkninger til min omtale, er det bl.a. ud fra ønsket om at gøre opmærksom på noget, som kan ændres i en ny og revideret udgave i løbet af ikke så få år. Der er allerede fremlagt nye og ikke uvæsentlige bidrag til emnet fra især arkæologisk og numismatisk hold, siden bogen udkom. Og der sker stadig noget.

C. J. Becker

NANNA DAMSHOLT: Kvindebilledet i dansk højmiddelalder. Kbh., Borgen, 1985. 399 s. 198 kr.

Nanna Damsholts disputats¹ viser at også danske middelalderhistorikere nu for alvor inspireres af den samtidsengagerede form for socialhistorie som vi har set udvikle sig siden anden verdenskrig. Traditionen har ellers her i landet hidtil været præget af at fagets professionalisering i forrige århundrede gennemførtes på grundlag af det middelalderlige kildestof som blev kanonføde for udviklingen af de kildekritiske principper. De har været det selvfølgelig udgangspunkt for alle senere studier. Samtidig kan der dog være grund til at fremhæve at danske middelalderhistorikere nok

¹ Det følgende gengiver i bearbejdet form de officielle oppositioner ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 15. maj 1985.

mestrede den kildekritiske analyse, men at de førende også skrev omfattende synteser, og til syntesen hørte både politiske, økonomiske og sociale sider af historien. I Aksel E. Christensens *Kongemagt og Aristokrati* fra 1945 spillede også ideologien en stor rolle, og det er næppe nogen tilfældighed at Nanna Damsholts første afhandling handler om Valdemarstidens kongeideologi som den fremtræder i diplomernes arengaer.

Kongemagt og Aristokrati var i sin feudalismeforståelse inspireret af Marc Blochs forfatterskab og præget af stor rumdimension hvor Danmark som det mindre relateres til den vesteuropæiske totalitet. Der er ingen ensidig fokusering på politiske begivenheder og gennemgående strukturer behandles. Der har heller ikke i den hjemlige middelalderforskning været nogen modsætning til Annalesskolens forestilling om at videnskabelig historieforskning kan frigøre sig fra politisk tendens og ideologiske fordomme. At f.eks. et politisk engagement skulle være en betingelse for virkelig forståelse eller at videnskaben eksplicit skal bidrage til virkeliggørelse af et fornuftigere indrettet samfund, hører heller ikke til Nanna Damsholts børnelærdom.

Som begrundelse for at skrive den første bog om danske kvinders historie i middelalderen anfører hun at den skal bidrage til forståelse af hvorledes kvinders vilkår i dag hænger sammen med forhold i fortiden. Hun vil finde sin identitet ved at kende sin fortid og her hente styrke i kampen for fremtiden (s. 10). Kvindens stilling i dagens Danmark ses som noget der har rødder langt bagud i det overleverede patriarkalske samfund og i kirkens kvindesyn der rummer både den rene Maria og den forførende Eva. Denne tradition ønsker Nanna Damsholt at gøre op med samtidig med at hun erkender at begrebet kvindeundertrykkelse ikke indgår i højmiddelalderens normsæt. Opgaven bliver da den dobbelte at forstå kvindens stilling i højmiddelalderen og fordømme den virkning opfattelsen af den har fået. Bogen er bestemt ikke skrevet *sine ira et studio*, men det betragtes som en dyd, ikke som en fejlkilde.

Kvindebilledet i dansk højmiddelalder stiller sig som hovedopgave at vise hvorledes kvinder fremstilles i litterære tekster skrevet på latin i årtierne o. 1200. Ved litterære tekster forstås især historiske beretninger som årbøger og klosterkrøniker, kongekrøniker med Saxo og Sven Aggesen i spidsen, helgenlegender og enkelte andre skrifter. I titlen indgår ordet højmiddelalder der bruges synonymt med Valdemarstiden. Betegnelserne skal åbenbart ikke tages for tungt, også senere tekster inddrages i behandlingen.

Bogen vil ikke alene vise hvorledes kvindeskildringen er i disse kilder. Den vil også forklare *hvorfor* den er som den er. Her lægges der vægt på de forskellige genrer teksterne tilhører, og følgelig er hele bogen disponeret

efter genrer. Som en anden hovedårsag til kvindebilledet forstås tekster-nes tilblivelse i et konkret samfund. Derfor følger efter indledningen en kort introduktion om kvinders stilling i det danske samfund i højmiddelalderen (kap. 2). Som en afgørende faktor fremhæves endelig kirkens kvindesyn hvis udvikling fra Bibelen og kirkefædrene til det 13. århundrede skitseres i kapitel 3.

Det tredje hovedspørgsmål bogen rejser er hvilken *virkning* dette kvindebillede fik, men fra starten af stiller Nanna Damsholt ikke selv store forventninger til denne del af undersøgelsen, og den bringer endnu mindre end den lover. Der dokumenteres ikke nogen virkning af de analyserede tekster for samtidens og eftertidens kvinder eller for samfundet som helhed, og bogen indeholder derfor kun usikre antagelser hvis udgangspunkt må være teksternes affattelse på et fremmed sprog, deres overlevering i ganske få håndskrifter og vort manglende kendskab til deres publikum. Alligevel ytres der ikke tvivl om teksternes effekt i samtiden og om at de på længere sigt har været traditionskabende og har fået betydning for kønsideal og socialisation. S. 173 tales der om at legenderne må have fungeret som underholdende fortællestof i vide kredse og s. 264 om den virkning højmiddelalderens kvindebillede har fået for nutidens historieformidling. Det er rigtigt at kvinder har en ringe plads i historiebøger og historieundervisning, men vi ved at kvinder efter middelalderen fik dårligere vilkår, og spørgsmålet er hvad der er en virkning af just højmiddelalderens kvindebillede, om disse ældgamle latinsksprogede tekster virkelig har haft en så forunderlig gennemslagskraft. Er der ikke senere tekster som f.eks. den lutherske prædiken der naturligere byder sig til som forklaring på skabelse af det kønsideal som den moderne kvindebevægelse tager afstand fra? Spørgsmålet er kildent, for hvis ikke der dokumenteres en virkning af højmiddelalderens litterære tekster lader de sig da anvende i en feministisk sammenhæng?

Det er forståeligt at spørgsmålet om teksternes reception kommer til at indtage en tilbagetrukket plads til fordel for løsningen af afhandlingens to andre hovedspørgsmål, men man skal ikke heraf lade sig forlede til at tro at vi så alligevel har med en traditionel afhandling at gøre. Det fremgår alene af overvejelserne omkring den anvendte metode. Det hedder at der generelt er anlagt den klassiske betragtning på de analyserede tekster: hvad siger de som levninger og som beretninger (s. 21f.). Lige efter meddeles det imidlertid at den enkelte tekstforfatters skrivebordssituation ikke i særlig grad er behandlet. Derved er en dimension delvis skåret af, hedder det. Det sidste må man ubetinget give Nanna Damsholt ret i. Der er tale om en klar afvigelse fra den klassiske betragtning på beretningsudnyttelse der som bekendt indebærer at man tager stilling til

beretningens vidneværdi og bestemmer den ved bl.a. at undersøge eventuelle kildeforlæg.² Bogens resultater nås da også fortrinsvis ved anvendelse af litterær metode, især aktantanalyser, og ved levningsudnyttelse.

Det er Nanna Damsholts opfattelse at de tekster hendes bog handler om, udgør en ikke hidtil udnyttet kilde til kvinders historie i højmiddelalderen. De vil altså kunne supplere eller bekræfte den viden vi i forvejen har om kvinders stilling i samfundet og som skitseres i bogens kapitel 2. Her oplyses det at de seneste fremstillinger af kvinders retslige og sociale stilling fortrinsvis bygger på lov- og diplommaterialet, og der henvises til N. Skyum-Nielsens *Kvinde og Slave. Danmarks historie uden retouche 1085–1250* og til andet bind af *Dansk Socialhistorie* ved Niels Lund og Kai Hørby, værker hvis afsnit om kvinder det ville have været rimeligt at gå nærmere ind på.

Hvad der oplyses i dette kapitel om kvinders stilling i samfundet er som helhed ikke kildebaseret. Nanna Damsholt har valgt ikke nærmere at studere lov- og diplommaterialet. Man kan ikke anfægte at hun har ret hertil, men nok beklage det fordi derved indskrænkes værdien af den senere påvisning af at kvinders samfundsmæssige vilkår afspejles i de analyserede tekster. Efter min mening er det love og diplomer der inden for deres begrænsning bedst dokumenterer kvinders vilkår i samfundet. At lov- og diplommaterialet i så høj grad er bortvalgt, er også beklageligt fordi det svækker Nanna Damsholt i forhold til den videnskabelige litteratur der behandler Valdemarstiden. Det er karakteristisk at der sjældent finder diskussion af andres synspunkter sted selvom kapitlet er skrevet ud fra bevidstheden om at vor viden om perioden er begrænset og usikker.

Nanna Damsholts opfattelse af lovmaterialets værdi forekommer uafklaret. Et sted omtales landskabslovene som en af de fyldigste kilder til viden om kvinders stilling (s. 47), men i konklusionen læser man at love og diplomer er et meget fattigt korrektiv til de litterære tekster da de er forfattet af mænd, fortrinsvis gejstlige og gejstligt uddannede (s. 260). Som om det ændrer ved det afgørende: at landskabslovene er gældende ret i Danmark med hensyn til kvinders plads i samfundsordenen. Og Anders Sunesens synodalstatutter for hele landet bl.a. angående kirkebod er en lov om kvinders rettigheder og pligter. Efter sin natur er denne

² Ligeledes problematisk i forhold til den klassiske kildekritik er udtalelsen om helgenlændernes overlevering hvor vi får at vide at teksterne »ofte kun findes i sene og derfor mindre pålidelige afskrifter« (s. 168). Afgørende må dog her være, ikke affattelsestidspunktet, men afskriftens kvalitet.

kilde forfattet af mænd, men det er en kilde så god som en normativ kilde nu engang kan være.³

Landskabslovene indeholder ingen omfattende lovgivning om ægteskab. Heraf drages den e silentio slutning at ægteskab sandsynligvis har været for de få formuende, altså ualmindeligt. Forklaringen kan imidlertid også være at spørgsmål om ægteskab ikke hørte hjemme i den verdslige ret som landskabslovene er. Ægteskabet var et sakramente og hørte under kirkelig lovgivning da landskabslovene blev nedskrevet. Det kunne da være forklaringen på at abbed Vilhelms breve i så høj grad beskæftiger sig med ægteskabsspørgsmål.

I spørgsmålet om ægteskabets forekomst bruger Nanna Damsholt altså landskabslovene, men andetsteds synes de ikke tillagt synderlig betydning. I Valdemarstiden var kvindens formue i det væsentlige særeve og det er først med Danske Lov i 1683 at det fulde fælleseje indføres med dispositionsret alene for manden. I det middelalderlige system har manden forvaltet hustruens ejendom, men selvom mænd indtog de ledende poster i samfundet og optrådte som familiens overhoved kan det ikke have været af underordnet betydning hvad der stod i loven. S. 53 læser vi ganske vist at spørgsmålet til syvende og sidst er om praksis der svarer til denne lovgivning, »og den har sikkert været præget af samfundets patriarkalske karakter«. Helt utænkeligt er det dog ikke for en mandlig anmelder at en fader eller en broder kunne ønske at hjælpe en betrængt datter eller søster til sin ret, og da er lovens bestemmelser ikke lige gyldige, om de så end kun tilmåler kvinden en søsterlod.

Når det gælder den sociale virkelighed bag lovene, peges der på at Danmark var et patriarkalsk indrettet godsejersamfund med store sociale forskelle. Svarende hertil har der i hvert fald været tre grupper af kvinder: Stormandshustruer, fæstebøndernes koner og trækvinder. Nanna Damsholt har tilsyneladende afskrevet de frie selvejerbønder og deres koner. Det er ganske vist også en opfattelse der er ved at vinde frem,⁴ men synspunktet har ikke dækning hos de forskere på hvilke hun bygger sin fremstilling.⁵ Også usikkerhed over for landbobegrebet (s. 43, 53) antyder at der i kapitlet om kvinders stilling i det danske samfund på Valdemarstiden er fare med harefod.

³ DD 1. rk. IV, nr. 65; jfr. Grethe Jacobsen i *Fortid og Nutid* 31:1, 1984, s. 5.

⁴ Troels Dahlerup i en anm. af E. Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*. *Hist. Tidsskr.* 12. rk. VI, 1972, s. 222f.; Helge Paludan i *Gyldendals Danmarkshistorie I*, 1977, s. 419–24. Samme: *Vor danske Montesquieu*. *Historie*, Ny rk. XIII: 3, 1980, s. 1–32.

⁵ Aksel E. Christensen i *Gyldendals Danmarkshistorie I*, kap. 122, se s. 306; Kai Hørby i *Dansk Socialhistorie II*, Kbh. 1980, se s. 223f.; Erik Ulsig: *Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede*. *Festskrift til N. Skyum-Nielsen*, 1981, s. 137–165. Se s. 137f.

Hvad selve hovedopgaven angår, at analysere en række berettende tekster for deres måde at skildre kvinder på og sætte analyserne i forhold til den viden vi i øvrigt har om kvinders vilkår i samfundet, skal jeg i det følgende gå nærmere ind på bogens femte og efter min mening mest interessante kapitel, »Kvindebilledet i de danske helgenlegender«. Her behandles tre udvalgte legender, abbed Vilhelms levnedbeskrivelse og mirakler som eksempel på en bekenderlegende, Knud Lavard-legenden som repræsentant for konge-martyr-legenden og Margrethelegenden der er medtaget som den eneste danske helgenindelegende vi har.

I spørgsmål om disse teksters tilblivelse følges normalt Gertz's og Hans Olriks indledning til henholdsvis tekstudgave og oversættelse – selvom nuanceforskelle forekommer.⁶ Kapitlets originalitet fremgår af de analyser som de tre udvalgte legender underkastes og som viser ikke ét men flere kvindebilleder. Det påvises at legendestoffets anvendelse i liturgiske stykker indebærer en tendens til anonymisering af de optrædende personer og at kongemartyrlegendens krønikepræg også får konsekvenser for kvindebilledet. I helgenbiografierne (*vita*) – der her bruges som samlebetegnelse for forskellige arter af legender incl. *passio* og *translatio* – optræder nogle få kvinder som stereotype bipersoner, mens mirakelfortællingerne (*miracula*) viser kvinderne som ligeværdige med mænd. I stor mængde er de ude for undere. De helbredes for sygdomme ved helgenens kraft og der er ikke tegn på at kvinder står tilbage. Man må med Nanna Damsholt sige at forskellen skyldes at teksterne tilhører forskellige genrer. Samtidig mener hun at beretningerne bærer præg af at kirken rummede to afvigende kvindesyn: klosterverdenens præget af seksualfjendskhed og jomfrudyrkelse står over for det sækulargejstlige hvori kvinder optræder på linje med mænd, omend inden for patriarkalske rammer.

Disse forhold møder vi allerede i den først analyserede tekst. I Vilhelms *vita* får vi således at vide at kvinderne enten skildres som virkelige idealbilleder eller sorte som farlige væsener. Kvinden som fristerinde i seksuel henseende hører til *vita*-genren, får vi at vide. Sortstemplingen bygger dog i dette *vita* alene på en ikke overbevisende udlægning af et enkelt kildested, nemlig de dansende kvinder på Eskilsø

⁶ *Vitae Sanctorum Danorum*, udg. ved M. Cl. Gertz, 1908–12; *Danske Helgeners levned*, i oversættelse ved Hans Olrik 1893–94; et formodet tabt ms. til Margrethelegenden er nylig udgivet (Helge Søgaard: *Overleveringen om den hellige Margrethe af Roskilde. Historie*, Ny rk. XV:3, 1984, s. 476–83), men ser ikke ud til at få betydning for de her fremlagte resultater.

der skal have gjort ende på kannikernes dyd,⁷ men ellers er den genrebestemte modsætning mellem *vita* og *miracula* klar nok.

At de europæiske legendegenrer i almindelighed har stor betydning for de danske tekster er forlængst grundigt påvist af Tue Gad i hans disputats fra 1961, *Legenden i dansk middelalder*, et arbejde som Nanna Damsholt står i stor gæld til. Derimod synes det ikke muligt at påvise konkrete middelalderlige forlæg for de analyserede tekster. Problemet rejses i forbindelse med Margrethe-legenden. Netop i spørgsmålet om denne legendes Roskildetekst fremføres iøvrigt et selvstændigt synspunkt med henblik på genrebestemmelse. Det vises hvorledes legendepræget her træder i baggrunden mens biskop Absalon, Hvideslægten og stiftsbyen Roskilde fremhæves. På den baggrund overvejes det om teksten snarere skal forstås som et stykke af en bispekrønike. Der demonstreres her som andetsteds indsigt i helgenkultens politiske udnyttelse i datidens samfund.

Allerede i analysen af Vilhelms *vita* forklaredes visse træk som udtryk for klosterverdenens kvindesyn, og det rejser spørgsmålet i hvilken udstrækning legendernes kvindebillede er bestemt af deres tilblivelse i de to forskellige dele af kirken. Nanna Damsholts synspunkt er her at legendernes *miracula* er det klareste eksempel på at det sækulargejstlige kvindebillede har sat sig spor i den danske litteratur (s. 257). Dette må forudsætte at de to analyserede mirakelsamlinger, Vilhelms og Knud Lavards, skylder præster deres udformning, og det anføres da også at beretningerne er nedskrevet af klerke (s. 229).

Hertil er at sige at Knud Lavard-miraklerne også efter Nanna Damsholts mening er blevet til hos munkene i Ringsted kloster (s. 201, 209), og det er heller ikke muligt at bevise eller sandsynliggøre at Vilhelms mirakler er indsamlet og bearbejdet af en præst der virkede i verden, selvom det er en mulighed eftersom Æbelholt kloster beboedes af

⁷ Det hedder i afhandlingen s. 181 at Vilhelm blev kaldt fra Frankrig til Danmark for at reformere det kannikesamfund der fandtes på Eksilsø i Roskilde Fjord, og jo værre det stod til før han kom desto større blev æren bagefter – og det stod slemt til: Nogle kvinder var taget med til bords og man dansede, og da festerne stod på i flere dage, kan man gøre sig sine tanker om, hvad der yderligere foregik. Teksten (Gertz, s. 319f.) viser e.m.m. at brødrene ikke overholdt ordenens forskrifter for munkelivet, men det er ikke ensbetydende med at kvinderne skildres specielt negativt eller sort. Kannikernes fejl er at de ikke holder verden ude, hvad der er meningen med et kloster. Der er i teksten en hovedmodsætning mellem *regulares* og *seculares*. Kannikernes verdslige slægtninge kommer ind i klosteret, mænd tillige med deres kvinder, men det er ikke værre at kvinder kommer ind end at mænd gør det. Kvinderne hænges ikke ud. Når det i afhandlingen anføres at festerne holdt på i flere dage, er det en overfortolkning. I teksten står at gæsterne kom på årets højeste fester (*in summis festivitatis anni*), d.v.s. på de helligdage der havde de højeste festgrader. Man kan ikke på grundlag heraf udtale sig om hvor længe de blev i klosteret.

augustinerkanniker. På den baggrund kan jeg ikke se at det er velvalgt at betegne kvindebilledet i *miracula* som sækulargejstligt. Det er Nanna Damsholts fortjeneste at have påvist et positivt kvindebillede i disse fortællinger, men det kan tilstrækkeligt forklares af genren og teksternes nære tilknytning til bestemte udsnit af det daglige liv som det udfoldede sig omkring 1200.

Som forklaring på kvindebilledet i mirakelfortællingerne regnes der også med litterær komposition. I modsætning til hvad man skulle forvente møder vi i første halvdel af Knud Lavard-mirakelsamlingen et mere negativt kvindebillede end normalt, og forklaringen skulle være litterær bearbejdelse, vistnok af ringstedmunken Robert af Ely.

Argumenterne for at der er tale om litterær komposition forekommer svage,⁸ og det er da også først undervejs at synspunktet for alvor forlægtes.⁹ Opgaven er nu også vanskelig eftersom Tue Gad har gjort opmærksom på at vi ikke kan vide noget afgørende om disse fortællingers form da de kun foreligger som excerpter. På trods heraf underkastes samlingens allerførste, korte fortælling en allegorisk udlægning efter middelalderens firfoldige fortolkningssystem.

Fortællingen handler om en hovmodig (*superba*) og forfængelig kvinde der udæsker helgenen, hun er *temptatrix*. Hendes forfængelighed fremgår af at hun optræder med »snirklet ærmelidse« – *pigacium tortuosum* opfattes i overensstemmelse med Hans Orlivs oversættelse som pyntearmer. Det havde her været rimeligt at overveje Gertz's sandsynligere udlægning hvorefter hun optræder med snabelsko og hendes hovmod og vantro ytrer sig ved at hun om helgenen siger til de omkringstående: »Hvis han ikke kan rette mine snabelsko ud, så kan han såmænd heller ikke helbrede jer.« Men forfængelig har hun været i begge tilfælde.

Hendes vantro står heller ikke til diskussion, men det er ikke påfaldende i denne del af skriftet (jfr. fortællingerne nr. 2, 7, 10 og 11) der kronologisk hører hjemme på et tidspunkt da helgenryet endnu var udsat for tvivl. Når kvinden betegnes som *temptatrix* har det givet middelaldermennesket associationer til djævelen der frister Kristus i ørkenen, men at hun også skal forbindes med hin første, katastrofale fristerinde i paradiset have forekommer dog at være en overfortolkning. Kvinden var en

⁸ De første 11 mirakler skulle udgøre en helhed fordi det første og det ellefte angår personer der bærer synden *superbia*. Begge mirakelfortællinger handler om formastelige personer, men det antydes at kvinden hænges lidt mere ud end manden ved at blive først omtalt.

⁹ S. 196 lanceres tanken om litterær komposition yderst forsigtigt og forbeholdent. S. 202 er forsigtigheden ikke slet så stor for endelig at forsvinde s. 207 ff. Hvad der starter med at være svage spor af litterær komposition ender med at blive tegn på det.

fræk og ond kælling der fik sin velfortjente straf for sin vantro på linje med en række andre personer af begge køn i fortællingerne. Hun har gået med pynteærmer eller snabelsko, men der er ikke noget der tyder på at det er et resultat af litterær bearbejdelse. Nanna Damsholt har ret i at mænd og kvinder optræder som ligestillede i mirakelfortællingerne.

Endelig fremføres i afhandlingen den forklaring på kvindebilledet i helgenlegenderne at det er som det er fordi det afspejler kvinders vilkår og sociale position i datidens samfund. Afhandlingen giver udtryk for en høj værdsættelse af mirakelfortællinger som historiske kilder til belysning af bestemte spørgsmål, et overbevisende synspunkt.

Miracula behandles for det første ud fra kulturhistoriske og mentalitetshistoriske synspunkter. De udnyttes i et vist omfang som kilder til dagliglivet som når vi får præsenteret træk til belysning af landsbyfællesskabet. De giver også indblik i de fælles virkelighedsforestillinger som når vi ser hvilken overnaturlig betydning folk tillagde gestus, lugte, lyde og lys for slet ikke at nævne troen på mirakler. Denne måde at udnytte kilderne på er ikke fremtrædende i afhandlingen, men det er en frugtbar synsvinkel og der er her anlagt et værdifuldt perspektiv for fremtidig forskning.

Mirakelfortællingerne er gode kilder fordi disse beretninger om folk der søger hjælp hos helgenen, uforsætligt oplyser mange træk af den datidige virkelighed. Når f.eks. Nanna Damsholt kan påvise at mændene i disse fortællinger i modsætning til kvinderne anføres med deres profession, så afspejler det givetvis et træk ved det patriarkalske samfund. Der er her overensstemmelse mellem kvindens stilling som den fremtræder i legenderne og i det øvrige kildemateriale. Endvidere indeholder mirakelfortællingerne berettende elementer som meddeles ganske utendentiøst, så det ville være meningsløst at tvivle på rigtigheden af hvad der meddeles: hvem de pågældende mænd og kvinder var, hvilke sygdomme de havde o.s.v. Til kvaliteten bidrager at mirakelfortællingerne er opstået under medvirken af kvinder, omend næppe i noget tilfælde med en kvinde som forfatter eller bearbejder.

Som afslutning på det foregående er der grund til at fremhæve at det er en vanskelig opgave Nanna Damsholt har stillet sig. Den er ikke løst når det gælder virkningen i samtid og eftertid af det kvindebillede der udledes af de analyserede tekster. Den argumentation der fremføres for at forklare kvindebilledet i helgenlegenderne er god når den fremhæver genrens betydning, men ikke overbevisende med hensyn til den litterære bearbejdelse af mirakelfortællingerne og deres tilknytning til sækularkirken. Der savnes en nærmere redegørelse for sammenhængen mellem kvindens

stilling i højmiddelalderens samfund som den fremtræder i de analyserede tekster i forhold til andet materiale, og litteraturen om almindelige samfundsforhold er ikke altid sikkert tilegnet.

På den anden side er det godt gjort at de analyserede tekster kan udnyttes som kilde til forståelse af kvinders stilling i et patriarkalsk samfund som det danske i højmiddelalderen. Det er værdifuldt at legendelitteraturen anvendes som social- og mentalitetshistorisk kilde og især er mirakelfortællingernes kvindeskildring af betydelig interesse. Som bidrag til dansk middelalderhistorie er afhandlingen efter sit emne et pionerarbejde. Bogen er blevet til ud fra en helhedsforståelse af kvinders vilkår i fortiden, affattet i et letlæseligt sprog og præget af horisont når danske forhold ses på europæisk baggrund. Det gælder både nutidig kvindeforskning og forhold i den tidsperiode der særligt undersøges.

Esben Albrechtsen

Værkets videnskabelige indsats består i at det bidrager til oplysning om, hvad der kan kaldes kvindeundertrykkelsens fænomenologi i historisk perspektiv, ved at værket – sagt på mere almindeligt dansk – redegør for, hvorledes kvinder er fremstillet i den danske litteratur på latin fra højmiddelalderen, dvs. tiden omkring 1200, og ved at det overvejer hvilket kvindesyn der kan antages at ligge bag dette kvindebillede.

Det er en tapper bog. Ikke så meget ved selve dette at skrive kvindehistorie i en tidsalder hvor der blæser milde vinde om den disciplin – og med rette, på grund af de uacceptable vilkår der bydes kvinder i industrikulturens samfundsliv. Men det er tappert at ville give sit videnskabelige arbejde så vidtrækkende perspektiver som dette værk. Og det er særlig tappert at ville basere sin undersøgelse på et så vanskeligt materiale som det den foreliggende afhandling tager for sig. Professor Aksel E. Christensen, til hvis minde værket er dediceret, ville muligvis med et af sine yndlingsudtryk have betegnet det som »sprødt«.

Begrænsningen til den latinske litteratur er praktisk begrundet. »Da vi ikke har en folkesproglig fra samme tid, foreligger der ikke noget valg«, erklæres det s. 21, og disse vilkår er naturligvis velkendte for alle der har arbejdet med dansk middelalderhistorie. Det ville dog måske have været nyttigt, om præses havde givet plads for den tanke, at latinen i ældre tiders forestillingsverden var et i det væsentlige uforanderligt sprog, et ædelt sprog hvis ædelhed bestod i dets stabilitet, dets ufordærvlighed – medens folkesprogene, vulgærsprogene, var undergivet forandring og let lod sig korrumpere (jeg bruger en formulering der stammer fra Dante,

Convivio I, 5, 7, men der er mange andre udtryk for denne tanke, som er fundamental). Tanken finder et praktisk udtryk i en omstændighed som bogen omtaler s. 67, nemlig at den latinske bibel *Vulgata* som middelalderkirken brugte, var den samme i mere end tusind år. En middelalderlig lærd ville, hvis han kunne blive bekendt med at vi i vore dage benytter folkesprogene til jura, international politik, videnskab og andre høje materier, rystes over den begrebsforvirring som måtte blive den uundgåelige følge af denne praksis. – I bogens kapitel om helgenlegenderne konstateres det s. 168: »Mærkeligt nok er legenderne om vore egne helgener alle skrevet på latin. Legender på dansk har vi kun om udenlandske helgener«. Forholdet er måske, i betragtning af forestillingen om latinen som et ædelt og uforanderligt sprog, ikke så mærkeligt endda. Latinen bruges nok særlig, når der skrives for evigheden eller for eftertiden, medens folkesproglige tekster kunne være en art forbrugsgods (med de uheldige virkninger for overleveringen, dette ville indebære). De latinske legender om de danske helgener er da, ikke originaleksemplarerne (desværre), men gengivelser, forsøg på gengivelse af originalteksterne, medens de dansksprogede legender om de udenlandske helgener vil være at anskue som en art forbrugsgods. – Det ville også være rimeligt i denne sammenhæng at tænke på fortalen til Saxos Danmarkshistorie, hvor han omtaler de gamle danskeres indskrifter på klipper og store sten »med de den gang brugelige bogstaver« og fortsætter: »Hvor mange historieværker må vi ikke tro, at folk, der var således sindede, ville have frembragt, hvis de havde været latinen mægtige?« (Winkel-Horns oversættelse, s. XIX).

Disputatsen har som nævnt et for videnskabelige arbejder sjældent stærkt samfunds- og kulturengagement og et markant ideologisk præg. Det ses som et mål for kvindehistorien at styrke denne gruppes identitetsfølelse, »Hente styrke til kampen for fremtiden i den fælles fortid« (s. 10). En sammenstilling (stadig s. 10) med landbo- og arbejderhistorie indebærer, hvis den skal give mening, at formålet med landbohistorie er at styrke bøndernes – og formålet med arbejderhistorie at styrke arbejdernes – stilling i samfundet, hvad der forekommer noget snæversynet i forhold til den videnskabelige praksis på disse områder, som vi kender her i Danmark. Det kan f.eks. ikke betvivles, at Fridlev Skrubbeltrangs »Det danske Landbosamfund 1500–1800« kan medvirke til at styrke bøndernes identitetsfølelse med deres forfædre, men det er en almindelig erfaring at bogen kan meget andet, hvad der set fra videnskabens synspunkt må være en fordel. Omvendt er det en svaghed i præses' udgangspunkt, at kvindehistorie, »i denne karakteristik i det mindste«, skal have dette gruppestyrkende formål. Disciplinen må, hedder det,

forestille sig »modstand eller modvilje« hos dem der »ikke ønsker gruppen styrket på denne måde« (s. 10), hvad der næppe kan betyde andet end at læseren på forhånd må lade sig pådutte, at hans eventuelle kritik vil være ideologisk præget. Ingen seriøs kritiker vil dog kunne acceptere at give sig ind under disse betingelser.

Bogen er skrevet i et enkelt, ubesværet sprog. Citater meddeles normalt i dansk oversættelse, men originalteksten er – hvor forfatteren har skønnet det nødvendigt – let tilgængelig i noterne eller i paranteser i teksten. Der er ikke mange fremmedord i bogen, og hvor de findes er der ofret megen omhu på at forklare dem så at de er forståelige for andre end de på forhånd indviede. Kapitelinddelingen er overskuelig, og overskrifterne klare, i det mindste for den læser der har tilegnet sig forfatterens terminologi, hvori det navnlig er vigtigt at sondre mellem kvindefremstilling, kvindebillede og kvindesyn. De retoriske spørgsmål der strukturerer teksten, *Hvorledes fremstilles kvinderne?*, *Hvorfor således?* og *Med hvilken virkning?*, kan ikke undgå at virke monotone, men klarhed skaber de, også når det skal afsløres at der intet er at se. Bogen er forsynet med et register over personnavne i teksten, nødvendigt for at følge undersøgelsens gang, hvor samme person i samme værk nødvendigvis må optræde flere gange i bogens tekst.

Alligevel er det en mærkeligt utilgængelig bog. Den er ikke reserveret med hensyn til sine egne forudsætninger og problemstillinger. Dem ofres der faktisk megen plads på. S. 9–15 lægger forfatteren sine personlige forudsætninger frem, *Anledning, Bogen i forhold til kvindebevægelse og kvindehistorie, Problemstilling, Disposition, Terminologi, Kvindesyndsvinkel, Fremgangsmåde*, her anføres også træk af forfatterens livshistorie til forståelse af bogens tilblivelse, den valgte fremgangsmåde og det ønskede sigte. Utilgængeligheden, reservertheden over for læseren, består i at fremstillingen – uden at slippe sit frejdige, uhøjtidelige præg – bryder brat af på væsentlige punkter, hvor det var forfatterens hensigter der skulle beskrives. Det gælder erklæringerne s. 21–22 om »generelt metodemæssigt«, »først og fremmest«, at have arbejdet som historiker (stillet de klassiske spørgsmål til kilderne, hvad siger de som levninger og som beretninger), men dog ikke ville beskæftige sig med den enkelte forfatters kildebrug eller, som det flot kaldes, hans skrivebordssituation. Og det gælder erklæringen s. 10 om undersøgelsens forhold til den marxistiske og den feministiske retning inden for kvindehistorien, »nærværende undersøgelse placerer sig et sted mellem de to yderpunkter«. Som denne intention realiseres i den følgende fremstilling, må erklæringen tidvis opfattes som et hverken-eller, tidvis som et både-og.

Det er ikke nogen humoristisk bog, og emnet er da også dystert, kvindens undertrykkelse i samfunds- og kulturlivet, eller inden for alt det vi med et letsindigt udtryk kalder det virkelige liv, en undertrykkelse der tydeligvis skal opfattes som værende så gammel som historien. S. 35 tales der om, hvorvidt »linien fra oldtid til renæssance er nedadgående, når det gælder kvinders sociale, økonomiske og retslige stilling« eller andre »bud på, hvorledes den generelle udvikling med hensyn til kvinders stilling har været«. Fremstillingen holder sig principfast klar af vulgære forklaringer på kvindeundertrykkelsen. Det er hverken udtrykkelig mændenes skyld, kirkens skyld eller kristendommens skyld, at kvinder undertrykkes. Forfatteren sigter på at fremdrage autentiske sprogligt-litterære mønstre i kvindeundertrykkelsens fremtrædelsesformer, identificerer nogle af disse mønstre med mønstre der stadig gør sig gældende i vore dage, og taler flere steder om et »ideologisk efterslæb«. Selv om udtrykket »efterslæb« kunne have været heldigere valgt (fordi det i arbejdsmarkedets lønforhandlinger plejer at betegne beløb nogen har til gode), kan der i fremstillingens sammenhæng ikke være tvivl om, at det er et hovedformål i sig selv at fremdrage disse autentiske sprogligt-litterære strukturer, hvorledes de så end skal forklares. Og forfatterens tidligere arbejder udviser da også flere glimrende eksempler på en sådan begrebsarkæologi, ikke mindst afhandlingen om abbed Vilhelms breve (1978).

Ingen kan forlange, at bogen skulle være humoristisk, men det var i grunden at vente at den var alvorlig. Men der er noget u-alvorligt over overvejelser der er så generaliserede, at det drejer sig om kvinden i op- eller nedadstigen socialt set over så lange åremål at ingen kan sige, om det er 20 eller 40 generationer det drejer sig om. Som socialhistorie betragtet tilhører bogen en retning i nyere forskning der har fejret store triumfer, særlig siden Den anden Verdenskrig, både inden for den materielle og inden for den åndelige kulturs historie i middelalderen, en retning der har sit særpræg ved at den frem for alt forsøger at konkretisere abstraktionen. Men det savner f.eks. alvor at tale om kvindens byrdefulde opgave i børnenes pasning uden at tage hensyn til, at Danmarks middelalderlige befolkning må have levet i en så direkte konfrontation med døden, at børnene meget vel kunne være døde, og deres forældre med, før nogen havde nået at overveje om de orkede at passe dem. Vi har ingen statistik på området, af gode grunde, fordi oplysningerne ikke foreligger i tilstrækkeligt omfang, men et blik på den danske kongefamilies stamtavle (i J. P. F. Kønigsfeldts »Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter«, 2. Udg. 1856) vil f.eks. vise, at Erik Glipping der havde to søskende der blev voksne, også havde to eller tre søskende der døde som spæde eller som unge; i

næste generation, Erik Menveds og Christoffer II.s, er der i alt fire der blev voksne, men to der døde som spæde og een der døde som meget ung; af Valdemar Atterdags børn overlevede kun Margrethe faderen, men hun havde tre søskende der døde som børn (den ældste af dem blev fem år gammel), tillige en broder der døde i nitten års alderen; Margrethes søster Ingeborg var foruden hende det eneste af Valdemar Atterdags børn der levede så længe at hun opnåede at blive gift (og hun var 32–33 år gammel da hun døde). Margrethe selv blev gift da hun var ni år gammel; fra omkring tolv års alderen opdroges hun ved sin ægtefælles, kong Håkon af Norges hof, atten år gammel blev hun moder, 27 år gammel enke, og da hun var midt i trediverne blev hun tillige sønneløs. Efter Olufs død tog hun Ingeborgs datterbørn, sine nærmeste arvinger, til sig (Erik af Pommern og hans søster Catharina). Selv opnåede hun at blive tres år gammel. – Under middelalderens vilkår med hensyn til befolkningsudviklingen har spørgsmålet om børnepasningen muligvis været underordnet i forhold til de mest basale eksistensovervejelser.

Det har vel stadig overvejende været kvinder der har passeret de forældreløse børn. Men hvor industrikulturens befolkningsforhold gør det til det normale, at børn passes af deres forældre (:mødre), og forældreløsheden i sig selv har undtagelsens præg – medens mødrenes børnepasning fremtræder som en kulturelt normativ forpligtelse på biologisk grundlag – dér er middelalderens forhold anderledes. Forældreløsheden er en mere almindelig tilstand; det var stadig kvinder der passede de forældreløse børn, men grundlaget var fjernere slægtskab eller et ansættelsesforhold. Kvindehistorisk måske ikke mindre interessant, men socialt måske mere kompliceret at tage stilling til.

Oversigtskapitlerne *Kvindes stilling i det danske samfund* (s. 42–54) og *Kvindesynet i den vesteuropæiske katolske tradition* (s. 55–83) er blevet til ved kompilation af håndbogstekster, leksika og centrale monografier. Ikke mange af de benyttede arbejder er blevet til i en sammenhæng der ligner den, hvori nærværende bog hører hjemme, men intet af de benyttede værker karakteriseres for sin ophavssituation. Herved sparer forfatteren ganske vist sin læser for mange af de akademiske forbehold, hvormed denne litteratur i sin tid kom til verden, men i betragtning af, hvor fyldigt der er redegjort for afhandlingens egen tilblivelsessituation, kan forholdet ikke kaldes tilfredsstillende.

I det hele savner litteraturbenyttelsen kritik. Et eksempel er gengivelsen s. 175 og 176 af Jane Tibbetts Schulenburgs afhandling i *Journal of Medieval History* 1978 ('Sexism and the Celestial Gynaecium – from 500 to 1200'). Det har betydelig interesse, hvilket talmæssigt forhold der består

mellem kvindelige og mandlige helgener i forskellige faser af kirkens historie. J. T. Schulenburgs undersøgelse er gennemført på grundlag af det bedste, moderne opslagsværk *Bibliotheca Sanctorum* (I–XIII, 1961–1970), og resultatet kan ganske rigtigt gengives således (nærværende bog s. 176), »at kvinder generelt har den største plads, de bedste muligheder, i begyndelsen af de forskellige faser i kirkens udvikling. Så snart en bevægelse eller retning bliver etableret, mister kvinder indflydelse, taber terræn«. Men præses nævner ikke, at basis for J. T. Schulenburgs statistik er de pågældende helgeners dødsår (ikke f.eks. deres kanonisation eller noget skøn om kulminationen i deres betydning for den kristne kult), og præses har i det hele ikke blik for at denne undersøgelse i grunden er begrænset til, hvor mange kvinder der kom i himlen til forskellig tid, hvad den lidt spidsfindige titel også indebærer. Til dette formål er dødsåret naturligvis et godt kriterium, men det forholder sig anderledes hvis det drejer sig om det langt væsentligere spørgsmål, der i præses' sammenhæng er hovedsagen, nemlig hvad de kvindelige helgener betød i forhold til de mandlige. En bemærkning hos J. T. Schulenburg om at Den hellige Ursula og de 11.000 jomfruer har bevirket et udslag i statistikken for den ældre periode, har ikke givet anledning til kommentar, hvad der ellers havde været rimeligt i betragtning af netop disse helgeners store betydning i senmiddelalderens fromhedsliv.

Kapitlet om middelalderkirkens kvindesyn anvender begrebet katolicisme i en klart efter-reformatorisk betydning, hvad der ganske vist har en vis hjemmel i sproget, men hvad der i den foreliggende sammenhæng har den uheldige konsekvens, at fremstillingen synes at argumentere for, at det snarere er katolicismen end kristendommen der er kvindeundertrykkende. Kapitlet lader ude af betragtning, at middelalderkirken var en kæmpende kirke, der til stadighed stillede over for konkurrerende bevægelser krav på at være den sande kirke, bevægelser der imidlertid ikke i den middelalderlige situation uden videre kan identificeres med protestantismen eller en evangelisk holdning. Det er slet ikke overvejet, om der i de middelalderlige kætterbevægelser fandtes kvindesyn af interesse i forhold til den etablerede kirkes standspunkter. Og hvor det i kapitlet om historieskrivningen s. 157 kategorisk erklæres om Sven Aggesen at han var sig sin »katolicisme« bevidst, burde der givetvis have stået »kristendom«.

Kapitlet *Kvindebilledet i dansk historiografi* (s. 84–167) indeholder andet led af det forskningsresultat der bærer afhandlingen, et resultat hvis første led udgjordes af analysen af helgenlegenderne, og som består i at konstatere en afgørende forskellig narrativ funktion for kvindeskikkelser-

ne i henholdsvis helgenlitteraturens mirakelfortællinger og historieskrivningen, samt inden for denne to markant forskellige kvindesyn, et kønsneutralt og et kvindefjendsk.

Graden af litterær bearbejdelse spiller uundgåeligt en rolle for analysen af sådanne (i de mindste foregivne) virkelighedsskildringer som historieskrivningen udgør. S. 88–89 i behandlingen af Sorø-årbogens notits 1260, Fyrst Jarimir blev skændigt dræbt af en kvinde (*turpiter occiditur a muliere*), indrømmes det udtrykkeligt at notitsen »kan afspejle den realitet at Jarimir faktisk blev myrdet af en kvinde«. Alligevel konkluderes det at det kvindelige element her »bruges til at skænde manden med«. Grammatisk mere korrekt og bedre i overensstemmelse med tidens retstilstand ville det have været, om sætningen var tolket anderledes, således at det kvindelige element bruges til at skænde *drabet* med, fordi der i dette tilfælde ville være tale om et drab der ikke kunne bødes eller hævnnes.

Kapitlet viser på en interessant måde, at kvindesyntet ikke – selv om der må tages hensyn til, hvilke genrer der er tale om – er absolut genrespecifikt. Selv om resultatet er negativt, bliver det ikke af den grund mindre værdifuldt. Men det burde have givet anledning til en konfrontation med netop disse fremstillingerens proveniens, der ofte – som den almindeligt er akcepteret i forskningen – hviler alene på slutninger på grundlag af indholdet (at Rydårbogen stammer fra Ryd kloster beror således alene på dens interesse for cistercienserforhold og dens optagethed af grænselandets problematik).

I behandlingen af Saxo må det hilses med glæde, at der er gjort et forsøg på anvendelse af moderne sprogvidenskabelig-litterær analyse, som formodentlig endnu ikke har fået den opmærksomhed i historieforskningen som den kunne fortjene. Det havde været af stor interesse, om forfatteren havde ladet sine aktantanalyser af kvinder i Saxos 8. bog publicere, i bogen eller på anden måde (jfr. s. 123 og note 115, hvor det blot oplyses at de foreligger og at de ligger til grund for en foregående, fyldig og interessant redegørelse for kvindeskikkelserne som, hvad der i denne terminologi hedder »modstandere«).

I afsnittet *Opfattelsen af kvindens natur* s. 135–136 (ikke at forveksle med et andet afsnit med samme titel s. 121) bringes iagttagelserne af aktivt handlende kvinder i 8. bog på en interessant måde i forbindelse med eksplicitte udsagn hos Saxo om kvinders naturlige egenskaber og det understreges tydeligere end i den hidtidige Saxoforskning, på hvilken måde Saxo har beskæftiget sig indgående med kvindenaturen. Selv om Saxo, som det noteres flere steder, næppe har haft mange samtidige læsere, kan der ikke være tvivl om, at hans behandling af kvindenaturen

udtrykker et kvindesyn som har været fast forankret i tiden, og som det vil være af væsentlig betydning at lære nærmere at kende. Men hvorledes Saxos fremstillingsmåde med hensyn til kvindeskikkelserne – som nu ved denne undersøgelse er klarlagt bedre end tidligere – er forankret i hans menneskesyn og hans forhold til kristendommen, det er foreløbig ikke afklaret.

Det er skade at bogen ikke beskæftiger sig indgående med Saxos fortale, hvori indgår så væsentlige begreber om *natio* og *patria*, begge med konnotationer i retning af slægtens biologiske fortsættelse og derfor af stor interesse for en undersøgelse af kvindesyntet. Den middelalderlige grammatik afledte både *natio* og *natura* af verbet *nascor*, jeg fødes, hvad der må antages at have betydet noget for anvendelsen af disse begreber. Og selv om nærværende fremstilling anfører mange karakteristiske udtryk fra Saxos fremstilling vedrørende kvinders naturlige egenskaber – der ved en umiddelbar læsning vil chokere et moderne menneske – har den ikke argumenteret for, hvorledes disse steder skal læses inden for rammerne af Saxos helhedssyn, frem for alt hans kristendomsforståelse. Hvis denne, som det er overordentlig sandsynligt, indebærer at kristne mennesker i modsætning til hedningene ikke er prisgivet deres natur, at kristendommen just er, hvad der i frelsessammenhængen gør dem uafhængige af natur, skal ordene netop ikke tages direkte efter deres nutidige valør.

Værkets karakteristik af kvindebilledets elementer, således som de bruges til at argumentere for et ideologisk efterslæb, en forbindelse mellem middelalderens og den moderne tids kvindeundertrykkelse, må nødvendigvis være af foreløbig beskaffenhed. Bogen understreger, hos den læser, der fatter mistillid til de alt for generelle, og ikke vel underbyggede, udsagn af udviklingsfilosofisk og kulturhistorisk art, snarest en fornemmelse af, at kvindeundertrykkelsen som samfundsfænomen fortrinsvis er knyttet til industrikulturen. Her i industrisamfundet er det at udviklingen forløber i en så hastig takt, på det økonomiske og det sociale område, at profitmulighederne skifter så hurtigt, at løn- og arbejdsrelationerne for udsatte grupper særligt bliver belastede. Industrikulturen ejer ikke den respekt for arbejdet som var en fast bestanddel af middelalderens religion og samfundsmoral. Middelalderen havde en grundfæstet mistanke til rigdom der ikke var erhvervet ved arv af jord, ikke urimelig i et højt udviklet agrarsamfund.

Der kan ikke være tvivl om, at der i det ideologiske forsvar for den lidet pyntelige tilstand som industrikulturen udviser på dette område er benyttet begreber og forestillinger af middelalderlig proveniens, men her optræder disse middelalderlige grundforestillinger i så tilfælde lige så

falsk som de middelalderborge, -kirker og -kapitelhuse, som den tidlige industrikultur opførte og indrettede til skoler, biblioteker og jernbanestationer.

Som motto over denne velskrevne, uhøjtidelige fremstilling kunne stå et citat af Søren Kierkegaards forord til »Begrebet Angst«, om at når nogen vil skrive en bog og har gjort de nødvendige forstudier, også glædet sig over hvad godt andre tidligere har skrevet, »da behøves intet videre, da skrive han sin bog frisk væk som fuglen synger sin vise, er der nogen der har gavn eller glæde af den, så meget desto bedre«. Denne formulering passer godt på bogens stil. Forfatteren har forfulgt en god tradition i dansk humanistisk forskning ved at skrive så enkelt og så forståeligt, at de fleste – med et mindstemål af anstrengelse – vil kunne begribe hvad der er meningen, også begribe når der er brist i meningen. – Men der er en eftertanke hos Kierkegaard i det netop citerede forord, som ville have gavnet, hvis den havde været taget i betragtning her, at nemlig bøger ikke behøver tage alle verdens bekymringer på sig, ikke befatte sig med alle menneskehedens problemer til alle tider, »ikke enhver der tilbyder sig at kautionere for hele samtiden, har dermed bevist at han er en vederhæftig mand der kan indestå for sig selv«. I denne henseende kunne der her være udvist større selvbeherskelse, og teksten ville være blevet mere troværdig.

Som undersøgelsen foreligger, illustrerer den et optisk princip, hvad der naturligvis er god mening i, når det er billeder den handler om. En lukket, lystæt kasse med et hul midt i den ene side vil på kassens modsatte inderside udvise et (omvendt) billede af et udsnit af omverdenen, skarpere, jo mindre hullet er. Ved den en-strengede eller en-øjede analyse der her er foretaget, er der fremdraget træk ved den danske latinske middelalderlitteratur, som næppe ville være kommet frem for os på anden måde. Værdien heraf mindskes ikke ved, at de anførte forklaringer for en dels vedkommende er utilstrækkelige, og at ikke alle bogens meninger kan være sande.

Kai Hørby

ULLA HAASTRUP & ROBERT EGEVANG (red.): Danske kalkmalerier. Gotik 1375–1475. Nationalmuseets Forlag 1985. 208 s. Ill. Kr. 328,00 i subskription, kr. 348,00 i løssalg.

Indenfor de sidste 15 år har den videnskabelige interesse for middelalderlig ikonografi og kalkmalerier taget et opsving i Danmark. Siden 1970 er udkommet det nordiske tidsskrift *Den iconographiske post* (ICO), og i samme tidsrum har nordiske ikonografiske symposier resulteret i lærde artikelsamlinger. Grundige rekognosceringer i kirker fra det middelalderlige Danmark har foreløbig givet sig udslag i et firebinds værk om kalkmalerierne i de gamle danske provinser øst for Øresund, og et tilsvarende om Lolland, Falster og Møn er på trapperne. Disse arbejder er imidlertid ikke kendt i bredere kredse. Den store interesse, som kalkmalerier alligevel nyder hos mange mennesker, skyldes i første række to forfattere, der hører hjemme udenfor den institutionaliserede kunsthistorie: R. Broby-Johansen og N. M. Saxtorph, med henholdsvis »Den danske billedbibel i kalkmalerier«, 1. udg. 1947, og »Jeg ser på kalkmalerier«, 1. udg. 1967, begge senere kommet i reviderede udgaver.

Fælles for de to bøger er, at de er præget af glæde over kalkmalerierne og stor indsigt i deres billedverden, parret med sprudlende formidlingsevne og en personlig holdning. I kraft af disse kvaliteter har bøgerne været det inspirerende udgangspunkt for de fleste af os.

De seneste års forskning har naturligvis bragt meget nyt i forhold til de to ovennævnte, klassiske bøger, og det må bl.a. være ønsket om at bringe disse resultater ud til et større publikum, som ligger bag det nye værk »Danske kalkmalerier« fra Nationalmuseets forlag. Ved deltagelse af mange forfattere skulle den faglige standard sikres på alle områder, men samtidig måtte teksten være letlæst og indgå i en snæver sammenhæng med et overdådigt billedmateriale. Man må med rette stille store forventninger til et sådant storværk, skrevet af fagfolk, rettet mod et bredt publikum og pragtfuldt illustreret. Værkets omfang på hele syv bind og den anseelige pris medfører tillige, at der næppe vil være marked for nye populære bøger om danske kalkmalerier i lang tid fremover.

Om det nye kalkmaleriværk virkelig lever op til de store forventninger, kan det måske være svært at afgøre ud fra det først udkomne bind. Men det forekommer mig, at der ved dette bind foruden en række positive sider er nogle svagheder, som bør påtales nu i stedet for efter værkets fuldendelse i håb om, at i al fald en del af dem kan afhjælpes i de senere bind.

Når man tager bogen i hånden, ser den lovende ud: fast bind med en fint komponeret forside, på indersiden udbredelseskort og herefter et

dramatisk titelblad, som fører os midt ind blandt dødingene, der opstår på dommens dag. Blader man bogen igennem, fortsætter det positive indtryk: god papirkvalitet og et utal af fine fotografier, hovedparten i nye farveoptagelser ved Nationalmuseets fotograf Lennart Larsen, hvis mesterskab afslører sig i de knivskarpe, velkomponerede billeder. Lennart Larsens dygtighed understreges kun ved sammenligning med nogle af de billeder i værket, som ikke er optaget af ham.

I bogens to indledende afsnit behandler redaktørerne, Robert Egevang og Ulla Haastrup, henholdsvis Danmarkshistorien og kalkmalerierne generelt i perioden 1375–1475. Den historiske indledning er svag – især afsnittet om »Kvinden«. I Ulla Haastrups udmærkede afsnit mærkes derimod forfatterens dybtgående kendskab til stoffet, veldisponeret fremlagt og fortalt i et letflydende, mundret sprog. Her behandles de overordnede spørgsmål: Hvorfor, hvordan og hvor maledes der kalkmalerier? Hvem bestilte og betalte, og hvem malede? De 25 sider er en spændende og appetitvækkende introduktion til det efterfølgende hovedafsnit med de 68 artikler om udvalgte emner.

Eftersom de 68 artikler er forfattet af 25 forskellige mennesker, kan det ikke undre, at sprog, fortællestil og til en vis grad også informationsindhold varierer en del. De enkelte artikler må nødvendigvis være temmelig korte for at tilgodese værkets princip, at hver artikel med tilhørende billeder kun kræver ét opslag. Alene artiklerne nr. 21, 32 og 49 (alle af Ulla Haastrup) bryder princippet ved at brede sig over flere sider. Det er bestemt ingen ulempe, at enkelte artikler således tiltvinger sig et lidt større omfang end de afmålte to sider. Flere af de andre artikler kunne uden skade have fået tilsvarende plads, så der havde været mulighed for lidt større uddybning, end det nu er tilfældet. Der er dog ingen dårlige artikler, og de fleste er endda spændende, tit med synspunkter, der vil være nye for læseren, og med gode indfaldsvinkler. Det er urimeligt at fremhæve en enkelt af forfatterne, men det må dog nævnes, at Ulla Haastrup også her trækker det store læs med 26 af de 68 artikler.

Artiklerne har numre, mens bogen ikke er fortløbende pagineret. Resultatet er blevet, at det er umuligt at henvise præcist til en oplysning eller et billede i værket. I det følgende sætter jeg t.h. (til højre) og t.v. (til venstre) efter artiklens nummer for at anføre, hvilken side jeg taler om.

De mange fotografier er anbragt direkte i teksten uden særskilte billedtekster. Det giver hvert opslag et smukt præg, men det gør det svært at finde ud af, hvilke kalkmalerier billederne viser. Et par eksempler: man skal være latinkyndig og/eller kalkmalerikender for at indse, at billedet nr. 15 t.h. stammer fra nordvæggen i koret i Gimlinge kirke. Det fremgår ikke af den korte tekstomtale, at der bringes et billede. Under nr. 39 t.h.

ses et lille mandshoved, som ikke omtales (det er Simon af Kyrene i Kærum våbenhus). Andre steder nævnes motiverne ganske vist i teksten, så en kalkmalerikender kan identificere dem, men det er nok et spørgsmål, om den almindelige læser med samme lethed finder det rette billede. I nr. 51 t.v. er det f.eks. sin sag at identificere de udviskede billeder med Kains og Abels offer og Kain, der myrder Abel. Sidstnævnte motiv bringes i øvrigt under nr. 50 i farver, men uden omtale i teksten. Jeg tror, at man ville forebygge en del tvivl og misforståelse, hvis man gav billederne undertekster med små typer, på samme måde om det er sket i de indledende afsnit.

Billedredaktionen er som regel – men ikke altid – vellykket. Især går det galt i nr. 15, hvor der mangler et billede af rævens og storkens gæstebud. Og i nr. 52 har billedet af tornekrøningen ikke meget med artiklens emne at gøre.

De ovenstående svage punkter tilhører trods alt småtingsafdelingen. Værre er det, at de 68 artikler er opstillet uden nogen form for tematisk orden. Redaktionen har valgt at behandle billederne i strengt kronologisk rækkefølge og at holde gennemgangen fra samme kirke samlet. Et udpluk af indholdsfortegnelsen viser meget klart konsekvenserne: 1) Adams død, 2) Kristi profeter, 3) Det forsvundne epitafium, 4) Den ridende død, 5) Dronningens alterstiftelse, 6) Hellig Olavs kapsejlds, 7) Physiologus...! Det havde øget værkets tilgængelighed, hvis redaktionen havde påtaget sig at gruppere og tematisere de behandlede motiver. Da hovedparten af artiklerne beskæftiger sig med motiver, som blev malet mange forskellige steder på forskellige tidspunkter, er den strengt kronologiske opdeling ikke særlig logisk og i virkeligheden ikke mulig, jfr. nr. 4 om den ridende død og nr. 9 om Stefans martyrium. Det stilles i udsigt, at værkets sidste bind vil rumme ordforklaring og stedregister. Et emneregister nævnes ikke, men er absolut nødvendigt. Allerede i det første bind gør de talrige, utematisk ordnede småartikler det svært at orientere sig, og når alle syv bind foreligger, bliver det en umulighed uden et emneregister.

Værket indeholder et katalog, hvis princip er at medtage »samtlige kalkmalerier, der er omtalt i de artikler, der er medtaget i dette bind«. Kataloget er opbygget alfabetisk efter kirkens navn og omtaler datering, afdækning, restaurering, samt alle registrerede motiver i kirken, bevarede såvel som forsvundne. Til sidst anføres litteratur om den enkelte kirkes kalkmalerier.

Dette katalog ville være et uvurderligt hjælpemiddel under den forudsætning, at alle væsentlige udsmykninger fra perioden var omtalt i bogen og derfor kunne findes i kataloget. Det er imidlertid langt fra tilfældet. Hovedparten af de kirker, der nævnes i fortegnelsen over

værksteder s. XVI, findes ikke i kataloget, og det udelader endda flere kirkeudsmykninger, der faktisk omtales i teksten, men blot ikke er fremhævet i kapiteloverskrifter (Sværdborg nr. 4, Søborg nr. 9, Gerlev nr. 17 m.fl.). Det er svært at se, hvad kataloget i sin ufuldstændige form skal bruges til. Når mange vigtige udsmykninger mangler, kan det ikke bruges som udgangspunkt for studier, og det er ikke velegnet som håndbog på kalkmaleriture i det danske land. Her er Saxtorph stadig uundværlig.

I sine topografiske angivelser sammenblander kataloget administrative betegnelser før og efter kommunalreformen 1970. Der er ingen henvisninger fra kataloget til de tekstafsnit, hvor kirken omtales. Et andet problem er, at kun litteratur, der knytter sig specielt til den enkelte kirke, nævnes. Mange artikler tager imidlertid udgangspunkt i billeder fra en bestemt kirke, men behandler i realiteten et enkelt motiv og dets baggrund. Her lades den interesserede læser oftest i stikken, hvad litteraturhenvisninger angår. En undtagelse udgør Ulla Haastrups artikler, hvor kataloget faktisk anfører en del litteratur, som omhandler emnet og ikke specielt kirken, f.eks. Næstved S. Peder og Ballerup. Når det kan gøres her, kunne det vel også gøres under de andre kirker. En anden mulighed var at lave en emnemæssigt ordnet litteraturliste i det afsluttede bind.

Foruden bibliografierne i kataloget bringes en fortegnelse over generel litteratur s. XVII. Den er opstillet uden nogen form for systematik, og da den tilmed er ukommenteret, er dens nytteværdig ringe. Fortegnelsen over værksteder s. XVI skulle give indtryk af »hvilke værksteder man kender i dag, og hvilke kirker, disse grupper omfatter«. Det gør fortegnelsen vel også, men stemmer ikke altid overens med tekstafnittene. Værkstedet, der iflg. nr. 66 t.v. malede i en række jyske kirker, er slet ikke optaget! Med lister over andet illustrationsmateriale end kalkmalerier, samt fotograf- og medarbejderfortegnelser klinger bindet ud.

Sammenfattende må det siges, at det første bind af det nye kalkmaleriværk har mange kvaliteter, men på nogle, desværre ikke uvæsentlige, punkter har det svært ved at leve op til forventningerne. Det meste af bogens indhold er udmærket: mange gode tekster og fremragende billeder. Det problematiske ligger primært i den redaktionelle tilrettelæggelse, som på flere områder virker løs og usystematisk. Kalkmaleriværket er ikke ringe, men – det kan blive bedre!

Poul Grinder-Hansen

LOTTE DOMBERNOWSKY: *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671–1849. Administrationshistoriske Studier nr. 8. Rigsarkivet/G. E. C. Gads forlag, 1983. 525 s. 183 kr.*

Forfatteren af den foreliggende afhandling, der i juni 1983 blev forsvaret som filosofisk disputats ved det humanistiske fakultet i Odense, har sat sig for at undersøge, hvad hun selv kalder »et lille og noget eksklusivt hjørne af hele det lokaladministrative netværk, således som det trådte frem i løbet af den danske enevældes epoke«. Der er også – både geografisk og funktionelt – tale om et hjørne. Forfatteren er til daglig arkivar på landsarkivet i Odense og har naturligt valgt at lægge hovedvægten på de fynske len. Ved de privilegier for greverne og friherrerne af 1671, der dannede grundlag for oprettelsen af lenene, hed det, at amtmændene ikke skulle »befatte sig med« grevernes eller friherrernes gods. Det betød, at lensbesidderne kom til selv at udøve en række offentlige funktioner, der ellers var tillagt amtmændene. Det nærmere omfang af disse funktioner og udøvelsen af dem har ikke hidtil være udforsket. Det har amtsmandsadministrationen under enevælden heller ikke, og den foreliggende afhandling er da også kun en del af et større projekt omfattende både amtmændenes og lensbesiddernes administrative beføjelser. Forfatteren af den foreliggende afhandling beklager selv, at det kun er hendes del af arbejdet, der er blevet færdigt, idet undersøgelsen af amtsmandsadministrationen stadig savnes – der er både fordele og ulemper knyttet til projekter, der fordrer flere deltageres medvirken. Det skal dog straks siges, at afhandlingen udmærket kan stå alene og kaster et interessant lys over en del af enevældens retsliv, der hidtil kun har været fragmentarisk kendt.

Bogen er tidligere blevet udførligt anmeldt af Inger Dübeck og Hans Chr. Johansen i *Historie XV*, 1983 (s. 109ff). Omtalen her kan derfor indskrænkes til nogle få til dels mere generelle betragtninger.

Forfatteren har valgt at koncentrere sin undersøgelse om bestemte vigtige sider af amtsmandsmyndigheden og giver på grundlag af et stort arkivmateriale fra de enkelte lensarkiver – fortrinsvis sådanne, der befinder sig på landsarkivet i Odense – en skildring af lensbesiddernes faktiske udøvelse af deres beføjelser og ikke mindst af forholdet mellem amtmand og lensbesidder. Forfatterens emnevalg kan ikke overraske. Slår man op i tredje bind af Ørsteds »Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed«, finder man en udførlig oversigt over reglerne om lensbesiddernes amtsmandsfunktioner inden for de områder, der omtales i afhandlingen, og nogenlunde i samme rækkefølge. De emner, der behandles, er politiforvaltning, forligelsesvæsenet, skifte- og skatteforvalt-

ning og administrationen af vej-, sundheds-, fattig-, skole- og jordemødvæsenet på lenet. Men forfatteren har i høj grad formået at sætte kød på det skelet, som ældre juridiske fremstillinger kan danne ved behandlingen af emnet. Der er læst og refereres i vidt omfang til ældre juridisk litteratur som grundlag for beskrivelsen af indholdet af de enkelte funktioner. Bang og Larsens fremstilling af processen har været et godt hjælpemiddel, og forfatteren synes i det store og hele at være velorienteret i den juridiske litteratur, selv om litteratursøgningen undertiden kunne have været grundigere. Om forligelsesvæsenet har forfatteren således tilsyneladende kun kunnet finde to bøger (jfr. s. 460) og overser herved en lang række afhandlinger af Ørsted og Deuntzers fremstilling af forligelsesvæsenet, der kunne have sparet forfatteren for en del undersøgelser og tvivl med hensyn til fortolkningen af den forordning af 1795, der indførte forligelsesvæsenet, f.eks. med hensyn til private politisager.

En anden og væsentligere indvending, der ret hurtigt melder sig ved læsningen, er den, at forfatteren kun i begrænset omfang har fulgt sine sager videre i det administrative hierarki. En pointe i forfatterens fremstilling er, at lensbesidderne nidkært vogtede over deres rettigheder, og at der derfor kunne opstå kompetencestridigheder mellem lensbesidder og de amtmænd, der administrerede naboømråder eller stiftamtmandene, hvis særlige beføjelser ikke kunne udøves af lensbesidderne. Forfatteren er inde på, at lensadministrationen optrådte som en slags stat i staten, men den dokumentation, der skulle give denne antagelse vægt, nemlig en påvisning af, at centraladministrationen accepterede en selvstændig amtmandsmyndighed for lensmanden uden at gribe ind overfor overgreb, savnes. Der er grænser for, hvor mange arkivundersøgelser et enkelt menneske kan overkomme – det siger forfatteren selv – men så er der også sat grænser for konklusionernes rækkevidde.

Forfatteren har valgt at koncentrere fremstillingen omkring udøvelsen af amtmandsmyndigheden. En nærmere undersøgelse af lenets retlige struktur har forfatteren ikke inddraget i sin undersøgelse. Forholdet er da også det, at baggrunden for grevernes og friherrernes privilegier er ringe oplyst, men det er alligevel et spørgsmål, om ikke en analyse af selve den retlige konstruktion, som lenene hviler på, kunne tjene til en bedre forståelse af nogle af de retlige problemer, som lenene gav anledning til. Forfatteren tager afstand fra en bemærkning i Stig Iuuls »Fideikommissarisk Substitution« om, at lensbesidderne ikke havde politisk indflydelse. Hvad Iuul her tænkte på var dog nok et snævrere begreb om politik – som udtryk for et magtforhold i et modsætningsforhold til centralmagtend forfatterens, hvor indflydelse på lokalt plan også betragtes som politik.

Iuul behandler i sin bog en helt anden side af lenskonstruktionen,

nemlig successionsforholdene. Det er heller ikke dem, der skal berøres her, men som nævnt kunne der måske have været grund til at gå lidt nærmere ind på selve lenskonstruktionen som et led i forståelsen af amtmandsmyndigheden for lensbesidderen. Forfatteren har i mindre grad interesseret sig for denne side af lensvæsenet til fordel for de administrationshistoriske sider, og der har indsneget sig enkelte misforståelser i den korte almindelige fremstilling af lensbegrebet og de retlige problemer, det gav anledning til. Side 33 vil forfatteren tale om »forholdet mellem lensbesiddelse og statsmagt«, men de opfattelser af Mandix og Ørsted, der refereres, vedrører vistnok et helt andet spørgsmål, nemlig om lensbesiddelse kunne betragtes som en ejendomsret. Det er komplicerede spørgsmål, som bl.a. diskuteres ud fra begreber som ufuldkommen ejendomsret eller ejendomsret contra besiddelse, og Ørsteds løsning forekommer egentlig ikke bedre her end de andres. Side 34 synes det, som om forfatteren vil ligestille begreberne førstefødselsret og fideikommissarisk substitution. Det rette forhold er imidlertid det, at førstefødselsretten blot er en af de måder, hvorpå den fideikommissariske succession kunne være indrettet. Diskussionen side 35 af begrebet majorat ville have været overflødig, hvis forfatteren klart havde adskilt de to betydninger af ordet, nemlig dels en særlig arvegangsordning, hvorefter en ejendom tilfalder den ældste i grad nærmeste arving, dels en generel betegnelse for godsmasser, der falder udelt i arv efter bestemte regler.

Lenet oprettedes til benefice for en bestemt slægt, og det var en særegenhed, at de offentligretlige beføjelser var knyttet til godset, selv om dette med særlig tilladelse var afhændet, så længe medlemmer af den slægt, for hvilken lenet var oprettet, endnu levede. Dette måtte imidlertid være en følge af, at slægten atter ved giftermål kunne komme i besiddelse af lenet, sml. bogen s. 227–29, hvor forfatteren tilsyneladende undrer sig over denne konstruktion, der imidlertid var en konsekvens af lensordningen.

Selve lensbegrebet har som bekendt været kendt længe i Danmark. I middelalderen og frem til enevældens indførelse dannede lenet kernen i lokaladministrationen, men siden begyndelsen af 1660'erne blev lenets betegnelse amt, og dets bestyrer, lensmanden, blev til amtmanden. En genoplivelse af lensbegrebet, men nu med et andet indhold, skete med grevernes og friherrernes privilegier af 1671. Ved at tage jordbesiddelser af en vis størrelse til len af kongen var det muligt at opnå forskellige fordele. Det fulgte således af privilegierne, at gods udelt kunne nedarves efter bestemte arvegangsregler, der var fastsat i erektionspatentet, godset kunne ikke danne grundlag for udlæg for gæld, og endelig opnåedes en række offentligretlige beføjelser. Fordelen ved oprettelsen af lenene var

set fra kongens side, at en ny loyal adelsstand blev knyttet til kongen med det særlige troskabsbånd, der lå i lensforholdet. Det var en styrkelse for kongen i forhold til den gamle adel.

For at opnå de økonomiske fordele, som det var for kronen at kunne overdrage store mængder krongods i dårlig forfatning til statens kreditorer, som det var tilfældet i 1670'erne, måtte der kunne tilbydes en modydelse. Lensoprettelsen kommer her i visse tilfælde til at minde om det køb og salg af offentlige embeder, man finder f.eks. i Frankrig. Kronen fik indtægt og nidkære embedsmænd. I modsætning til andre steder, hvor embedernes omsættelighed kunne berøre kronens indflydelse, var den danske konge imidlertid ikke uden kontrol med lenene. Det var kun myndighed på mellemniveau og derunder, der blev indrømmet lensbesidderne, og lenet kunne forbrydes, hvis lensbesidderen gjorde sig skyldig i majestætsforbrydelse. I 1671 havde majestætsforbrydelsen et meget vidt område, i virkeligheden var enhver ulydighed mod kongens befalinger i princippet majestætsforbrydelse. Kongen havde således her et stærkt tvangsmiddel overfor den lensbesidder, der ikke rettede sig efter kongens befalinger – og det er der da heller ikke noget, der tyder på, at lensbesidderne ikke gjorde. Kongen havde således opnået at få den mest loyale gruppe administratorer, som tænkes kan – personer, der havde en økonomisk interesse i at udøve deres øvrighedsmyndighed af hensyn til godsets drift og indtægterne ved forvaltningen og samtidig personer, som var bundet til ham med et særligt troskabsbånd, som de kun under fortabelse af deres ejendom kunne bryde. Snarere end af en stat i staten fremstår billedet af centralmagtens forlængede arm.

Lensordningen var skabt på et tidspunkt, hvor der endnu savnedes klare forestillinger om, hvorledes lokaladministrationen skulle udøves. De betragtninger, der i 1671 havde kunnet føre til at tillægge lensbesidderne amtmandsmyndighed, mistede deres gyldighed, efterhånden som nye tanker om øvrighedsmyndigheden som varetagelse af rene offentlige funktioner uafhængigt af private interesser vandt frem i slutningen af det 18. århundrede. Tendensen gik da også i retning af at indskrænke lensbesiddernes amtmandsmyndighed til fordel for de udnævnte amtmænd. Lenet blev efterhånden en anomali i forvaltningen, der i højere grad orienterede sig i retning af saglige funktioner end mod personer, som det var tilfældet i 1671. Tanken om rettigheder knyttet til adelens jordbesiddelser måtte da også mere og mere virke som et relikv fra en gammel tid, og de måtte vige for nye samfundsgruppers behov. Helt afskaffes kunne de ikke med den sene enevældes respekt for bestående rettigheder. Først med grundloven 1849 forsvandt amtmandsmyndigheden, og i årene kort efter lensafløsningen i 1919 forsvandt også lenene.

Tyngdepunktet i forfatterens afhandling ligger imidlertid som sagt ikke i de mere generelle betragtninger om lenets karakter og plads i et generelt forvaltningshistorisk perspektiv – dens »pièce de résistance« er fremstillingen af amtmandsmyndighedens faktiske udøvelse i lenene. En lang række eksempler på lensbesiddernes adfærd i konkrete forvaltningssituationer gør det muligt at begribe lokaladministrationen i alle dens forgreninger. Eksemplerne forekommer velvalgte, og de er som regel livligt refereret. Forfatteren lægger herved hovedvægten på funktionerne og lader de enkelte administratorers personlighed træde i baggrunden. De enkelte lensbesiddere omtales konsekvent som »greven« eller »baronen« uden navn. Det er egentlig synd. Forfatterens sagsreferater lader tydeligt ane, at der ofte er forskel i temperament og kvalifikationer hos de enkelte lensbesiddere, og undertiden kunne man ønske sig en personskildring og overvejelser over de enkelte besidderpersonligheders forvaltning og muligheden for ved personlig gennemslagskraft at føre en sag igennem.

Særlig omtale fortjener i øvrigt også bogens billedudvalg i form af bygninger, personer, kort m.v., som er med til at understrege emnets særlige karakter. Også billedteksterne er gennemgående gode. En tegning af Martinus Rørbye af en godsskriver er forsynet med teksten: »Ikke mange kunstnere har interesseret sig for den stilfærdige syslen på godskontorerne« – det kan man godt forstå, når man ser tegningen. Det er næppe uden grund, at arkivarer og kunstnere vælger forskellige genstande for deres studier. Det står da også klart ved læsningen af denne bog, at der for arkivarer er mere at hente i godskontorerens virksomhed end for kunstnere. Men at skrive en læselig og læseværdig bog om administrationen af fynske grevskaber og baronier er egentlig også en slags kunst.

Ditlev Tamm

Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser III. 1823–1839 Register.

Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved VIGGO SJØQUIST. København, i kommission hos Gyldendal, 1983. VIII, 219 s. 150 kr. inkl. moms.

Udgivelsen af de enestående optegnelser af forskellig art, som kong Christian VIII efterlod sig, har været meget længe undervejs. Fra det tidspunkt, hvor Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie opnåede Christian X.s tilladelse til at forestå den, forløb hened 15 år, før

bind I, omfattende perioden 1799–1814, så dagens lys. Forventninger, som dengang (1943) kom til udtryk, om, at den daværende udgiver, Axel Linvald, ville være i stand til at gennemføre videreudgivelsen og sin levnedsbetegnelse af Christian VIII »i adskilligt hurtigere tempo« (Historisk Tidsskrift 11. rk. I, s. 483 ff.), kunne ikke indfries. Bind II, 1–2 med kongens dagbøger og optegnelser fra 1815–22 udkom (efter Linvald's død) i årene 1973 og 1976.

For fhv. overarkivar Viggo Sjøquist, der – i en mindre del af arbejdet bistået af arkivar Niels Petersen – har påtaget sig udgivelsen af bind III, har opgaven været en anden (men ikke lettere) end for forgængerne. Vel var der også i bind I–II udeladt, hvad bd. III's forord betegner som »trivialmeddelelser«, dvs. oplysninger om hverdagens små personlige gøremål o. lign., som dagbøgerne vrirler med; men bortset fra disse udeladelser var der tale om komplette og rigt kommenterede udgivelser. I modsætning hertil indeholder bd. III i hovedsagen kun registre, altså mere eller mindre kortfattede, kronologisk ordnede indholdsbeskrivelser af de efterladte papirer fra perioden 1823–39. Teksten skal, hedder det i forordet, »principielt forstås som stikord, der skulle gøre det muligt for forskerne at gå direkte til det originale materiale«. Udover helt at fravælge har udgiveren måttet mestre kunsten at referere, hvad der blev tilbage.

Register er både af det gode og af det onde. Vel udført er de på den ene side en værdifuld hjælp for forskeren, der vil skaffe sig et første overblik over originalmaterialet og dets muligheder. På den anden side er de sædvanligvis uden den slags kvaliteter, som kan appellere til et bredere publikum, og fængsles forskeren af et af de stikord, de indeholder, melder spørgsmålet sig straks, hvor vedkommende det materiale er, som ordet refererer til. I den situation bliver enhver oplysning om, hvordan referatet er foretaget, af den største interesse.

Vedrørende dette punkt er det foreliggende bind meget kortfattet, idet forordet blot meddeler, at optegnelserne angående prins Frederiks og prinsesse Wilhelmines ægteskab og skilsmisse, stænderforsamlingernes indførelse og Christian Frederiks samtaler i 1838 med Nicolai I af Rusland og fyrst Metternich er registreret »mere udførligt« og at det samme »til en vis grad« gælder statsrådsreferaterne fra 1838–39. Selv ved den mindste anledning er der med andre ord stort set ingen anden udvej for brugeren end at gå til originalmaterialet. Til gengæld er det i forhold til de tidligere bind et meget væsentligt fremskridt, at bd. III udover navnerregisteret også rummer et sagregister. Begge registre synes imidlertid at måtte anvendes med varsomhed. I det første er A.E. Boye (1784–1851) blevet til Frederik Boye (1815–42). I det andet savnes under

rubrikken »Presseforhold (se også trykkefrihed)« henvisninger til pp. 112, 138 og 150, under »Dampmaskiner« henvisning til p. 102.

Af såvel forordet til det foreliggende bind som prospektet, der ledsagede dets udsendelse, fremgår, at to forhold har bevæget selskabet til i samråd med Carlsbergfondet, der gennem alle årene har bekostet udgivelsen, at lade foretage den omtalte ændring i udgivelsesprincippet: Økonomien og den vurdering, at Christian Frederiks politiske indflydelse i perioden, som bind III dækker, var ringe, og at i sammenhæng dermed hans papirer kun er af magert indhold og ikke har »nær den samme interesse som de tidligere eller senere optegnelser«. Hvad det første forhold angår, må det vel erkendes, at tiden næppe er til udgivelser som bd. I–II, ligegyldigt hvilke skatte de indeholdt. På den anden side efterlader læsningen af bd. III den fornemmelse, at dele af det materiale, der registreres, havde fortjent en fyldigere udgivelse. Det gælder især dagbøgerne fra 1831–39, hvor deres forfatter havde sæde i statsrådet. For muligvis har Sjøquist (der vel har skrevet forordet) nok mere ret end Linvald, der i indledningen til bd. I regnede disse år for en af de tre perioder, hvor Christian VIII »øvede politisk indflydelse«. Men under alle omstændigheder deltog den senere konge i den pågældende periode på en helt anden måde end tidligere i landets styrelse, og var han kun af begrænset indflydelse, hindrede denne omstændighed ham jo ikke i at erhverve sig sjældne indsigter eller i ud fra dem at artikulere sig om tidens spørgsmål. For et halvt hundrede år siden udgjorde hans dagbøger og andre optegnelser en vigtig del af kildegrundlaget for Hans Jensens redegørelse for stænderinstitutionens tilblivelse. De nu foreliggende registre antyder, at de samme papirer (fortsat) vil kunne berige kendskabet til mange andre sider af 1830'ernes historie, til Christian Frederiks personlighed og til hans politik i kongetiden.

I sit prospekt udtrykker Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie håb om at kunne udgive Christian VIII.s optegnelser fra de følgende år in extenso. Kan dette meget store forehavende gennemføres, vil meget utvivlsomt være vundet.

Poul Jensen

DITLEV TAMM: Retsopgøret efter besættelsen. Kbh., Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1984. 828 s. Ill. Paperback-udgave i 2 bind, 1985. 198 kr.

Med udgivelsen af disputatsen »Retsopgøret efter besættelsen« af dr. jur. og nu også dr. phil. Ditlev Tamm er DNH's besættelsestidsprojekt afsluttet. Har projektet ikke været præget af nogen klar sammenhæng, har det til gengæld glimret ved flere individuelle præstationer, hvortil nu Tamm lægger sin. Der er ialt udsendt ni publikationer, og heraf er det blevet til fem dokortitler. Selvom disputatsen på afgørende punkter mere har sin styrke i det beskrivende end det analyserende, vil den fremover, med rette, blive stående som bogen om retsopgøret. Den vil flittigt blive benyttet af forskere og vil forhåbentlig også finde vej til den alment historisk interesserede læser – for den er meget velskrevet og klart disponeret. Forlaget skal roses for at have udgivet en bog på godt 800 sider, i et næsten ekstravagant tilsnit, men samtidig dadles, når det, til trods for at værket helt klart vil få en håndbogsfunktion, ikke har fundet det nødvendigt med et sag- og stikordsregister.

Disputatsen er det første historiske værk om retsopgøret, der kan bygge på et forsvarligt kildegrundlag. Hidtil har der kun foreligget Lars Thorups »Opgør og Udrensning. En analyse af retsopgørets baggrund og forløb«, (Historievidenskab nr. 18–19, 1980) samt W. E. v. Eybens »Thi kendes for ret« fra 1968, som er et kortfattet juridisk oversigtsværk. Ingen af de to forfattere har haft adgang til Justitsministeriets akter, v. Eyben på trods af, at han sad centralt placeret under retsopgøret, nemlig i det såkaldte Ankenævn. Endelig bør nævnes et utrykt universitetsspeciale fra 1973,¹ der er enestående derved, at forfatteren fik adgang til hovedsagen i Justitsministeriet – en tilladelse der senere er blevet nægtet andre studerende. Ditlev Tamm har haft privilegeret adgang til centraladministrationens arkiver og hentet sit materiale fra alle de berørte ministerier, men naturligvis først og fremmest fra Justitsministeriet. Domsakterne har Tamm ikke kunnet gennemgå i deres fulde udstrækning, men han har valgt at gå genvejen via Ankenævnet, der dermed får en central plads i undersøgelsen. Straffelovstillægget opererede ikke med nogen fri mulighed for at anke. Kun i specielle tilfælde forelå en sådan, og afgørelsen blev da truffet af det til formålet nedsatte Ankenævn. Nævnet modtog domsoversigter fra retterne, og dets arkiv giver derfor et usædvanligt godt

¹ Lone Heyde: »En redegørelse for tilblivelsen af straffelovs- og retsplejelovstillæggene af 1945 og den påfølgende revision af disse love i 1946, med særligt henblik på en udredning af hovedsynspunkterne på retsopgøret«. Københavns Universitet, 1973.

overblik over retsopgørets forløb. Det er på grundlag af disse domsoversigter, at Tamm har foretaget selektionen af de domme, han har fundet repræsentative. Nemlig for det *første* de typiske sager, for det *andet* de sager der belyser undergrænsen for det strafbare, og for det *tredie* de sager der blev særligt omtalt i samtiden, enten p.g.a. deres grovhed eller p.g.a. de personer der var involveret. Kriterierne forekommer relevante, og der synes ingen grund til at tvivle på at udvalget er repræsentativt. Dog har Tamm som jurist valgt at give den anden kategori en særlig tyngde. Det skyldes formentlig, at sagerne i den første er »samlebåndssager«, som juridisk set er uinteressante, og at sagerne i den tredje kategori primært er relevante i forhold til opinionen, mens sagerne i den anden kategori netop indeholder den juridisk interessante diskussion: Hvornår er et forhold strafbart? Sluttelig bør det nævnes at forfatteren har haft lejlighed til at gennemgå samtlige højesteretsdomme og særligt højesterets voteringsprotokoller. Som sidste instans var det her at præcedens blev lagt – iøvrigt ofte i modstrid med underrretternes afgørelser. Når de statslige arkiver suppleres med en række af de mest betydningsfulde personarkiver bliver der således tale om et meget solidt kildegrundlag – men ikke det bedst tænkelige. Det er beklageligt, at selv et DNH-projekt med en anerkendt forsker ikke kan friste Folketinget til at give adgang til referater og andet materiale fra rigsdagsudvalgene – og det på en afstand af 40 år efter befrielsen!

Forfatteren har primært valgt at følge en kronologisk struktur, opdelt i en lovforberedelsesfase (kap. 1–4), en realiseringsfase (kap. 5–10), og afsluttende med en debat- og vurderingsdel (kap. 11–12). Hertil kommer så to ekskursioner, der drøfter det folkeretslige spørgsmål, om der herskede krigstilstand i Danmark, og som mere principielt forholder sig til problemet om straffelove med tilbagevirkende kraft.

Tamm anskuer retsopgøret fra en lovgivningsmæssig og juridisk synsvinkel. Det hedder således i indledningen (s. 15): »Det er grundsynspunktet i denne bog, at retsopgørets forløb blev bestemt af mødet mellem frihedsbevægelsens krav om en ekstraordinær lovgivning og det officielle Danmarks ønske om hurtigst mulig at vende tilbage til normale tilstande«. Denne indfaldsvinkel præger værket på godt og ondt. På baggrund af en gennemgang af retspraksis, som er værkets tyngdepunkt, påviser Tamm, at det ikke er en myte, at retsopgøret først og fremmest gik ud over de »små fisk«. Den ene side af sagen er, at det primært var de mindre sager som kom for retten først, da viljen til at straffe hårdt var størst. De mere vanskelige og komplicerede sager nåede retterne langt senere, på et tidspunkt hvor et formildende syn på landsforræderisagerne havde bredt sig. Tamm viser, at der ikke bare generelt var tale om kortere straf, flere

frifindelser og større hyppighed af tiltalefracfald, men at det ikke mindst drejede sig om en ændret benådningspraksis. Den anden side af sagen er, at der var langt større politisk vilje til at straffe det man opfattede som de »rene« tilfælde af landsforræderi, som f.eks. korpsfolkene, end til at straffe det økonomiske landsforræderi (værnemagerne). På den måde fik retsopgøret en social slagside. Det står også klart, når man har læst disputatsen, at der eksisterede et misforhold mellem den meget brede fortolkning af det strafværdige, der blev benyttet ved tjenestemandsovgøret – her blev ca. 600 afskediget som nazister eller nationalt uværdige, ofte for meget små forseelser – og så den snævre tolkning og meget langmodige arbejdsfacon politikerne benyttede, da de skulle tage opgøret med sig selv. Den parlamentariske Kommission kunne have arbejdet langt hurtigere, men ønskede det ikke af politiske grunde, og det betød »at retsopgøret for domstolene måtte afvikles uden kendskab til den politiske vurdering af en række officielle akter m.v. der blev påberåbt i sagerne« (s. 728).

Tamm indtager en juridisk-moralsk holdning til sit stof. Det får som konsekvens, at der primært fokuseres på retssikkerhedsbetragtningerne. Således reserveres der megen plads til en beskrivelse af episoderne omkring de ca. 40.000 interneringer i befrielsessommeren – mens forfatteren generelt underspiller de politiske og økonomiske kræfter bag retsopgøret. Jeg skal senere tage dette spørgsmål op. Som et markant udtryk for det moralske engagement – og som et personligt budskab til læserne – står afsnittet om dødsstraffen. Modsætningen mellem tilfældighederne i benådningspraksis og så inertien i de praktiske foranstaltninger bag eksekutionerne beskrives i al sin saglighed med dramatisk styrke. Det må være svært at forsvare dødsstraffen efter denne læsning!

Centralt som forklaringsfaktorer i afhandlingen står de historiske aktører, og her især justitsminister Busch-Jensen og rigsadvokat Pihl. Det er ikke uden grund at Tamm har svært ved at tilbageholde sin indignation over deres gøren og laden i styringen af retsopgøret. Særlig det forhold, at Busch-Jensen, trods et løfte til Rigsdagen om at vejlede rigsadvokaten vedr. tiltalerejsningen, ikke førte dette løfte ud i livet, fremhæver Tamm som en faktor, der fik afgørende indflydelse på forløbet af opgøret. Dette gav rigsadvokaten meget brede rammer for tiltalerejsningen, og som Tamm konstaterer: »Det lyder utroligt, men i den første afgørende måned i forberedelsen af retsopgøret handlede anklagemyndigheden på egen hånd, uden at være opmærksom på, hvad der var foregået på Rigsdagen. Hvad der på Rigsdagen var blevet sagt om straffelovstillægget, blev simpelthen ikke hørt af de retsanvendende myndigheder« (s. 230). Først da en af statsadvokaterne havde haft en

samtale med landstingsmand Svenning Rytter, som oplyste, at Busch-Jensen havde lovet, at det kun var de grove tilfælde som skulle rammes af loven, fik rigsadvokaten kolde fødder m.h.t. den hårde kurs han havde lagt for tiltalerejsningen. Da »fejlen« blev rettet havde det imidlertid fået vidtrækkende konsekvenser. »Da cirkulæret af 11.8.1945 om tiltalerejsningen endelig kom, var retsoppgøret i fuld gang, og kursen lå fast« (s. 235).

Forfatterens afdækning af hele dette forløb er minutiøs og væsentlig, men han når næppe til bunds i forholdet. For det er vanskeligt at opfatte rigsadvokatens og justitsministerens manglende kommunikation på så væsentligt et område som en tilfældig engangsforsømmelse. Der turde ligge en langt bredere forklaring bag – som Tamm aldrig rigtigt får fat i, fordi hans tilgang er juristens og ikke historikerens.

Tamm ser først og fremmest retsoppgøret som en konfrontation mellem fornyelse repræsenteret af modstandsbevægelsen og så den juridiske tradition. Og hans generelle forklaringsmodel for forløbet bliver det juridiske systems indbyggede inerti. Dette ses stærkest i forhandlingerne om værnemagerloven, der resulterede i juristernes sejr over økonomerne, med juristerne i den traditionsbærende rolle (s. 155). Men denne ensidige fokusering på den bureaukratiske faktor tilfredsstillende ikke. Man savner stærkt et begrebsapparat her som kunne klarlægge de samfundsmæssige interessermodsatninger, og som f.eks. kunne have perspektiveret baggrunden for rigsadvokatens og justitsministerens adfærd. Således mangler et styrkeforholdsbegreb, som kunne klarlægge den politisk-økonomiske magtkamp, der fandt sted mellem modstandsbevægelsen og samarbejdspolitikere – og internt mellem de to grupperinger. Baggrunden for dette magtspil er naturligvis af kompleks natur. Men i hvert fald tre faktorer synes at have virket ind: For det *første* folkestemningen. Den indrømmes ganske vist en ikke ringe plads som forklaringsfaktor, både i forbindelse med lovforberedelsen og realiseringen af retsoppgøret. I sit vurderingsafsnit skriver Tamm således: »Den oppiskede stemning i sommeren 1945 var en realitet, og den lå såvel Rigsdag som domstole og anklagemyndighed under for« (s. 723). Alligevel foretages der aldrig nogen systematisk analyse af opinionen, og dens forskellige elementer bliver aldrig klart defineret. For det *andet* statsapparatet og parternes forsøg på at maksimere deres indflydelse herpå. Der er i disputatsen en ganske god og levende redegørelse for forhandlingerne i Justitsministeriets regi, hvor de principielle uenigheder træder klart frem, men stadig med streg under de juridiske aspekter. At det ikke lykkedes modstandsbevægelsen at få indflydelse i tilstrækkelig grad, synes udelukkende at være skildret ud fra den antagelse, at administrationen altid vil arbejde hen

imod »normale« tilstande. Man savner her en undersøgelse af hvilke organisatoriske initiativer modstandsbevægelsen tog for at få indflydelse, og om – og i bekræftende fald – hvordan man forsøgte at udnytte folkestemningen for at øve pres på administration og retsvæsen. Og endelig for det *tredie* den udenrigspolitiske faktor. Denne gjorde sig først og fremmest gældende i forhandlingernes indledende fase inden kapitulationen, da der herskede usikkerhed om, hvem der ville befri Danmark. Der er i afhandlingen ikke mange overordnede politiske betragtninger herom, og man savner viljen til mere systematisk at forbinde samarbejdspolitikernes indgroede kommunistkræk og frygten for den sovjetiske befrielse med partiernes defensive og vigende holdning i retsopgørets forberedelsesfase.

Et andet eksempel på, at forfatteren går fejl af vigtige politiske sammenhænge, finder vi i fremstillingen af straffrihedsparagraffen i landsforræderiloven. Da man forhandlede om straffelovtillæggets udformning viste det sig hurtigt, at den vigtigste anstødssten mellem parterne var lovens tidsmæssige udstrækning. Samarbejdspolitikere argumenterede for, at loven først skulle have gyldighed fra samarbejdsbruddet i august 1943, mens modstandsbevægelsen hævdede, at der havde været krigstilstand i Danmark allerede fra besættelsens begyndelse, og at loven derfor skulle gælde fra 9.4.40. Samarbejdspolitikernes problem var, at de kunne risikere at komme i klemme, hvis nogle af de handlinger de havde opfordret til, i forsøget på at føre samarbejdspolitikken ud i livet, nu blev anset for landsforræderiske. Man kunne i lovens oprindelige udkast opnå straffrihed, hvis man havde handlet efter »lov eller ordre fra lovlig dansk myndighed«. Det var denne ordlyd der i forhandlingsforløbet i Rigsdagen blev udvidet med begrebet »anvisning«, der var klart mere udflydende end »lov eller ordre«. Denne tilføjelse mener Tamm ikke fik nogen reel indflydelse (s. 128). Konstateringen begrundes ikke, hvad der resulterer i, at forfatteren får meget svært ved at give en meningsfuld forklaring på værnemageropgørets forløb. Forholdet var nemlig det, at regeringen havde givet Wright, Thomsen & Kier tilladelse til at udføre entreprenørarbejde for tyskerne på flyvepladserne i Jylland. Skulle nu denne tilladelse kun gælde dette firma, eller kunne andre firmaer under hensyntagen til regeringens samarbejdspolitik også komme ind under anvisningen og opnå straffrihed? I første omgang fik tilføjelsen konsekvenser for tiltalerejsningen mod de større værnemagere, som især var repræsenteret inden for entreprenørbranchen; anklagemyndigheden udviste her stor tilbageholdenhed. I anden omgang fik tilføjelsen betydning under domstolsbehandlingen, hvor den i stort omfang blev udnyttet som frifindelsesgrund i værnemagersagerne. Et af problemerne

var, at ordet anvisning ikke var en klart defineret juridisk term. Begrebet kunne tolkes meget vidt, og blev det i overensstemmelse med de politiske interessemodsætninger bag retsopgøret. Domstolene udlagde anvisningen som *generelt gældende*, d.v.s. med brede muligheder for frifindelse. Den kom derfor til at spille en *reel* rolle; dels til friholdelse af ledende politikere og erhvervsfolk; dels tolket af domstolene på en måde, som modstandsbevægelsen ikke havde drømt om i maj-dagene. Man havde nemlig forudsat, at en anvisning kun skulle tolkes *konkret*, for dette ene bestemte arbejde, og det ville have minimeret mulighederne for straffrihed betydeligt.

Forfatterens syn på domstolenes funktion står ikke ganske klart. S. 51 kan man læse, at »domstolene valgte både under besættelsen og bagefter det standpunkt kompromisløst at følge loven«. Det er en konstatering som er vanskelig at belægge med empiri. Forholdet var jo det, at Rigsdagen aldrig blev enig om intentionerne bag lovene, selvom disse blev vedtaget med stor majoritet, og uden at nogen stemte imod. Anvisningsproblematikken viste det med tydelighed. Domstolene – især Højesteret – stod derfor i den situation, at uanset hvordan de valgte at fortolke lovene, så valgte de, objektivt set, side i det politiske spektrum. Tamm dementerer egentlig også sin påstand, når han på s. 243 skriver, at »allerede højesterets tilsidesættelse af minimumsstraffen måtte dog udadtil antyde, at rettens dommere ikke helhjertet sluttede op omkring straffelovtillægget«. En af årsagerne til Tamms vakkende opfattelse synes at være, at forholdet mellem domstolene og staten som magtapparat aldrig bliver afklaret. På den ene side forsøger han at opretholde antagelsen om domstolenes integritet. På den anden side konfronterer empirien ham med forhold, som gør det vanskeligt at opretholde synspunktet. Analysen af domstolenes rolle ville have været langt sikrere, hvis Tamm havde sammenkoblet interessemodsætningerne mellem modstandsbevægelsen og samarbejdspolitikere på det samfundsmæssige plan, i Rigsdagen på det parlamentariske plan og i domstolene på det juridiske plan. Forholdet var jo det, at der skete en forskydning af uenighederne om retsopgøret fra lovforberedelsesfasen til realiseringsfasen. Der findes derfor på alle tre planer to faste grupperinger, konstitueret omkring en positiv holdning til henholdsvis domfældelse og frifindelse.

Koblingen mellem det juridiske og politiske står kun antydningssvis i fremstillingen. Det får en række konsekvenser for gennemgangen af værnemageropgøret. I afsnittet »Værnemagerloven bliver til« viser Tamm, at han er klar over, hvor værnemageropgøret bar hen: »De politiske og økonomiske interesser, der stod på spil i forbindelse med værnemagtopgøret, viste sig at være langt større end de, der knyttede sig

til opgøret med de egentlige landssvigere« (s. 145). Det er værnemageropgøret spiddet på nogle få linier. Tamm giver et nuanceret og levende billede af forhandlingerne vedr. værnemagerlovens tilblivelse, hvor også modstandsbevægelsens mangelfulde muligheder for indflydelse bliver fremhævet. Men anderledes stiller det sig med kapitlet om realiseringen af værnemageropgøret der er meget kort og behandlet med begge ben solidt placeret i justitsministerielle betragtninger. Den kildemæssige bearbejdning er tyndbenet og sine steder problematisk, som f.eks. i sagen om Wright, Thomsen & Kier – der var en af retsopgørets mest kontroversielle. Her benytter Tamm beretningsmateriale fra Den parlamentariske Kommission ganske kritikløst. Således godtager han T.K. Thomsens beretning fra 1946, hvorefter Stauning havde oplyst, at det havde været vanskeligt i 1940 at få tyskerne til at acceptere, at danske firmaer og arbejdere påtog sig entreprenørarbejderne. Men i en indberetning fra amtmand Hvidt i Ålborg, refereret af Bertel Dahlgaard på et ministermøde d. 15. april 1940, fremgår det, at tyskerne kun havde forespurgt, om danskerne kunne udføre arbejderne på flyvepladserne (Henning Hasles arkiv, læg med referater fra ministermøder). Tamm benytter ligeledes Christmas Møllers beretning til Den Parlamentariske Kommission fra 1946, hvor denne giver udtryk for, at han i april 1940 pålagde firmaet Wright, Thomsen & Kier at udføre flyvepladsarbejderne (s. 477). Men så tidligt som d. 10. marts 1945 afgav Christmas Møller en beretning til Frihedsrådet, hvorefter han kun skal have tilrådet det. (Christmas Møllers Arkiv, pakke 52). Dette er dog noget ganske andet og langt mindre bindende. Den kildemæssige usikkerhed fortsætter i fremstillingen af anklagen imod Wright, Thomsen & Kier for overtrædelse af prisloven. Tamms hovedkilde er formentlig her rigsadvokatens indstilling til justitsministeren, men denne indstilling var meget mangelfuld. Den medtog ikke et for firmaet stærkt belastende arbejde på Bornholm, den nivellerede de procentvise prisoverskridelser, og nævnte ikke hvilke absolutte omsætningsbeløb de procentvise prisoverskridelser blev beregnet af. Altsammen forhold der stillede firmaet gunstigere. Desuden mangler flere centrale oplysninger, der senere kom frem under den kulegravning af firmaets forhold som blev foretaget i 1948–1950. Denne fandt sted som et resultat af den injuriesag justitsministeren var nødt til at anlægge mod Land & Folks chefredaktør og tidligere medlem af Frihedsrådet, Børge Houmann, fordi han offentligt havde kritiseret rigsadvokatens rolle i henlæggelsen af Wright, Thomsen & Kier-sagen. I denne forbindelse udgav Prisdirektoratet i 1950 fire rapporter som bl.a. viste, at firmaet havde overskredet den lovlige fortjeneste med knapt 190% af den samlede omsætning indtil 1942. Disse rapporter har Tamm

af en eller anden grund ikke medtaget. De ovennævnte forhold kunne ellers have kastet ny lys over Justitsministeriets behandling af sagen, for de indicerer at der var tale om en politisk besluttet henlæggelse mere end en juridisk begrundet. Men det er karakteristisk for hele værket, at Tamm har meget svært ved at forholde sig kritisk til Justitsministeriets dispositioner.

Tamm siger afslutningsvis i disputatsens konklusionsafsnit s. 715, at historikeren skal »af de mange forklaringer rekonstruere de muligheder der fandtes, forklare, hvorfor bestemte løsninger blev valgt og redegøre for de enkelte aktørers holdning og motiver«. Den målsætning har Tamm ikke indfriet, fordi disputatsen er meget løst funderet når det gælder analysen af de politiske og økonomiske aspekters indflydelse på retsopgøret. Alligevel indeholder afhandlingen så mange kvaliteter båret frem af Tamms moralske engagement, der gør, at den ikke bare i kvantitativ betydning må karakteriseres som et stort værk.

Steen Weidemann

ERLING BJØL: Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces. Skrifter fra Dansk Udenrigspolitisk Institut nr. 9, København, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1983. 443 s. 225 kr.

Dansk udenrigspolitik i det 20. århundrede har i de senere år været genstand for ganske mange undersøgelser. Fælles for langt de fleste af dem har været koncentrationen om et bestemt udenrigspolitisk spørgsmål i en afgrænset periode. Resultaterne af disse studier er hidtil kun delvis og i mere kortfattet form blevet samlet i Danmarkshistorier og enkelte oversigtsmæssige bidrag til dansk udenrigspolitikshistorie. De er derimod ikke blevet gennemgået med henblik på at udskille særlige længdegående problemstillinger.

Erling Bjøls bog træder her frem som lidt af et pionerarbejde. Dens formål er at bestemme, hvem de danske udenrigspolitiske beslutningstagere er og har været, og hvordan beslutningsprocessen er foregået. Bjøl kan bygge på specialstudierne om enkelte situationer og forløb, og desuden på de grundige udenrigspolitiske biografier, der naturligt sætter beslutningssystemet og individets rolle i centrum. Meget fortjenstfuldt inddrager han også udenlandske undersøgelser som paralleller. Herudo-

ver har han foretaget nye primære undersøgelser og inddraget hidtil ubrugt materiale, ligesom han har benyttet anonymt interviewmateriale fra samtaler med vor tids udenrigsministerielle embedsmænd og har ført samtaler med J.O. Krag for at forstå den politiske beslutningstagers opfattelse. Faktisk er bogens lange tilblivelseshistorie begyndt som et fælles projekt mellem Bjøl og Krag, der dog af forskellige grunde er endt med Bjøl som eneforfatter. Hvor meget inspiration Krag har givet, er vanskeligt at bedømme, ikke mindst fordi Bjøl selv ikke blot har været iagttagere af dansk udenrigspolitik, men også har indgået i hvad man vel må kalde det danske udenrigspolitiske miljø. Det tillægger han i øvrigt ikke selv større betydning. Bogen udkom på det tidspunkt, da Bjøl fratradte sit professorat i international politik ved Århus Universitet og formandsposten i Dansk Udenrigspolitisk Institut og flyttede til Paris. Den har således – måske ikke helt utilsigtet – karakter af et fagligt testamente, eller i hvert fald en status dels over faget international politiks anvendelsesmuligheder, dels over Bjøls opsummerede indsigt i dansk udenrigspolitik.

I forhold til formuleringen af dansk udenrigspolitik er Bjøl i en vis forstand en *insider*, men af temperament står han gerne udenfor som skeptikeren, der afviser konventionelle opfattelser og gerne finder nye tolkninger. Det gælder i aktuel politik så vel som i forskning. Fra begyndelsen af sin lærergerning satte han den franske inspiration i samfundsvidenskaberne ved siden af den dominerende amerikanske. Hvor vanskeligt det var at indføre dette alternativ i Danmark, illustreres måske af, at der i elevernes og kollegernes festskrift til Bjøl (*Studier i dansk udenrigspolitik*, 1978) næppe er en eneste reference til fransk litteratur. Bjøl viste i sin kompendier i international politik fra 1960'erne, at han beherskede de gængse amerikanske teorier, men han blev op gennem 70'erne stadig mere skeptisk overfor amerikanernes kvantificerende videnskabeliggørelse og tekniske begreber, som han afviste med samme ironi som blev de normativt tyngede imperialismeteorier til del. Han blev stadig mere historisk orienteret i sine omfattende værker. Bjøl kan altså forene rollerne som politolog og historiker, som analytiker og – næsten – som praktiker. Ikke mange her i landet skulle have bedre muligheder for at behandle beslutningsprocesserne i dansk udenrigspolitik.

Han har imidlertid ikke gjort opgaven let for sig selv. I stedet for alene at behandle den aktuelle situation eller den kronologiske udvikling eller en bestemt afgrænset problemstilling, har han stillet sig en meget bred og åben opgave. Og for at løse den vil han gennemgå de mange enkeltpersoner, grupper, organisationer og institutioner, der kan tænkes at have

influeret dansk udenrigspolitik i de sidste 100 år. For at holde styr på så mange aktører og situationer er det nødvendigt med nogle sikre definitioner og om muligt en gennemtænkt teoretisk ramme, men begge dele har Bjøl ledt forgæves efter i den internationale litteratur.

Medens han ikke har fundet forbilleder, som han umiddelbart kunne bygge sit værk på, har han dog til disposition haft talrige spørgerammer, hypoteser og begreber hentet fra beslutningsanalytikernes teoretiske og empiriske undersøgelser. Dem forholder Bjøl sig nu oftest skeptisk overfor – eller han afprøver dem med tvivlsomt eller negativt resultat. Mest godt finder han i Graham Allisons modeller for udenrigspolitikken som et produkt af organisationsaktiviteter og den politiske adfærd i beslutningsgruppen, og i Charles Hermanns beslutningstypologi. Også Michael Brechers grundige værk om Israels udenrigspolitik har givet ideer. Men afvisningen af de eksisterende skemaer – og de begrænsede forsøg på selv at opstille alternativer – medfører det oplagte problem for Bjøls fremstilling, at der ikke i de teoretiske indledningskapitler skabes det mønster og præsenteres de specifikke problemstillinger, som skulle lette læserens overblik over resten af bogen og knytte de enkelte kapitler sammen. Titlens spørgsmålstejn og de mange spørgsmål i indledningen understreger, hvor åben forfatteren har været overfor opgaven.

Bjøøl har disponeret sin bog overvejende efter de forskellige mulige grupper i beslutningssystemet. Han gennemgår dem i rækkefølge fra kongehus over regering, embedsmænd, partier, økonomiske grupperinger til opinionen. Sammenhængen mellem grupperne ses især i to afslutningskapitler om inderkredse og indflydelse. Desuden er tilføjet et afsnit om omverdenens betydning. Hvert af kapitlerne, der er opbygget efter lidt forskellige modeller, har karakter af et selvstændigt essay, der ud fra forskellige generelle eller komparative betragtninger fremlægger og analyserer talrige eksempler fra det sidste hundrede års Danmarkshistorie. Dispositionen er åben, men den vakler i nogen grad mellem et princip hentet fra Hof- og Statskalenderen og en egentlig opfattelse af, hvor i systemet de centrale beslutninger tages, og hvorledes indflydelseskanalerne forløber. Beslutningsgrupperne ses mere institutionelt and funktionelt.

Bogens stil kan bedst betegnes som *bjølsk*. Letflydende, inciterende sprog, hurtige afgørelser, spredte indfald og citater, blanding af teori og empiri. I dette tilfælde kunne denne fransk orienterede form dog nok have tålt endnu en gennemarbejdning og rensning for gentagelser. Men stort set er bogen en fornøjelse at læse og kan sagtens tåle flere gennemlæsninger. Den er rig på indsigter og ideer og trækker på en stor fond af viden. Næsten alle de store emner i den videnskabelige og politiske debat om dansk udenrigspolitik tages op, og betydningsfulde dele af den internatio-

nale teoretiske diskussion passerer revue i korte glimt. Det kræver overblik.

Bjøl tillader ikke egne politiske holdninger at træde meget frem, selvom man dog kan spore en vis skepsis og ironi overfor udenrigspolitiske amatører. Det gælder ikke mindst behandlingen af fredsbevægelserne og af erhvervsfolks udenrigspolitiske initiativer.

Bogens kapitler rummer mange og til dels meget udførlige eksempler. Så mange, at stoffet næsten kunne udgøre en sammenhængende kronologisk skildring af Danmarks udenrigspolitik, hvis det havde været ombrudt. Ofte er eksempel materialet faktisk kronologisk opstillet og giver f. ex. karakteristikkere af alle stats- og udenrigsministre i perioden. Andre gange fremlægges et mindre fuldstændigt grundlag for generaliseringerne, f. ex. afhængigt af den foreliggende litteratur eller af hypotesernes karakter. Jo mere omfattende materialet er, desto vanskeligere falder det at nå frem til meningsfulde generaliseringer.

Blandt eksemplerne går nogle centrale beslutningssituationer igen. Det gælder tiltrædelsesbeslutningerne i forbindelse med NATO og EF, og det gælder beslutningerne omkring 1. Verdenskrig. I disse tilfælde behandles – spredt gennem bogen – næsten alle aktørgruppers indflydelse – og heldigvis uden selvmodsigelser. Bjøl gør meget rigtigt indledningsvis opmærksom på, at udenrigspolitiske begivenheder kan være af vidt forskellig rækkevidde og art. Men i eksemplerne er det først og fremmest de store – eller potentielt store – beslutninger, der spiller hovedrollen. Det er meget naturligt, de er vigtige, undersøgte og interessante, men kvantitativt er de ikke typiske. Det giver generaliseringsproblemer, og det underspiller måske det forhold, at mange små beslutninger tilsammen kan have en betydning, der konkurrerer med de store vendepunktsbeslutninger; de kan skabe den basis, som de store beslutninger tages på grundlag af.

På tilsvarende måde forholder det sig med beslutningstagerne. Personligheder som Prinsesse Marie, H. N. Andersen og Hans Hedtoft har fascineret Bjøl, og det er der kommet skitser til portrætter ud af. Men det fremmer ikke generaliseringsmulighederne at fokusere så meget på enkeltindivider, især ikke hvis de på forhånd må betragtes som atypiske. De muligheder, der kunne ligge i at analysere beslutningstagernes udvælgelse, uddannelse og udvikling med henblik på fælles træk, udnyttes ikke.

Bjøl gør heller ikke meget ud af det bredere udenrigspolitiske miljø – bestående af politikere, embedsmænd, eksperter, mediefolk og udenrigspolitisk interesserede og aktive – som man i udenlandske studier har udpeget som en vigtig faktor i beslutningsprocessen. Her kan ideer blive

til, fælles holdninger udkrystalliseres og forslag afprøves *før* den egentlige officielle beslutningsproces – men måske ikke mindre vigtig. Få kender imidlertid dette miljø som Bjøl, så man må vel drage den implicitte konklusion, at han ikke tillægger det større betydning for Danmarks vedkommende.

Også på andre punkter forekommer behandlingen lidt mager – selvom forfatteren naturligvis har måttet foretage afgrænsninger, der har kunnet holde omfanget af den stofrige bog nede. Det gælder i kapitlet om omverdenen, hvor gennemgangen koncentrerer sig til de såkaldte referencelande, dvs. lande som Danmark i særlig grad identificerer sig med og parallelliserer med. Derved får de nordiske lande og i mindre omfang England, Holland og Canada plads, medens f.ex. USA, Tyskland eller USSR næsten ikke omtales som indflydelsesfaktorer. Det gælder også opinionsundersøgelser – som Bjøl tillægger ringe betydning for politikerne – og det gælder pressen, som Bjøl jo selv er en fremtrædende – men måske desillusioneret? – repræsentant for.

Embedsmændene har en større rolle i bogen, ikke mindst de udenrigsministerielle. Men Bjøl lægger måske vel meget vægt på det hierarkiske system. Har der slet ikke været koordinationsproblemer, konkurrence mellem forskellige instanser eller indflydelseskanaler, der springer nogle led over? Underordner embedsmændene sig altid fuldstændigt den politiske styring, binder de aldrig landet reelt ved deres forhandlinger, og binder de ikke ministrene ved informationer og handlingsforslag? Bjøl giver kun få eksempler herpå, og danske embedsmænd har da også en stærk tradition for loyalitet. Men spørgsmålet er vel også, i hvor vid udstrækning de skriftlige og mundtlige kilder vil sige noget om illoyalitet?

Samspillet mellem de forskellige aktørgrupper er naturligvis ofte uigennemsigtigt. Det kan hænge sammen med, at flere parter påvirker og bruger hinanden. Eksempelvis kan forholdet mellem regering og erhvervsfolk både bestå i, at regeringen bruger erhvervsfolk og virksomheder som midler i udenrigspolitikken – som udsendinge og forhandlere, som formidlere af økonomiske fordele og ulemper – og bestå i, at erhvervsfolkene på linie med andre interne kræfter søger at påvirke statens politik i retning af egne økonomiske eller politiske interesser. Endelig kan de søge at føre en selvstændig privat udenrigspolitik, eller deres dispositioner kan være af et sådant omfang, at de i sig selv bliver en del af landets udenrigspolitik. Det rejser spørgsmålet, i hvilken udstrækning der er sammenfald mellem nationale og specielle interesser.

Et spørgsmål, som ikke mindst i de senere år har optaget debatten, drejer sig om Folketingets indflydelse på udenrigspolitikken i tilfælde af uenighed med regeringen. Bjøl diskuterer det ikke explicit, men ligger vel

nærmest den traditionelle opfattelse, at regeringen er den afgørende beslutningsinstans, medens Folketinget har en skrankesættende rolle. Nogle har ment, at et folketingsflertal under en mindretalsregering også kunne være initiativtagende, men meget taler nok for, at det er regeringen, der sidder med de stærkeste kort på hånden i kraft af sit højere informationsniveau og ikke mindst i kraft af sit forhandlingsmonopol – der også giver mulighed for at fremkalde et pres udefra for at gennemføre den ønskede politik.

På grundlag af temmelig indgående undersøgelser når Bjøl frem til, at nogle af de centrale udenrigspolitiske beslutninger er truffet af stærke socialdemokratiske ledere, der har fået et modvilligt partiflertal til at følge sig på den kurs, som de af nationale grunde anså for den rigtige. Det gælder primært NATO- og EF-medlemsskaberne i 1949 og 1972, men tilsvarende tendenser til at den socialdemokratiske top ligger nærmere de borgerlige partier i opfattelsen af den internationale situation og de danske interesser end de menige partisoldater har gjort sig gældende fra Staunings tvetydige pacifisme under 1. Verdenskrig og op gennem 1930'erne og til H. C. Hansens og Krags sikkerheds- og markedspolitiske holdninger i efterkrigstiden.

Mere generelt kan Bjøl konkludere, at den udenrigspolitiske indflydelse oftest ligger i samspillet mellem regeringens toppolitikere og topembedsmændene. Et nærhedsprincip synes at gøre sig gældende, selvom det næppe er helt klart, hvem og hvad der bestemmer nærheden. De enkelte personligheder spiller imidlertid en væsentlig rolle, og er statsministeren tilstrækkelig stærk og selvsikker kan han stort set se bort fra de normale skrankesættende organer og handle efter egen overbevisning. Herudover tillægges de eksterne muligheder og begrænsninger, strukturen i det internationale system, stor vægt, ligesom det der kaldes situationens hele karakter er betydningsfuldt.

I Bjøls opfattelse bliver statens formelle magtpyramide altså også den reelle. Det er regeringen og fremfor nogen statsministeren, der er den endelige og afgørende udenrigspolitiske beslutningstager. Anmelderen er tilbøjelig til at være enig, men spørgsmålet kan dog rejses, om ikke Bjøl på forhånd er gået ud fra denne hypotese og dermed har set alt fra statsministerens stol, dvs. har givet ham det endelige valg, hvor alternativer forelå. Alternativernes opstilling er imidlertid også en vigtig forudsætning, og her kommer andre aktører utvivlsomt stærkere på tale.

Det understreger et grundlæggende problem, nemlig hvad indflydelse i det hele taget er for noget? Og her synes Bjøl selv at tøve med definitionen. Havde han fulgt elementerne i de gængse beslutningsmodeller (omtalt s. 43–4) kunne han måske lettere være trængt ind i denne side

af indflydelsesbestemmelsen. Men måske er Bjøl nået til det standpunkt, at i de konkrete tilfælde lader skrivebordsteoretikernes kategorier og definitioner sig ikke opretholde.

I dette værk har Bjøl fundet det umuligt at nå ret langt med hensyn til generelle konklusioner. Det situationsbestemte, det personlighedsbestemte, det komplicerede samspil mellem aktører og baggrundsfaktorer dominerer; kort sagt: det historisk unikke træder frem på det generelles bekostning. Bjøl er selv fuldt ud klar over det vanskelige i sin position, og han understreger flere steder, at hans teser må balancere mellem det stærke – men desværre forkerte – og det svage almindelige udsagn, der nok er sandt, men til gengæld indlysende og derfor overflødigt. Han viser sig i denne bog som den resignerende politolog, der næsten har overgivet sig til historiens mangfoldighed og uforudsigelighed og derfor erkender generaliseringernes svagheder. Man må dog nok stille det spørgsmål, om han ikke har opgivet for hurtigt. Det kræver gode redskaber, men også en vilje at se de unikke forløb fra en almen synsvinkel, så de fælles træk træder frem. Det er de generaliserende samfundsvidenskaberens ide, at dette er muligt og frugtbart. Dette værk har ikke udtømt mulighederne.

Man fornemmer, at denne bog har drillet forfatteren lidt. Den har været længe undervejs, og forfatteren har fået adskilligt andet fra hånden i mellemtiden. Den er da heller ikke blevet en af hans mest helstøbte. Til gengæld er den særdeles læseværdig i kraft af emnet og de mange delanalyser. Og den får bestandig den læser, der er interesseret i forholdet mellem samtidshistorien og samfundsvidenskaberne til at overveje fagenes muligheder og begrænsinger. Den er et væsentligt bidrag til litteraturen om dansk udenrigspolitik ved sin indsigtsfulde skildring af en række historiske forløb, men den er næppe blevet det – ventede – standardværk for politologer eller historikere.

Carsten Due-Nielsen

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

NILS JOHAN RINGDAL (red.): *Frontlinjer i historiefaget – moderne historieskrivning i internasjonalt perspektiv*. Med en innledning av Birgitta Odén, Oslo, Universitetsforlaget, 1983. 163 s.

De seneste 20–25 år har været en grødetid for historievitenskapen, men også en omtumlet og omdiskutert periode. Det er det tidsrum, hvor *den ny historie* for alvor har holdt sit indtog: Ny historie forstået som nye metoder, nye emner, nye indfaldsvinkler; og det vil i praksis si meget ofte kvantitative metoder og med en bred betegnelse »socialhistorie« med inspirasjon fra etnologi og samfundsvitenskaper generelt. Samtidig er der også tale om en anti-elitær historie: den lille mands eller kvindes historie, historien set nedefra. Ikke de store beslutninger, men hverdagens trængsler; og dermed også en orientering væk fra den politiske historie, fra begivenhedshistorien over i forskjellige former for strukturhistorie og bevidsthedshistorie. Samtidig kan man også iagttage en interesseforskydning bort fra vesterlandsk historie: eurocentreringen er væk, det samme er fremskridtstanken, med den konsekvens, at den historiske proces ikke længere opfattes som et kontinuum, som Felix Gilbert har udtrykt det. Denne udvikling afspejler sig også i det foreliggende arbejde, idet bogen dels er en introduktion til den seneste udvikling indenfor historievitenskapen i en række europæiske lande, (Frankrig, England, Tyskland og USA); dvs. til forskningsfronten for den »ny historie«. Dels en indføring i hvordan historie bedrives i Sovjetunionen, og i så store geografiske (og politisk forskjellige) områder, som Syd-Amerika og Afrika. Det er en stor mundfuld på 164 s. og måske også for stor. Problemstillinger og produktionsbetingelser er så helt forskjellige inden for de forskjellige kategorier: I den vesteuropæisk/amerikanske sfære fungerer den professionaliserede historie med internasjonalt akcepterede normer og en fælles og sammenlignelig udvikling, underkastet de samme socioøkonomiske betingelser, og meget ofte med en høj grad af samfundskritik. I Sovjetunionen derimod, har historien stadig en klart legitimerende funktion og bliver iøvrigt til efter helt andre kriterier end i Vesten; mens der både hvad angår Syd-Amerika og Afrika kommer endnu flere faktorer til: Her mødes »vestlige« professionelle udviklingsteorier og centrum-periferibetræktninger med nationale og politiske frigøringsbestrebelsler i form af forsøg på at etablere en egen historie på egne præmisser.

Historievitenskabens seneste brogede udvikling har således også gjort en sammenfatning til halsløs gerning, og det afspejles i denne bog. Man kunne have valgt enten en behandling af den vesteuropæisk/amerikanske udvikling, og dermed den komparative analyse af hvordan »den ny historie« fungerer i forskelligt regi, eller man kunne have valgt en sammenligning mellem forskjellige former for u-lands-historie; eller noget helt andet: nemlig en tematisk tilgangsvin-

kel, der kunne antyde de både eks- og interne (videnskabelige) drivkræfter på historiens vej. Samtidig er det naturligvis problematisk overhovedet at sammenfatte hele kontinenter under eet, hvad forfatterne selvfølgelig også gør opmærksom på. Mærkeligt nok er Asien overhovedet ikke omtalt, og både Japan og Kina var vel egentlig nok så interessante områder, for blot at tage et par eksempler. Resultatet er blevet, at man har sat sig mellem indtil flere stole. Og det hænger igen sammen med en manglende redaktionel fasthed: de enkelte forfattere har fået alt for stor frihed i udformningen af deres individuelle bidrag: Disse er hver især både interessante og kompetente, men af meget forskelligt og aldeles usammenligneligt præg.

Jens Chr. Manniche og David Gaunt har koncentreret sig om een enkelt side af historievidenskaben i henholdsvis Frankrig og England: dvs. »Annales«-skolen i Frankrig siden 60-erne, og en del af den moderne engelske socialhistorie i samme tidsrum. Bernard Eric Jensen har med hensyn til Tyskland forsøgt et bredere dækningsfelt og har også i sin indledning redegjort for den specifikke tyske historiske erfaring. Redaktøren selv, Nils Johan Ringdal, der med USA dækker historievidenskaben i et helt kontinent med halvdelen af verdens praktiserende historikere, har anlagt en endnu bredere linie og virkelig forsøgt at give et indblik i de forskellige retninger indenfor moderne amerikansk historievidenskab, men det kan selvfølgelig kun blive eksempler. Og heller ikke her er forsøgt nogen bredere forklaringsmodel. Noget anderledes forholder det sig med de bidrag, der behandler den ikke-vesterslandske historieskrivning: Jens Petter Nielsen om den sovjetiske; Magnus Mörner og Roland Anrup om den latin-amerikanske og Tore Linné Eriksen om den afrikanske. Her trækkes både længere historiske linier, og der anlægges også sociologiske og politiske perspektiver, vel netop fordi historie som videnskab i vor forstand slet ikke er en etableret sag i disse kulturkredse, og man derfor må eksplicitere en række af de underforståede antagelser, der ligger til grund for beskrivelsen af vestlig historievidenskab.

Som bogen nu fremtræder, udgør den en række *situationsberetninger* uden nogen overordnet forklaringsramme hverken af videnskabsekstern eller intern karakter, og uden noget bredere historisk perspektiv. Der er ingen sammenligning af udviklingen i de forskellige lande og heller ikke noget forsøg på at koble historievidenskabens udvikling til den almindelige samfundsudvikling. »Den ny historie«s fremvækst er hverken diskuteret eller problematiseret på et komparativt og overordnet plan: Hvorfor får man »den ny historie«? Og netop på det tidspunkt? Og hvor ny er den egentlig? Den artikel, der kommer nærmest idealet er redaktørens egen afsluttende: »Komparativt sideblik til Skandinavien«. Her sammenlignes udviklingen indenfor skandinavisk historievidenskab med den internationale og her inddrages sociologiske og politiske faktorer i et forsøg på et samlet forklaringsmønster. Man kan være enig i hans betragtninger eller ej, men havde dette komparative synspunkt været det grundlæggende for hele bogen, havde den været langt mere provokerende og inspirerende. Nu er den bare orienterende.

Men det er den til gengæld så også: den er ment som en introduktion til den seneste udvikling indenfor historievidenskaben og tænkt som en lærebog for historiestuderende i de skandinaviske lande. Den er derfor også forsynet med en omfattende litteraturliste (mens de enkelte artikler til gengæld ikke har noter). Og denne litteraturliste er netop, hvad den studerende har brug for, ikke mindst den meget omfattende tidsskriftsbibliografi: Her er for hvert af de behandlede

områder/lande anført de vigtigste tidsskrifter med en kort karakteristik af deres »ansigt«. Netop fordi så meget af den historievidenskabelige forskning finder sted i tidsskriftsartikler, er denne oversigt et værdifuldt arbejdsinstrument. Det samme er den øvrige litteraturliste, der henviser til de af forfatterne benyttede arbejder, men det må undre, at man på det nærmeste har udeladt alle henvisninger til den nordiske litteratur om de pågældende emner.

Inga Floto

Kvindfolk 1-2. En Danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Redigeret af ANNE MARGRETHE BERG, LIS FROST OG ANNE OLSEN. Billedredaktion ved KARIN LÜTZEN. Kbh., Gyldendal, 1984.

Et kollektiv af akademisk uddannede kvinder fra forskellige fagområder – litteratur, psykologi, retshistorie, historie – har forfattet en 2-binds historie om kvinder i Danmark. Den spænder over tiden fra 1600 til i dag, og fremstillingen er kronologisk i sin grundstruktur, men bygget op af tematiske afsnit, hvis tidsmæssige grænser undertiden er ret svævende. Det gælder især de første kapitler i bd. 1, som f.eks. »Hekse, kloge koner og jordemødre« og »Hverdag på landet«.

Det er en begivenhed, at der er kommet en ny, samlet fremstilling af danske kvinders historie og her skal den vurderes – også i forhold til tidligere historiskrivning på feltet. Det springer straks i øjnene, at den er ung i tankegangen, meget lidt historisk bevidst med hensyn til, hvad der før er skrevet. Den bryder i sit anslag med en tradition uden rigtig at kende den, og det giver en friskhed, en oplevelse af fortiden som var det ukendt land, der dukkede op i horisonten for første gang. Før »Kvindfolk« forelå på markedet Johannes Steenstrups »Den danske kvindes historie, fra Holbergs tid til vor, 1701 til 1917« fra 1917 (fot. genoptryk med indledning af Thelma Jexlev, København 1984) samt den lille velskrevne oversigt over »Kvindens stilling i det danske samfund«, forfattet 1943 af historikeren Aagot Lading. Både Steenstrup og Lading forsøger at placere kvinders historie i den almindelige samfundssammenhæng, og det er et klart minus ved »Kvindfolk«, at den stort set giver afkald på det. Det er kvindernes vilkår, oftest de elendigste, der sættes i centrum, med det resultat, at de områder af tilværelsen, som mænd og kvinder deler med hinanden forsvinder i tågen. Kvindeskikkelser træder stærkt frem og kommer til at opfylde forfatterens mål: at give fremtidens unge kvinder identifikationsmuligheder.

Den synsvinkel, der anlægges overalt, er kvindebevægelsens. Vinkelen er lagt ud fra ønsket om at finde og hædre kvinder, der trodsede patriarkatet, gjorde oprør mod undertrykkelsen. Bogens tone er en kollektiv stolthed over kønnet, og det er en tone der ligger fjernt fra såvel den medfølelse Laurits Engelstoft, der i sin prisopgave om »Qvindekjønnets huslige og borgerlige Kaar« i 1799 begræder kvindekønnets tilværelse, som »en Kjæde af Fornedrelse og Elendighed« som fra Johanne Skovgaard og Ellen Jørgensen, der i »Danske Dronninger« fra 1909 lovsynger »de stille dyder, hvormed kvinder altid byggede landet«.

Det gennemgående i »Kvindfolk 1-2« bliver, at de aktive, sejge og trodsige kvinder kommer frem i lyset, både hvor de udfoldede sig individuelt og kollektivt som ved barselsfester, i lærerindekollektiver eller i forrige og dette århundredes kvindeorganisationer. Her lægger »Kvindfolk« et andet stof frem end det den

tidligere tradition har interesseret sig mest for. Selvom kvindeforskningen her i landet endnu er ung, vidner »Kvindfolk« om, at der er grøde på feltet, og bogen er på mange områder præsentation af ny forskning. Der er mange afsnit, der står flot, fordi de handler om små, overskuelige og gennemarbejdede felter. Det er godt, fordi vi får meget nyt at vide, men kritisabelt, fordi man har valgt at springe teoretiske og metodiske betragtninger, endsige diskussioner over. Og her står »Kvindfolks« forfattere ellers med noget bedre kort på hånden end forgængerne! Det er et virkeligt savn for fagfolk af begge køn, at den internationale forskning på næsten ethvert felt lades ude af betragtning, selvom den naturligvis har sat sine tydelige spor i indholdet.

Hvorfor dette valg? Det skyldes vel først og fremmest ønsket om at give et så bredt udsnit af danske kvinder som muligt en Danmarkshistorie. Er det så lykkedes? Mon ikke. Bogen virker appetitvækkende. Et overdådigt billedmateriale, smukt papir, typografi, overhovedet læservenlig i det ydre. Den rummer også forsøg på at finde en ny stil for historieskrivning med afprøvning af fiktionens muligheder. Jeg afviser ikke tanken, men finder ikke forsøget talentfuldt. Jeg beklager mest, at fremstillingen ikke – bare ind imellem – er spørgende og diskuterende. Det har den almindelige læser også brug for, selvom hun sikkert også vil føle sig opbygget og oplyst efter læsningen af de to bind. Faghistorikeren, der ønsker en solid fremstilling af danske kvinders historie, anskuet i samfundssammenhæng, dansk og europæisk, med en klar teoretisk og metodisk tilgang til emnet må vente.

Nanna Damsholt

Krig og samfund: Fra stenalderfejde til atomkrigstrussel. Den jyske Historiker nr. 31–32. Aarhus, Forlaget Modtryk, 1985. 168 s. Ill. Kr. 145.

Tidsskriftet »Den jyske Historiker« har koncentreret et af sine numre om temaet »krig og samfund«. Formålet er at »støtte den form for »naivitet« der består i at »tale og arbejde for fred uden om de politiske magthaveres organisationer« og derved »være med til at erindre om krigens rædsler til alle tider« (s. 3). Det sker ved at »udvide behandlingen og analysen til et mere totalt samfundsmæssigt plan« (s. 7), hvorved er udtrykt, at de fleste bidrag handler om alt andet end krig i ordets egentlige betydning.

Det må nok siges, at indledningens programudtalelse skræver over mere, end der er dækning for i de enkelte, emnemæssigt særdeles heterogene bidrag. Hvad der gives, er propaganda- og ideologihistorie, social og økonomisk historie og andet interessant, alt sat på samme brøk med krig som fællesnævner. Artiklerne begynder med Lotte Hedeagers og Kristian Kristiansens skitse til en socialhistorisk syntese over vor oldtid på grundlag af de arkæologiske fund, idet de ser den militære og den samfundsmæssige udvikling som to sider af samme sag (hvilket ikke synes at love godt for freden). Og de ender med Jørgen Würtz Sørensens anvisning til vennerne ude ved den latinamerikanske guerillafront, at »analyserne ikke skal koncentrere sig om bonde- og arbejderbefolkningen, men i høj grad se på modstandernes forbløffende evne til at lære«, for ellers kommer man til at »vente tyve år, før USA igen »klokker« i det« (s. 165) – et budskab, der ikke umiddelbart virker særligt fredeligt. Ind imellem fortæller Tønnes Bekker-

Nielsen om den romerske hær som social og ideologisk integrationsfaktor i senrepublik og kejsertid. John T. Lauridsen giver en forsmag på en kommende afhandling om familien Marselis i »Krig, købmænd og kongemagt omkring enevældens indførelse i Danmark«, en studie i oprustning og sløje finanser. Preben Kaarsholm diskuterer imperialism og anti-imperialisme i den engelske arbejderklasse og hos dens ideologer under Boerkrigen. Lammers, Borring Olesen og Niels Arne Sørensen behandler krigsbegejstring og -ledelse blandt soldater under og efter første verdenskrig, mens Kirsten Søholm tager sig af de tyske kvinders oplevelse af anden verdenskrig – ideologisk håndfast og ikke alt for overbevisende. Vil hun virkelig mene, at læsningen af nazipartiets dameblad, »Frauen-Warte« kunne betyde »en blokering af evnen til at forstå krigens virkelighed« (s. 140), når man stod midt i samme virkelighed og havde den lige over hovedet? Det er en flot konklusion af en fra årgang 1944.

Bidraget med de rigeste perspektiver er Henning Poulsens »Danmark i tysk krigsøkonomi«. Inspireret af den engelske historiker Alan S. Milward tager han fat på myter og realiteter omkring den tyske udbytning af de besatte lande i almindelighed og Danmark i særdeleshed. »Hvis vi sætter sagen lidt på spidsen, kan vi sige, at man holdt dansk industri kørende, for at den kunne forsyne landbruget med varer, som Tyskland derved slap for selv at producere« (s. 128). Vær's'go at tygge på den!

Aage Trommer

Zur Geschichte und Problematik der deutsch-dänischen Beziehungen von der Wikingerzeit bis zur Gegenwart/Det dansk-tyske forholds historie og problemer fra vikingetiden til nutiden. Studien zur Internationalen Schulbuchforschung, Schriften des Georg-Eckert-Instituts 37. Braunschweig, 1984. 60 s., 4 DM.

Allerde kort tid efter 2. Verdenskrig påbegyndte danske og tyske historikere et samarbejde vedrørende den fælles historie, især med henblik på at rense skolebøgerne i de to lande for nationale fordomme. Dette tosprogede lille hæfte, der er tænkt som en vejledning til brug i historieundervisningen, er et resultat af dette samarbejde og rummer to tekster. Den første dækker tiden frem til 1920 og er udarbejdet allerede i 1952; den anden om perioden efter 1920 stammer fra 1983. Disse to vejledninger udgør, hvad man kunne betegne som en »mindste fællesnævner« for behandlingen af det dansk-tyske forhold siden vikingetiden. Begge tekster er trods det meget begrænsede sidetal beundringsværdigt klare og informative. Ingen historielærere, som måtte have til hensigt at delagtiggøre sine elever i det konfliktfyldte forhold mellem disse to nabostater, bør undlade først at læse disse vejledninger igennem. En fejl er det, at man har valgt blot at genoptrykke teksten fra 1952 i stedet for at føre den à jour. Mens vejledningen for tiden efter 1920 således har kunnet tage hensyn til de seneste forskningsresultater – hvilket spores – virker den ældre tekst på visse punkter (især for vikingetiden og middelalderen) en smule støvet. Dette er ikke mindre beklageligt i betragtning af, at videnskabelige forskningsresultater i forvejen har svært ved at trænge igennem i den populære litteratur og især i skolebøger.

Carsten Mogensen

OLDTID OG MIDDELALDER

TØNNES BEKKER-NIELSEN: Bydannelse i det romerske Gallien. Århus, Historisk Revy, 1984. 128 s.

Forfatteren redegør i forordet for bogens indhold: »Undersøgelsens genstand er det overordnede bymønster med dets skiftende strukturer, ikke den enkelte by: man vil derfor ikke finde detaljerede topografiske eller lokalhistoriske skildringer af hvert enkelt gallisk bysamfund, der omtales. Når en række enkeltbyers historie rides op, er det fordi denne rummer træk, der kan bidrage til at belyse det samlede bymønsters udvikling. Bogens formål er dobbelt: dels at beskrive urbaniseringen indenfor en afgrænset del af det romerske Nordvesteuropa, dels at fremlægge og diskutere nogle moderne økonomiske og geografiske analysemodeller, der måske kan være til nytte i en sådan beskrivelse. I det afsluttende kapitel opstilles en model for den galliske provinsbys udvikling, og her angives også nogle mulige fremtidige tilgangsvinkler til studiet af denne«.

Forfatterens gennemgang af de økonomiske og geografiske analysemodeller er interessant. Det er et spændende udgangspunkt for bogens hovedafsnit, der er en case-study af byudviklingen i den del af Gallien, forfatteren kalder det romerske Burgund vel vidende, at det er et anakronistisk udtryk. Forfatteren har imidlertid i forordet netop afskåret sig fra at foretage en dyberegående analyse i det udvalgte område af de 5 byer, som han finder særlig interessante for forståelsen af byudviklingen i Gallien. Dette afsnit er derfor meget magert på trods af de mange centrale spørgsmål, der stilles. Problemet er, at forfatteren fejlagtigt tror, at analysemodellerne kan give svaret på disse spørgsmål. Det kan de selv sagt ikke. De kan være en inspiration for forskeren ved hans problemformuleringer og i hans undersøgelser. Men alene et minutøst studium af kildematerialet kan give historikeren svaret på de spørgsmål, der rettes mod fortiden.

Ligeledes bogens omfang forhindrer naturligvis en sådan dyberegående analyse, og man kan derfor kun håbe på, at forfatteren på baggrund af de centrale spørgsmål, han har stillet, vil videreføre sine studier af de galliske byer under inddragelse af f.eks. det epigrafiske materiale, der er centralt for en undersøgelse af denne karakter.

Arne Søby Christensen

SIGNE ISAGER: Forpagtning af jord og bygninger i Athen. Attiske indskrifter. Kbh., Museum Tusulanums Forlag, 1983. 102 s.

Begrebet forpagtning er meget væsentligt for en dybere forståelse af både økonomiske og sociale sammenhænge i den antikke verden. Det er derfor med stor interesse, man gennemlæser Signe Isagers gennemgang af ialt 8 attiske indskrifter, som belyser dette emne for forskellige synsvinkler. Bogen henvender sig »til alle, der interesserer sig for den græske oldtid« (s. 8), og det forekommer derfor naturligt, at indskrifterne foreligger oversat og kommenterede. Ligeledes er bogen forsynet med en meget nyttig oversigt over problemer vedrørende epigrafisk forskning og – mere generelt – med en indføring i jordretslige forhold og forpagtningens terminologi. En fin bibliografi afslutter fremstillingen.

Som antallet af udvalgte indskrifter antyder, er bogens sigte forholdsvis begrænset, og Signe Isager kan ikke nå hele vejen om sit emne på dette – om end repræsentative – grundlag. Ikke desto mindre lykkes det gennem kommenteringen at fremhæve en række væsentlige træk ved græske samfundsforhold og ikke mindst at demonstrere, hvor vigtige kilder det epigrafiske materiale er til den antikke socialhistorie. Med Rostovtzeffs grundlæggende værk om det romerske forpagtningssystem *in mente*, kan der næppe herske tvivl om, at studiet af det antikke forpagtningssystem bør bygge på en forståelse af det græske. For det danske marked er Signe Isagers bog således efter anmelderens mening en god start, som gerne sås fulgt op.

Peter Ørsted

KNUD BANNING: Kalkmalerierne i Skånes, Hallands og Blekinges kirker 1100–1600. Kbh., G.E.C. Gad, 1985. 166 s., rigt illustreret. Kr. 195,20.

Denne lille bog er et godt eksempel på anvendt forskning. En gruppe studerende begyndte under Knud Bannings inspiration og ledelse 1965 på et næsten uoverkommeligt projekt, nemlig at registrere (og dermed ikonografisk fortolke) samtlige kalkmalerier i det middelalderlige Danmark. Det førte til en topografisk og en ikonografisk kalkmaleriregistrant som er et uvurderligt redskab for historikere, kunsthistorikere og mange andre. Og det førte 1970 til det lille glimrende tidsskrift »ICO – iconographisk post« ligesom til fire-bindsudgivelsen »A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600, Scania, Halland and Blekinge«, 1976–82, og det vil føre til mere. Disse bind behandler indgående alle de indsamlede oplysninger for de tre landsdeles vedkommende. Man kunne ønske sig de andre landsdeles malerier udgivet på samme måde.

Nu er skånebindenes oplysninger lagt til grund for denne populariserende, velillustrerede lille håndbog som naturligvis vil nå et langt større publikum end den videnskabelige udgave, bl.a. på grund af forfatterens sproglige veloplagthed og pædagogiske evner. Studentergruppens indsats har altså ikke kun været arbejde for elfenbenstårnet.

I virkeligheden er det en overordentlig vanskelig opgave Knud Banning har sat sig. »Det rigtige udbytte af bogen får man nok først, når man bruger den ude i kirker med kalkmalerier« (s. 9). Det er givetvis rigtigt, men alligevel forudsætter bogen også at man læser den fra A til Z, for der er flere steder sammenhænge som man kun fanger ved en helhedslæsning. Således er bogen bygget op kronologisk startende med Vä's malerier fra 2. fjerdedel af 1100-tallet sluttende med Ronnebys fra 1586. Derved er den en slags kunsthistorisk gennemgang med mange betragtninger der gælder udsmykningerne i bred almindelighed. Det rigtige udbytte får man først efter endt læsning af hele bogen – men det er jo ikke en dårlig kvalitet.

Man kan måske nok nogle steder undre sig over Knud Bannings udlægninger når de overskrider det ikonografiske niveau. Som en forklaring på at kalkmaleriregistrantens folk daterer de første romanske kalkmalerier tidligere end kunsthistorikere forud har gjort, skriver Knud Banning at »her i landet har man nemlig været flinke til at optage en del af, hvad den store internationale kirke havde at

byde på« (s. 10). Hvad får Banning til i modsætning til Francis Beckett og Poul Nørlund at mene at danskerne er vakse til at optage fremmed kultur? Der må da være en dybere forklaring på dette afgørende dateringsskift.

Om bl.a. Vitabys kalkmalerier fra begyndelsen af 1300-tallet står der at »i den slags udsmykninger kan man næsten føle, at tiden var fattig og ikke evnede at holde sig på fortidens højder, ja kultur- og kirkelivet gik sin undergang i møde med hastige skridt« (s. 52). Muligvis har Knud Banning ret, men hvad baserer denne forklaring sig på? Vores berømmelige guldalderkunst skabtes f.ex. i en krisetid efter statsbankerotten 1813. Det er vel også betænkeligt at sætte lighedstegn mellem kulturliv og kirkeliv. Kulturen kan vel tænkes at blomstre på andre måder end på kirkernes kvidtekalk.

Axel Bolvig

Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNAs niende symposium i København 25.–27. oktober 1982. Redigeret af VIBEKE DALBERG, GILLIAN FELLOWS-JENSEN, BENT JØRGENSEN og JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN. (NORNA-rapporter 26). Uppsala, Norna-förlaget, 1984. 340 s. Ill. 95 kr.

Denne rapport fra Nordisk Samarbejdskomité for Navneforskning indeholder 18 foredrag fra symposiet i 1982 (i forordet fejlagtigt 1979) til belysning af mulighederne for at nå til – som det hedder i forordet – »et sikrere grundlag for en tværfaglig diskussion mellem navneforskere og bebyggelseshistorikere« ved et forsøg på »en præsentation af og konfrontation mellem de onomastiske og bebyggelseshistoriske problemstillinger«.

Den begrænsede plads, der er til rådighed, tillader ikke at omtale 18 bidrag, der er forsynet med engelsk resumé, litteraturlister og referat af efterfølgende diskussion, men her følger et udvalg: *Björn Teitsson*, Metoder til beregning af den islandske bosetnings alder, konfronterer de geologiske og arkæologiske kronologier med de skriftlige kilder, gårdenes takseringsværdi og landskyld, jordebøgerne fra omkr. 1700 og kirkeregistrene. *Stefan Brink*, Absolut datering af bebyggelsesnavn, refererer debatten siden omkr. 1900 og opstiller med udgangspunkt i C.J. Beckers afhandling, Problemer om bosættelsen i dansk jernalder (1977) et kontinuitetsskema med 5 à 6 hovedformer. Beslægtet hermed er *Torben Grøngaard Jeppesen*, Landsbyens alder – arkæologisk belyst og *Berta Stjernquist*, Bebyggelsesnavn och förhistorisk bebyggelse samt *Thorsten Andersson*, Bebyggelsesnavn givna efter fornlämningar. – *W. Laur* gør endnu engang op med teorien om svensk indvandring i Sønderjylland i »Stednavne på – by sammensat med personnavne«. *John Kousgård Sørensen*, Navn og bebyggelse, om -rød i Nordsjælland, viser om de godt 25 -rød navne, at de er opstået omkr. 900–1100 som bebyggelsesnavne, men vil ikke binde sig hertil for resten af Danmarks -rød, bl.a. under henvisning til Bertil Ejders bog *Ryd och rud* (1979). *Niels Lund*, Stednavne er ikke et privat slagsmål, vil ud fra engelske paralleller hævde, at de ti torp-landsbyer i Grevninge sogn ikke nødvendigvis skal tolkes som et stort nybrudsområde, men lige så godt kan være en opsplittning af et veldyrket område, forårsaget f.eks. af ændrede driftsformer. De øvrige foredrag er om bl.a. norske gårdnavne, forhold på Öland og i Nordsverige.

Herluf Nielsen

FRANK PEDERSEN: Vornedskabets gennemførelse. Odense, Landbohistorisk Selskab, 1984. 143 + 61 sider. 80 kr.

Denne bog er et vellykket forsøg på at præcisere begrebet vornedskab og på at datere dets »gennemførelse« på den sjællandske øgruppe til o. 1495. Bortset fra Th. Munch: Vornedskabet i den tidlige enevælde (Historie, Jy. Saml. Ny R. XI 3, s. 289–308) er der tale om den første monografi om emnet, siden J. Steenstrup for 100 år siden skrev om Vornedskabet hos den danske bonde (H. T. 5. R. VI, s. 339–462). Med udgangspunkt i Steenstrups arbejde gennemgår Frank Pedersen vornedskabets historiografi – før såvel som efter Steenstrup – og gør rede for kildeforhold, de samfundsmæssige forudsætninger, vornedskabets datering, indhold og udvikling op til 1536. Mens forfatteren i al væsentlighed fastholder Steenstrups opfattelse af vornedskabets indhold, er han nået frem til en anden datering og årsagsforklaring.

Ordet vorned afspejlede oprindelig et værnsforhold. Den vornede var underlagt husbondens myndighed til gengæld for forsvar; i denne betydning optræder ordet i kilderne fra det 15. og stundom fra det 16. århundrede, og det forekom i alle landsdele som betegnelse for tyende og »tjenere« (fæstere). Efterhånden blev det imidlertid knyttet til det specielt sjællandske forhold, at bønder og deres sønner kun kunne tage bopæl og arbejde udenfor fødestavnen, hvis de havde herskabets samtykke. Jorddroten disponerede med andre ord over den arbejdskraft, der var født på hans ejendom. Noget tilsvarende forekom ikke i andre landsdele før stavnsbåndets indførelse i 1733. Det er vornedskab i betydningen bundet til fødestavn, der er tale om i denne bog.

Der er ingen klare belæg for, hvornår og hvorfor instituttet er opstået. Steenstrup knæsatte den hidtil gældende opfattelse, at »Lollands Vilkår« fra 1446 forudsatte dets eksistens, og antog, at det var indført i første halvdel af det 15. århundrede som modtræk overfor ødegårdsproblemet. Frank Pedersen vil ligesom Kr. Erslev (Danmarks Riges Historie II, s. 633ff.) og nyligt også Michael Hertz (Bol og By 2. R. 2, s. 94ff.) skyde dateringen til slutningen af århundredet med den begrundelse, at fødestedskriteriet ikke synes påberåbt i kilderne før i 1490'erne, og at man først derefter konstaterer forekomsten af s.k. afkaldsbreve, hvori herskabet tillader den vornede at forlade fødestavnen. En række transaktioner mellem jorddrotter indbyrdes og fra kronens side – bl.a. overfor købstæderne – kan fortolkes som følgevirkninger af et nyligt etableret stavnsbånd (s. 59ff.). Frank Pedersen nedtoner ødegårdsproblematikken og ser vornedskabets udvikling i sammenhæng med herrestændernes almindelige magtekspansion i det 15. århundrede, som bl.a. ytrede sig i en øget jurisdiktionel myndighed overfor de undergivne (s. 130ff.).

Der er tale om et grundigt og veldokumenteret arbejde, som trods genren – et bearbejdet universitetsspeciale (1980) – fremtræder sprogligt klart og forståeligt.

Michael Hertz

HELEN CLARKE: *The Archaeology of Medieval England*. London, British Museum Publications, 1984. 224 s., 96 fig. 12.95 £.

I de senere år er middelalder-arkæologien blomstret op over store dele af Europa. England er et af de lande, hvor der er sket mest i faget, og som med denne bog også er først til at præsentere en fremstilling af resultaterne dér. Den særdeles kompetente forfatter er lekturer i middelalder-arkæologi ved University College London.

Bogen rummer foruden Introduction (s. 9–13) seks hovedkapitler: 1. *The Countryside* (s. 15–62), 2. *Parish Churches* (s. 63–80), 3. *Monasteries* (s. 81–104), 4. *Castles* (s. 105–127), 5. *Craft and Industry* (s. 129–165), og 6. *Towns and Trade* (s. 166–194). Derefter følger noter samt en bibliografi på 503 titler (s. 195–219) og til slut et kombineret sted- og sagregister (s. 221–24).

I introduktionen gøres rede for bogens baggrund og målsætning. Kronologisk dækker den tiden 1066–ca. 1500, og der sigtes mod brede oversigter for at vise, hvad man ved – og vil kunne få at vide – om det middelalderlige England på grundlag af arkæologiske kilder. Skriftlige kilder og almen historie inddrages dog naturligvis som baggrund. Bogen kan på de 224 sider selvsagt ikke komme ind på alle de områder, hvor det nye fag har leveret interessante resultater. Vigtige emner som f. ex. katedraler, mad og drikke, leveforhold i byer (der efterhånden er ganske velbelyst gennem naturvidenskabelige undersøgelser) er valgt bort. Metodisk bekender forfatteren at være indædt modstander af »New Archaeology« (jfr. f. ex. diskussionerne herom i *25 Years of Medieval Archaeology*, D. Hinton ed., University of Sheffield 1983).

Helen Clarke har med denne bog ydet en pionérindsats, ikke blot til glæde for middelalder-arkæologien, men også for andre middelalder-discipliner, herunder ikke mindst historie. I klar form og med velvalgte illustrationer får man et overblik over mange års og mange personers forskningsindsats på væsentlige områder af faget, og set på europæisk baggrund. Via noter og litteratur får man mulighed for at trænge dybere ned i enkeltproblemer. Metodiske overvejelser indgår tit i fremstillingen, mange afsnit har diskussionspræg, tolkningsproblemer er ikke skjult, og forfatterens personlige holdning til udøvelsen af faget heller ikke. Bl. a. efterlyses en overordnet, landsdækkende forskningsstrategi for at få maksimalt udbytte af de mange udgravninger, der næsten alle er foranlediget af praktisk betingede behov – lige som i Danmark er forskningsbetingede udgravninger få. Tit peges også på det ønskelige i at gå nye veje i udforskningen af et traditionelt område: f. ex. at undersøge klostres økonomibygninger og borges »ladegårde« i stedet for fortsat at koncentrere sig om anlæggenes henholdsvis kirkelige og forsvarsmæssige dele.

Trods den emnemæssige selektion giver bogen også en interessant profil af engelsk middelalder-arkæologi op til i dag. Der er mange ligheder med dansk, men man bider bl. a. mærke i, at kirkearkæologi er et ret nyt område, mens det herhjemme altid har været en af fagets grundpiller. Andre forskelle er betinget af et vidt forskelligt kildegrundlag i de to lande forårsaget af bl. a. forskellige bevaringsforhold, eller forskelle kan skyldes, at faget er vokset frem på noget forskellig baggrund i de to lande og er organiseret på noget forskellig vis. Når vi engang får en bog om middelalder-arkæologien i Danmark, bliver de sikkert vægtet på en lidt anden måde.

Dette må bestemt ikke opfattes som kritik af nærværende bog – hvad angår

middelalder-arkæologi har hvert land i en vis udstrækning stadig sit eget præg. »The Archaeology of Medieval England« giver et fortrinligt indblik i udforskningen af Englands umådeligt rige og varierede arkæologiske kilder. Afslutningsvis skal desuden bemærkes, at mange af de behandlede problemstillinger og resultater er umiddelbart relevante også for andre geografiske områder, heriblandt Danmark.

Else Roesdahl

ERLAND HJÄRNE: Land och ledung. Ur Erland Hjärnes historiska författarskap utgivet av GÖSTA ÅQVIST. Bd. I-II. Rättshistoriskt bibliotek Bd.31-32. Stockholm, A. B. Nordiska bokhandeln, 1979-81. 381 + 402 s.

Dette århundredes svenske forskning i ledingens historie har gennemgået en national særudvikling, hvor ejendommelige metoder er blevet opretholdt, som har ført til resultater, der er svært fattelige for andre. Som udgangspunkt kan man betragte en artikel af Sven Tunberg: *Till Svearikets äldsta historia* (Fornvännen 1920); her fremhæves det, at den svenske flådemagt har været kendt siden Tacitus's beskrivelse, og det hævdes, at hovedlinierne i ledingens mere end tusindårige udvikling frem til landskabslovenes nedskrivning omkring år 1300 burde kunne fremgå af en omhyggelig granskning i disse sene tekster. Tunbergs elev, Gerhard Hafström, har i sin disputats *Ledung och marklandsindelning* (1949) og i en artikel i *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund* (1949) virkeliggjort hans program – og er så siden blevet efterfulgt af Carl Axel Ekbon: *Viennetionde och hundaresindelning* (1974) (anmeldt i dette tidsskrift bd. 81, p. 306). Den første til at tage handsken op efter Tunberg var imidlertid Erland Hjærne, som i 1928 udarbejdede et tusind sider stort manuskript om ledingen og dermed beslægtede emner, da han søgte professorat i Uppsala. Efter at være blevet professor fik Hjærne ikke tid til at udgive manuskriptet, der kun blev kendt gennem referater og mindre uddrag. Først som pensioneret beskæftigede han sig atter med manuskriptbunken, ønskede endnu i 1955 at se den udgivet, men kom i sine sidste år frem til sin død i 1969 i stadig dybere tvivl om teksternes videnskabelige værdi. Gösta Åqvist og Rättshistoriskt bibliotek har dog ment at tjene Hjærnes minde ved at optrykke de syv afhandlinger posthumt under den fælles titel *Land och ledung I-II* (1979-81). Til indledning giver Gösta Hasselberg en biografi med oplysninger om manuskripternes tilblivelse og om Hjærnes øvrige forfatterskab.

Hjærnes hovedtese om den svenske leding er, at hver upplandsk ættebygd (som senere skulle kaldes »hundare«) oprindeligt har været tredelt og har udrustet tre ledingsskibe; da der kun har været tolv havner i hver »treding«, har den alleoprindeligst blot udrustet et lille tolvårrers fartøj. Senere skal dog hver treding have bestået af to »tolfter« og skal have stillet 2 × 12 mand på et fireogtyve-årrers skib. På dette stadium skal kystegnene mod Østersøen efter at være dukket op af havet være blevet så tæt bebyggede, at de bygder, der lå nærmest kysten, kunne udskille endnu et »skibslag«, hvorved de nydannede kystnære skibslag kom til at udgøre området »Roden« (en tanke overtaget fra Sven Tunberg). Fireogtyve-årrers-skibet har for Hjærne haft dybtgående betydning i hele Skandinavien. Ligesom Guterlovens og den norske Bjarkeyarrets handelsskib skal dette tidlige ledingsfartøj have været delt i fire store rum, hvert ledet af en »redemand«. Efter

et andet system skal skibet også have været delt i fire »vagthold«, som genfindes i den danske vederlovs »worthæld«. De fireogtyve mand skal også have været delt i to »sveiter« eller »tylfter«, der genfindes i sene norske lovregler for »forn vistatake«, i birkebenernes regler for deling af krigsbytte og i upplandske sognenavne og »tolftkirker«. Mens Rodens skibslag skal være vedblevet med at udruste de gamle fireogtyveårersskibe, skal man ellers i Norden være gået over til at stille fyrre-årers skibe med hundrede mands besætning. I Svealand skal hver af de gamle ættebygder først have stillet eet skib og deraf have fået betegnelsen »hundare«. På dette stadium skal hundaret være blevet delt i fjerdinge (da også det nye, større ledingskib skal have været firedelt). Siden skal hundaret være gået over til at stille to skibe, og til sidst har Upplandsloven krævet fire skibe af hvert hundare.

Sammenføring af materiale fra vidt spredte tider, steder og kildetyper er Hjærnes gennemgående metode. Hans store kildekundskab er imponerende. Problemerne opstår omkring hans slutningsregler, skønt mange af hans uventede paralleller ikke kan undgå at fascinere. Bedst kommer Hjærnes metode til sin ret i den store afhandling om Tokkeboden og dens paralleller i svenske og norske love; materialet er i begge lande så fyldigt, at sammenføringen bliver meningsfuld. I andre afhandlinger er de enkelte kildesteder så fragmentariske og svært tolkelige og de fremdragne paralleller så fjerne i tid, sted og emne, at argumentationen får præg af særdeles slet underbyggede gætterier.

Værst går det til, når Tacitus's fjorten linier lange beskrivelse af Suionerne udvides af Hjærne med en hel novelle om »ravridderen«. Beretningen om Suionerne kunne nemlig *måske* stamme fra en *eventuel* brevveksling mellem Tacitus og en romersk ridder, der i følge Plinius blev udsendt af Nero for at købe rav; ravridderen kunne *muligvis* tænkes at være kommet til Østersøen ved Weichsels munding og derfra (*sandsynligvis* langs syd- og østkysten over Finland og Ålandsskærgården) være nået frem til Suionernes hjemland, som allerede da *tænkeligt* kunne have ligget ved Mälaren, og som det er *rimeligt* at tro, han er søgt til på grund af sine handelsinteresser, hvorfor han *højest sandsynligt* skulle være ankommet, mens alle Suioner var afvæbnet af kongen på grund af et marked; da ravridderen *sikkert* er ankommet på svenske skibe af Nydam-type (med rigtige årer fæstnet i håer og havner) og ikke på padlede både af den ældre Hjortspring-type, bliver han ældste kilde til sveernes berømmelige leding!

De yngre kilder anvendes retrospektivt, som når sene norske love for handelskibe formodes at indeholde relikter fra oprindelige svenske bestemmelser om ledingskibe, eller når Gustav Vasas jordebøger tvinges til at beskrive forhold i tidlig jernalder. Som eksempel kan tages Hjærnes behandling af det upplandske hundare Trögd. I bestemmelser fra det fjortende århundrede er Trögd og navnlig dets skove inddelt i tredinger og tredingerne atter i et helt ukendt antal »tolfter« (Hjærne gætter på to). I Gustav Vasas jordebøger har tredingerne i Trögd henholdsvis 12-13, 11 og 9 havner. Uden at tage hensyn til, at der i det 16. århundrede var privilegeret jord i Trögd, slutter Hjærne, at der oprindelig har været tolv havner i hver treding, og han gætter, at disse tredinger har udrustet skibe og allerførst har stillet små tolv-årers fartøjer (vel før Nydam-skibet med dets tredive årefæster?). Ved dernæst vilkårligt at lade hver havne udruste to årer, når Hjærne frem til sit fireogtyve-årers ledingskib. Hans øvrige »beviser« for denne skibstype er ikke bedre.

Hjærnes metoder er de samme, som anvendes ellers i svensk ledingsforskning

fra Tunberg over Hafström til Ekbon: Når det første gæt er blevet fulgt af det andet, »då ligger det nära till hands att antaga«, at følgen er det tredje, fjerde og femte gæt. Hjärne er vel ikke værre end Tunberg og Hafström, men heller ikke væsentligt bedre. Gösta Åqvists udgave føjer ikke noget nyt til billedet af Erland Hjärne som videnskabsmand. Rent historiografisk må udgivelsen af manuskripterne dog hilses velkommen: Den forsker, der ud fra de udgivne referater og fragmenter måtte svæve i den vildfarelse, at grundteksten selv indeholdt solide, detaljerede argumenter for, hvad der hidtil kun var publiceret som påstande, kan her få syn for sagn. I øvrigt er det på tide, at svenske ledingsforskere besinder sig og anvender de metoder på ledingen, der har givet svensk historieskrivning dens velfortjente høje ry for logisk stringens og kildekritik.

Rikke Malmros

CARL AXEL EKBOM: Attungtal och mantal. Studier i svensk jordtaxering. Rätthistoriskt bibliotek Bd. 24. Stockholm, A.-B. Nordiska bokhandeln. 132 sider.

I dette værk sammenføres i tabelform de svenske »mantal« fra begyndelsen af det 19. århundrede herreds- og landskabsvis med de af forfatteren antagne jordmål fra 1000-tallet, og i et par ekskursioner kastes særegne lys over ledingen i Skåne og Halland. Bogen bygger på forfatterens tidligere værker: *Viennetionde och hundraresindelning* (1974) og *Ledung och tidig jordtaxering i Danmark* (1979) (anmeldt i dette tidsskrift bd. 81, p. 306) og er som sit grundlag uden videnskabelig værdi.

Rikke Malmros

NYERE TID

PEDER HANSEN RESEN: Atlas Danicus VI, A: Aalborg Stift. udg. af THOMAS W. LASSEN i dansk oversættelse ved ERIK BØEGH. Sæby Museum 1982. 96 sider + 8 foldeplancher og kort. 93 kr.

PEDER HANSEN RESEN: Atlas Danicus IV: Fyn, udg. af JACOB ISAGER i dansk oversættelse ved INGE LYG, METTE MØLVIG, ELLEN KRISTENSEN, SUSANNE LYKKE NIELSEN og JACOB ISAGER. Odense Universitetsforlag, 1984. 357 s. Ill. 164,70 kr.

Præsident (overborgmester) i København og professor ved universitetet Peder Hansen Resen (1625–85) nåede trods sine høje embeder at samle en enorm mængde informationer om Danmarks historie og topografi i 39 tykke bind. Præsten Johan Brunsmand blev sat til at forkorte og redigere dette materiale til 7 bind, der forelå trykklare i 1688. Af forskellige grunde blev trykningen dog ikke iværksat, og det hele brændte sammen med Resens samlinger i Universitetsbiblioteket i 1728.

Heldigvis var Brunsmands redaktion blevet afskrevet til brug for gehejmeråd Vincent Lerche, og dette materiale blev igen excerperet af bl.a. Jacob Langebek omkring 1750 på foranledning af arkitekten Laurids de Thura, der ønskede at fuldføre Resens Atlas. Også det blev ved forsøget, men som det eneste af Resens store samlinger er Thuras materiale bevaret i Det kgl. Bibliotek i gruppen Uldall 186f., for også Lerches kopi brændte på Christiansborg slot i 1794.

Med Thuras samlinger som grundlag blev efter mange tilløb udgivelsen af Resens Atlas påbegyndt i 1925 i dansk oversættelse med bindet om Bornholm. Før krigen kom yderligere bind om Helsingør, Roskilde, Viborg stift og Sydsjælland, og efter en længere pause blev udgivet et bind om Holstebro (1963) samt med både latinsk og dansk tekst Århus stift (1967) og Færøerne (1972). Endelig er inden for de seneste år udkommet Aalborg stift og Fyn, som her kort skal præsenteres.

I bindet om Aalborg stift omfattende Aalborg by, Vendsyssel, Hanherrederne, Thy og Mors har adjunkt Erik Bøegh stået for oversættelsen, medens lederen af Sæby Museum, Thomas W. Lassen, har varetaget redaktionen og forsynet bogen med henvisninger og illustrationer. På lignende måde har lektor Jacob Isager redigeret og kommenteret bindet om Fyn, medens en række latinstuderende har oversat teksten i samarbejde med redaktøren.

Begge bind har en indledning om Resens biografi og om værkets tilblivelseshistorie, men bindet om Fyn er dog væsentligt mere indgående end det jyske. Det samme gælder kommentarerne, hvor man dog i det fynske bind har afstået fra at give egentlige realkommentarer til Resens oplysninger, men har valgt at nøjes med belysning af de tekstmæssige problemer og oplysninger om Resens kildeforlæg.

Lidt skarpt må det nok være tilladt at sige, at Resens Atlas Danicus fortæller en masse om Resen og hans samtids syn på verden og historien, men det forøger næppe på afgørende punkter vores viden om Danmarks historie. Det er tydeligt, at Resen har indsamlet en mængde oplysninger om stort og småt imellem hinanden og viderebringer dem uden smålige hensyn til kildekritik eller bare sund fornuft, men til gengæld forbavsende konsekvent med henvisninger til den benyttede litteratur, som han synes at nære en grænseløs tillid til uanset dens alder og karakter. I virkeligheden kan der nok ikke læses ret meget hos Resen, som vi ikke også kender fra andre kilder, og det er bestemt heldigt, for som det udtrykkes af Thomas W. Lassen: »Ingen vil vel i dag anvende Resens oplysninger uden først at have søgt at kontrollere dem ad anden vej« (s. 181).

Det er først og fremmest byerne, som har haft Resens interesse, og bybeskrivelserne fylder da også næsten hele teksten ikke mindst med afskrifter af epitafierne i kirkerne, ekstrakter af byernes privilegier, lister over bisper og præster m.v.

På ét punkt er Resens oplysninger dog primære, og det er de kobberstukne byprospekter. Det er nu ikke fordi disse altid gengiver hele sandheden, hvilket bl.a. fremgår af det berømte Københavnskort fra 1674, der ulykkeligtvis viser adskillige bydele, der aldrig blev opført, men bortset fra dette propagandaprospækt synes de at være ret pålidelige. Alle stikkene blev udgivet separat som et særligt bind i 1677, men deraf er kun ganske få eksemplarer bevaret på Det kgl. Bibliotek, så det var bestemt godt, at de i 1974 blev genudgivet i faksimiletryk i sand størrelse af Ib Rønne Kejlbø med oplysninger og kommentarer. I de foreliggende to bind gengives de relevante byprospekter også, men desværre i en så reduceret målestok at læserne må anvende lup for at kunne aflæse navne og

andre detaljer på kortene. Det samme gælder et spændende hollandsk kort over Fyn fra 1681, der findes i Uldall 186 fol. 2 (gengivet i bindet om Fyn s. 41 og på bogens omslag) samt to kort over Aalborg stift (fra AM 359 fol.), der er trykt som særlige plancher til bindet om Aalborg stift. Disse er alle trykt så småt og uden farver, at de i praksis er uanvendelige til andet end dekoration, men pæne er de.

Som sagt giver de to bøger måske ikke så mange nye oplysninger om hverken Fyn eller Nordjylland, men til gengæld får læseren et meget spændende billede af 1600-tallets forestillingsverden og historieopfattelse. Det var ønskeligt, at de resterende dele af Resens Atlas Danicus snart måtte blive udgivet efter en samlet plan med fælles principper for oversættelse, udgivelse, register og litteraturfortegnelse samt illustrationer.

Karl-Erik Frandsen

ULRICH LANGE: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588–1675. Veränderung von Normen politischen Handelns. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Band 75. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1980. 346 s. 40 DM.

Den foreliggende undersøgelse slutter sig til rækken af nyere tyske bidrag til stænderforskningen. Det er forf.s hovedformål at undersøge »den Prozess der allmählichen Durchsetzung des fürstlichen Absolutismus in einem deutschen Mittelterritorium mit landständischer Verfassung beim Übergang vom 'Finanzstaat' zum 'Militär- und Verwaltungsstaat'« (s. 15). Med denne terminologi og dette oplæg, der er inspireret af Gerhard Oestreich, afdækker forf. udviklingen dels af en fyrstelig selvforståelse, der ikke mere anerkendte stændernes andel i magtudøvelsen, dels af magtmidler og magtchancer til at realisere denne opfattelse. Fyrstemagten opfattede ikke længere stænderprivilegierne som forfatningsnormer, som *leges fundamentales*, men som *leges privatorum*.

Forf. betragter ændringerne i den forfatningspolitiske balance ud fra termer som dualismebegrebet og privilegiernes »Ausübungsmerkmale«. Med dette sidste – og nye – begreb refererede forf. til de forskellige måder, som de enkelte privilegier blev udøvet på, og som atter krævede forskellige midler til at håndhæve hhv. til at nedbryde dem. Privilegierne, som bl.a. regulerede stændernes politiske medvirken, var oftest ikke udtømmende, og når dualismen samtidig præsenteres som en grundstruktur, der kunne afspejle et bredt spektrum af magtrelationer, afgang stændernes politiske medvirken inden for denne labile forfatningsramme i vid udstrækning af deres fælles interesse i at forsvare fælles rettigheder. Konkret illustreres den magtpolitiske ændring og nedbrydningen af konsensretten – stændernes vigtigste, generelle, politiske rettighed – ud fra tre politiske rettigheder: valgretten, beskatningsretten og indigenatsretten (især adelens fortrinnsret til visse embeder) og – trods bogens titel – to personlige privilegier: jagtretten og adelens særlige retsstilling, som medtages p.g.a. deres særlige »Ausübungsmerkmale«.

Privilegiediskussionen tog fart omkring 1588, da stænderne måtte imødegå en fyrstelig underkendelse af valgretten, og afsluttedes i 1675, da deres politiske organ, landdagen, blev indkaldt for sidste gang. I årene 1614–16 fik adelens

særlige retsstilling, jagtretten, indigenatsretten og valgretten en indskrænkende fortolkning. For de gottorpske dele blev valgretten undermineret ved primogeniturrettens indførelse i 1608 og helt ophævet i 1616. Af nåde – og ikke af ret – fik adelen tildelt en indskrænket jagtret, ligesom fyrstemagten af gunst bevarede adelens indigenatsret til visse embeder.

Særlig interesse knytter der sig til beskatningsretten, der blev udøvet kollektivt på landdagen, og som var stændernes vigtigste, politiske rettighed efter 1616. Og medens fyrstemagten i 1615 indrømmede, at den ikke kunne udskrive skat imod stændernes vilje, blev deres medvirken underkendt i 1675. Flere episoder signalerede denne ændring i fyrstemagtens selvforståelse. Fra 1620'erne og 1630'erne fik landdagsforhandlingerne karakter af *Geldtage*, og relativt sent gjorde skattestaten sin entré i Slesvig-Holsten. Stændernes ønske om en retfærdigere byrdefordeling førte bl.a. til udfærdigelse af mere pålidelige registre over personer og gods og til inddrivelse af skatterestancer ved militær eksekution. Der blev her skabt et magtinstrument, som senere kunne vendes mod stænderne selv. Endvidere smuldrede grundlaget for stændernes forhandlings- og bevillingsret i den udstrækning, der ikke herskede tvivl om skattens berettigelse, og der forelå sikre overslag over såvel skatteprovenu som udgifter. Men nok så afgørende foregik der en mere direkte nedbrydning af skattebevillingsretten i 1630'erne, da der ikke var enighed om skattebehovet. En skat, som stænderne havde afslået, blev alligevel udskrevet *ad mandatum* i 1631; forfatningsbruddet lå i kongens senere afslag på at udstede en revers mod gentagelser, da dette stred mod hans »superioritet«.

Stænderne modsatte sig skattefinansiering af forvaltning, retspleje, fæstninger og stående hærafdelinger p.g.a. farerne for permanente behov. Fyrstemagten opfattede i midten af 1600-tallet ikke privilegierne som normer for politisk handling. De var udtryk for privatinteresser, som måtte vige for almenvellets tarv, og som underforstået krævede de nye former for militært beredskab, og hvor det ekstraordinære var blevet det normale. Fyrstemagten kunne støtte sig til den tyske »rigsafsked« fra 1654 (§ 180) og kredsafskeden i Braunschweig senere samme år, og som fastslog stændernes pligt til at finansiere fæstninger og garnisoner.

Forf. ønsker formentlig at understrege ideologiens betydning ved at fremhæve, at de klare brud på beskatningsretten netop fandt sted under 1650'ernes lave beskatning. Men 1660'ernes højere skatter var vel et resultat af den ændrede retsopfattelse, ligesom de afspejlede, at de ændrede udenrigs- og sikkerhedspolitiske konjunkturer i sammenhæng med de nye krav til det militære beredskab nødvendiggjorde en permanent beskatning. Skattekravene blev støttet af et Tacituscitater, hvorefter bevarelse af freden krævede våben, der atter forudsatte skatter. Den samme argumentation genfindes i den danske Kongelov (1665) og røber mere generelle årsager til den beskatningsmæssige udvikling. Den danske monarks holdning til de slesvig-holstenske stænders skattebevillingsret i 1650'erne kunne med fordel benyttes af danske historikere i vurderingen af den politiske udvikling i Danmark. Omvendt anvender forf. ikke Kongeloven i skildringen af den fyrstelige selvforståelse i 1660'erne og 1670'erne.

Skatteprovenuet blev delt ligeligt mellem de to regerende hertuger. Men da Frederik 3. foretog langt mere omfattende rustninger end den gottorpske hertug, udløste hans krav om omfordeling af skatteprovenuet en strid, der førte til hjemsendelsen af stænderne og ophævelsen af skattebevillingsretten i 1675. Med den stigende statslige intensitet og fyrstemagtens monopolisering af den politiske

beslutningsproces, finder forf. dualismebegrebet mindre anvendeligt på slesvig-holstenske forhold.

Skildringen af den ændrede forfatningspolitiske balance ud fra privilegiernes »Ausübungsmerkmale« har sine begrænsninger, og som alle perspektivrige undersøgelser rejser den lige så mange spørgsmål, som den besvarer. Med det valgte udgangspunkt beskrives fortrinsvis en række symptomer på den moderne stats fremvækst og mulighederne for at nedbryde privilegierne. Derimod bliver denne udviklings nødvendighed – ud fra det statsfinansielle behov, militærapparatets udbygning, behovet for permanent regeringsudøvelse m.m. – nødvendigvis noget sekundært. Med udgangspunkt i »Ausübungsmerkmale« forklares de kronologiske forskelle m.h.t. de enkelte privilegiers nedbrydning. Tilbage står at undersøge, hvorfor administrations- og militærapparatets udbygning samt hele overgangen fra finans- til militær- og forvaltningsstaten (for at blive i Oestreichs og forf.s. terminologi) kom relativt sent til Slesvig-Holsten.

Det er næppe overraskende, at privilegier, som havde gyldighed for stænderne i almindelighed og blev udøvet kollektivt på landdagen, lettere og længere lod sig forsvare end dem, der kun kom få til gode, og som blev udøvet individuelt. Større vægt må der formentlig lægges på forf.s fremhævelse af, at den økonomisk-social polarisering inden for adelen, fyrstetjeneste m.m. havde reduceret stændernes fælles interesser og dermed viljen til at hævde privilegierne. Stændernes politiske medvirken forudsatte netop enighed; uenigheden inden for adelen skyldtes tillige modsætninger mellem familier, og forf. peger på nødvendigheden af såvel økonomisk-social som personal- og familiehistoriske undersøgelser. Det har efter anm.s opfattelse endvidere interesse, at flere adelige landråder, der især i periodens begyndelse fremstod som adelsledere, senere som fyrstemagtens kreditorer plæderede for skatter.

Udviklingen henimod et fyrsteligt magtmonopol og stændernes resignerende holdning kan forekomme overbetonet. Forf. angiver flere forgæves stænderinitiativer med henblik på regeringsdeltagelse og kontrol med forvaltnings- og militærapparatet. I sine afsluttende bemærkninger fremhæver forf., at absolutismen ikke var en uundgåelig nødvendighed, men at en stænders udvalgsdannelse kunne have afhjulpet flere problemer og tjent samme formål. Spørgsmålet synes vigtigt. Efter 1650 var der tale om en mere markant fyrstelig selvhævdelse, hvor kompromiser veg pladsen for fyrstelige diktater. Ifølge Oestreich søgte stænderne ved århundredets midte flere steder i Europa gennem skriftligt formulerede *Verfassungsurkunden* at vinde noget af den tabte indflydelse tilbage og at få kontrol over det hastigt ekspanderende forvaltningsapparat (Vom Herrschaftsvertrag zur Verfassungsurkunde. Die »Regierungsformen« des 17. Jahrhunderts als konstitutionelle Instrumente. Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze von Gerhard Oestreich. Hrsg. v. Brigitta Oestreich. Berlin 1980, s. 229–252). Forf.s dagspolitiske gennemgang rummer en række iagttagelser over stændernes manglende organisatoriske tilpasning til den moderne stats krav om hurtig og permanent regeringsudøvelse samt deres mere pragmatisk end teoretisk funderede forsøg på at få indflydelse over den moderne stat. Med undersøgelsens konkrete resultater og den terminologiske diskussion har U. Lange leveret et perspektivrigt bidrag til stænderforskningen.

Leon Jespersen

CLAUDIA ANNETTE MEIER: Heinrich Ringerink und sein Kreis. Eine Flensburger Bildschnitzerwerkstatt um 1600. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E. V. nr. 34. Flensborg, 1984. 308 s. 107 ill.

Det er med stor glæde og lidt ærgrelse at man afslutter læsningen af Claudia Annette Meiers disputats. Glæden vil deles af alle andre læsere, ærgrelsen står måske for min egen regning. Det er en sober og meget grundig og dermed uundgåeligt grundlæggende undersøgelse af dette flensborgværksted o. 1600. Formodentlig alt relevant materiale om Ringerink selv og hans arbejder er bearbejdet og overskueligt fremlagt: orgeludsmykningen i Flensborg St. Nikolai, prædikestole, altre, epitafier, døbefonte, møbler. Med et citat fra vores kulturminister fra 1984 kan man om dette traditionelt-videnskabelige arbejde kun sige: »sådan!«.

Denne disputats' særlige betydning kan ses på baggrund af den almindelige forsømmelse af 15-1600-tallets træskærerarbejder som præger i hvert fald dansk forskningstradition. Vore kalkmalerier er genstand for en stor og frugtbar forskning der udmønter sig i omfattende registreringer og udgivelser (jfr. ovenfor, s. 162 og 193), hvorimod de efterreformatoriske billedsnidere og -magere ugleles. Claudia Annette Meiers bog om Ringerink bør bryde banen for flere forskningsforsøg i disse discipliner.

Min personlige glæde ved denne bog ligger mest i de desværre for få generelle oplysninger om kunsthåndværkerproduktionen. I afsnittet »Das Amt der Schnitker« s. 15 ff. kommer forfatteren kort ind på tidens – naturligt mangelfulde – kunstdefinitioner: »Neben künstlerisches Können tritt die Unabhängigkeit vom Material, der Bildschnitzer ist gleichzeitig Bildhauer. Wie in dem Wort »Bilden« im Sinne von Bild, Abbild, Figur festgelegt, nimmt die figurliche Darstellung in seinen Werken zentrale Bedeutung ein«.

I visse skrår forordnes det at læretiden for billedskæreren er seks år i modsætning til de sædvanlige tre år. Heri ligger måske skjult en »materiel« kunstopfattelse som forfatteren med sin store viden givetvis kunne have skrevet mere om. På samme måde påviser Claudia Annette Meier utallige gange den nederlandske »reproduktionskunst«s betydning for nordtyske kunstprodukter på Ringerinks tid. Dette er ikke ny viden, men det er grundigt dokumenteret. Den åndelige/ideologiske betydning af denne kopi- og transformationskunst berøres desværre ikke.

Disse og andre tilsvarende væsentlige – mere almene – spørgsmål antydes for så vidt de har med Ringerink at gøre, men de er netop ikke knyttet til enkeltværksteder og derfor føler man et stort savn midt i glæden.

Axel Bolvig

Landbruget og landbrugskrisen 1818-28. Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By, 2. række, bind 6. Kbh., Landbohistorisk Selskab, 1984. 214 s. 74 kr.

Det sjette og sidste bind i tidsskriftets temarække handler for fire artiklers vedkommende om landbrugskrisen 1818-28, én beskæftiger sig med bondevennerne og fæstespørgsmålet, mens den sidste falder uden for emnet ved at beskæftige sig med godsdrift på Fyn i 1600-tallet.

Også danmarkshistorien har sine velkendte højde- og krisepunkter, men efter læsning af de fire artikler føler man sig noget usikker på, hvor slem landbrugskrisen egentlig var. Søren Olesen hævder i sin gennemgang af *landbrugets produktions- og afsætningsforhold 1815-30*, at den megen krisesak skyder langt over målet. Nok var der tale om et vist tilbageslag, men 1820'erne var dog den periode, hvor ca. $\frac{1}{3}$ af kornproduktionen og $\frac{1}{6}$ af husdyrproduktionen gik til eksport. Krisen ramte især en række storlandbrug, specielt dem, der havde fået tilført kapitaler eller havde været genstand for spekulation. Jens Skrivers undersøgelser af *godsøkonomien på Wilhelmsborg og Moesgård godser 1788-1824* understøtter denne opfattelse. Gennem årene optog godsets ejer, F. Chr. Güldenchrone, en række store lån, men især pengereformen 1813 slog benene væk under ham, da alle lån fra før 1807 blev omskrevet fra rigsdaler kurant til rigsbankdaler sølvværdi, hvilket vil sige at gælden tidobledes!

Var kriseårene for Güldenchrone en knusende realitet, så synes den at være gået let hen over Tybjerg herred (Præstø amt), hvor Merete Johansen har sat sig for at undersøge *landbrugskrisen og gårdmændene*, hvilket vil sige både selvejere og fæstere. En gennemgang af auktions- og fogedforretninger i perioden 1807-28 viser nok en stigning i 1820'erne, men selv i de »værste« år, var procenten af sager yderst beskedent. Forfatterens konklusion er, at krisen i Tybjerg herred (med sandsynlig gyldighed for et større område i Sydsjælland) var langt mindre end tidligere antaget, og hendes forklaring herpå er, at overgangen fra naturalie- til pengeøkonomi endnu ikke var særlig langt fremme. Prissvingninger og gældsbyrder havde derfor ikke den effekt, som en senere tid skulle opleve.

Naturligvis blev krisen diskuteret i samtiden. Lars Denhardt Nielsen har undersøgt *den landøkonomiske debat* og peger på, at det stigende antal udgivelser 1818-24 må tages som udtryk for, hvornår der var krise. Debatten førtes i det store og hele af, hvad man i dag vil kalde eliten, nemlig præster, embedsmænd og en del godsejere. Bondestanden havde endnu ikke fået mæle! Skribentskaren opdeler forfatteren i 1) liberalisterne, der ønskede total frihed på det økonomiske område; 2) de reaktionære godsejere, der jamrede over bøndernes lave produktivitet og manglende talent for at drive landbrug, men også over statsmagtens forsøg på indblanding med stigende skattetryk til følge; 3) en socialt forstående, bondevenlig fløj, hvor især mange præster holdt til.

I forlængelse af de fire kriseartikler ligger Annette Knudstrups undersøgelse af *bondevennerne og fæstesagen*. Hendes tese er, at bondevennerne gradvist lod sig opsluge af det rigsdagspolitiske arbejde og derfor glemte at kæmpe for afskaffelsen af fæstevæsenet. På længere sigt mistede selskabet derfor sit tag i bondebevægelsen!

Sammenfattende må det konstateres, at alle artiklerne giver læseren en god mulighed for at kigge forskningen over skulderen og se, hvad der kommer ud af de gode specialer, som alle artiklerne udspringer af. Idéen med at samle artiklerne i temanumre har jo været lidt af en modesag. Det kan også være vældig praktisk og nok også salgsfremmende for købere af enkeltnumre, men for de faste abonnenter betyder det desværre, at der godt kan være langt mellem de relevante artikler.

MORTEN HASLUND: Mejer og magthaverne – en studie i M.A. Goldschmidts ungdomsjournalistik. Odense Universitetsforlag, 1984. 105 s. 80 kr. ekskl. moms.

Emnet for Morten Haslunds lille bog er dels den senere »Corsar«-udgiver og forfatter M.A. Goldschmidts ungdomsjournalistik som redaktør af først »Nestved Ugeblad eller Præstø Amts Tidende«, siden »Sjællandsposten eller Nestved og Callundborg Ugeblad« i årene 1837–40, dels ytringsfriheden og dens vilkår i samme periode.

Bogens største fortjenester er, at den med sine fyldige citater gør Goldschmidts tidlige journalistik lettere tilgængelig, end den hidtil har været, og at den sætter fingeren på en række mærkværdigheder, der knytter sig til Goldschmidts afgang fra »Sjællandsposten«. Nogen overbevisende forklaring på disse mærkværdigheder nås imidlertid ikke.

I forlagets omtale af afhandlingen betegnes denne som »ingen forskningsrapport i almindelig forstand«, men »nærmest... et stykke politisk kulturjournalistik«. Denne karakteristik er videnskaben bedre tjent med end journalistikken. Bogen savner en litteraturfortegnelse, men har 26 noter med mange fejl og mangler. F.eks. gøres C.A. Bluhme dels til »guvernør i de indiske kolonier«, dels til »konseilpræsident flere gange i 1850-erne«. Også i teksten (s. 46) må Bluhme holde for, idet han her påstås at have siddet »ved roret i 1866« under grundlovsrevisionen. Som helhed ser forfatterens kendskab til den skildrede periodes almindelige historie ud til at stamme fra Alex. Thorsøe: Den danske Stats Historie fra 1814–1848. 1879 (i noterne: Alex Thorsøe: Den danske stats historie 1830–1848. Kbh. 1879). I et enkelt citat fra denne, nemlig af A.S. Ørstedes tale den 7.1.1836 ved forelæggelsen for Østifternes Stænderforsamling af udkastet til den senere plakat af 1.11.1837 om trykkefriheden, findes følgende fejl: »regeringens anseelse eller tillid« i stedet for »regeringens anseelse og tillid«, »som om man ville skræmme og imponere regeringen til ikke at gøre, hvad ret er«, i stedet for »som om man ville skræmme og imponere regeringen til at gøre, hvad ret er« og »at sætte sådanne grænser« i stedet for »at kunne sætte sådanne grænser« (s. 22f., jvfr. Thorsøe, s. 258). Harald Jørgensens disputats, Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799–1848, synes ikke forfatteren bekendt. I en billedtekst hævdes »egentlige politiske satiriske tegninger fra første halvdel af forrige århundrede« at være »en mangelvare« (s. 57). Sammen med den omstændighed, at et citat fra »Corsaren« hentes hos Elias Bredsdorff: Goldschmidts Corsaren, 1962 (s. 38), frister en sådan bemærkning til den antagelse, at forfatteren aldrig har set »Corsaren« selv.

Ikke mindst som en 17–19-årig værk er Goldschmidts ungdomsjournalistik faktisk forunderlig læsning. Derfor ville den også have kunnet aftvinge interesse, selvom dens skaber ikke var blevet udkreget som »revolutionerende« i journalistikken og som en i tiden »enestående« »politisk tænker« (s. 26 og 72) – og selvom hans omgivelser ikke i det meste var blevet skildret som en ren narreverden.

Poul Jensen

MARGIT MOGENSEN: *Landbruget i dansk malerkunst ca. 1840–1915*. Kbh., Landbohistorisk Selskab, 1984. 144 s. 65 ill. (heraf 15 i farver). 148 kr.

Landbruget i dansk malerkunst er en flot bog, smukt udført lay-out og velvalgte gode illustrationer. Den falder i to dele: Først en kronologisk disponeret gennemgang af den nationale malerkunsts udvikling og forskellige retninger i perioden 1840–1915, og dernæst tyngdepunktet: en gennemgang af snart sagt alle temaer inden for landbruget som er blevet forevigt af danske malere i ovennævnte periode. Bogen afsluttes med en nyttigt selektiv oversigt over landbrugshistoriske malerier. Oversigten dækker bl.a. de værker, der detaljeret omtales i teksten, men ikke gengives.

Margit Mogensen giver udmærkede og præcise svar på de grundlæggende spørgsmål om kunsternes emne- og motivvalg. Til gengæld må man undres over formuleringen af bogens vel nok vigtigste spørgsmål: »I hvilken grad kan det, vi opfatter som virkelighed genkendes? Hvordan skal dette egentlig forstås? Mener Margit Mogensen, at vi alle har en fælles virkelighedsopfattelse, og betyder det, at hun ser kunstværkerne som en slags fotografier, hvor en objektiv virkelighed måske kan genkendes på trods af, at også fotografier er blevet til i en bestemt sammenhæng, hvor virkelighedsopfattelsen er et relativt begreb? Om genre-maleriet advarer hun rigtig nok mod »at tro, at det er virkeligheden på landet, man får at se«, hvilket åbenbart betyder, at andre kunstnere viste verden, som den virkelig var. Det kan forekomme banalt i denne sammenhæng at fremhæve den traditionelle historiske metodes skel mellem beretning og levn. Men det er overraskende, at forfatteren – formodentlig bevidst – har undladt at gå nærmere ind på forholdet mellem kunstværkerne som beretning om den samtidige virkelighed og samme maleriers vidnesbyrd om kunsternes personlige virkelighedsopfattelse. Den uklare brug af begrebet »virkelighed« kommer til orde flere steder i bogen. Om Michael Ancher skriver forfatteren f.eks., at han med tiden »kom stadig tættere på fiskernes virkelige hverdag«. Der savnes en kritisk forholden sig til de forskellige lag i kunstværkerne. Teksten bevæger sig på overfladen. Med bred hånd fortælles om landbrugets udvikling suppleret med traditionspræget omtale af dette eller hint kunstværk. Det føles som en undervurdering af den brede læserskare, som bogen tydeligvis henvender sig til.

Karakteristisk for forfatterens virkelighedsbegreb er hendes brug af – ikke den samtidige fiktion – men af landbohistoriske kildesamlinger (dagbøger og erindringer), når maleriernes emner skal forklares. Men det er jo ikke tilfældigt, at malerkunstens forskellige retninger ofte betegnes med begreber hentet i den litterære verden. Litteratur og malerkunst i 1800-tallets anden halvdel har det tilfælles, at begge kunstarter hentede deres inspiration i virkelighedens verden så at sige, men at kunstnerne dernæst havde frit spillerum inden for det en gang givne paradigme for deres personlige tolkning af den »virkelighed«, de opfattede. – Hvor fint ville ikke bogens gengivne malerier stå til Henrik Pontoppidan, Herman Bang o.s.v. Omvendt burde spørgsmålet om kunstens forhold til det samtidige landbohistoriske kildemateriale være rejst. Som det er nu, foregøgles læseren, at det er den samme verden, der skildres f.eks. i P.C. Skovgaard's dejlige maleri fra idyllen ved Halleby å og husmandskonen Karoline Graves' erindringer fra samme egn. Ved lanceringen af sin seneste film »Ran« udtalte filminstruktøren Kurosawa: »Jeg ser billeder i mit hoved, der er langt smukkere og stærkere end virkelighedens«. Dette er kunstnerens ret – ja, vel egentlig hans pligt, hvis det

skal være kunst – og det er i det lys et end nok så socialrealistisk maleri må ses og vurderes, også af historikeren.

Niels Peter Stilling

JENS CHRISTENSEN: Storlandbrug – Industrifinansiering 1850–1915. En studie i sammenhængen mellem kapitalakkumuleringen i storlandbruget og finansieringen af det industrielle gennembrud i Danmark 1850–1915 med baroniet Guldborgland som eksempel. Kbh., Landbohistorisk Selskab, 1984. 170 s. 80 kr.

Forfatterens udgangspunkt er spørgsmålet om, hvorfra og hvordan det industrielle gennembrud finansieredes i Danmark i anden halvdel af det 19. århundrede. I hvilke(n) sektor(er) skete den nødvendige kapitaldannelse, og hvordan formidledes denne videre til bl.a. håndværk og industri?

Et dækkende svar på disse spørgsmål ville kræve meget omfattende studier i forskelligartede grupper af regnskabsmateriale; nærværende bog, oprindelig en specialeopgave ved Københavns Universitet, bliver da også kun et erkendt delprojekt heraf, nemlig at efterprøve den hypotese, at der i storlandbruget fandt en kapitalakkumulation sted, som kunne danne et væsentligt grundlag for industriens finansiering i perioden 1850–1915. Som objekt for undersøgelsen er valgt baroniet »Guldborgland« på Lolland (Rosenørn-Lehn). Arkivet herfra er tilsyneladende komplet og indeholder både driftsregnskaber og privat regnskabsmateriale, der vil kunne vise kapitaloverførsel til andre erhvervssektorer. Problemerne med netop at vælge et baroni er, at godset var underkastet lovgivningen om fideikommiss, d.v.s. at ejendomsretten var beskåret m.h.t. salg, belåning m.v., og at det heller ikke gennem sin størrelse og det forholdsvis sene fæstegodssalg kan siges at være særligt repræsentativt – et forhold som forfatteren dog er opmærksom på og diskuterer i bogens slutning.

En stor del af bogen rummer en beskrivelse af det anvendte kildemateriale samt en grundig analyse af regnskabernes muligheder for at give udsagn om såvel Orebygårds avl som baroniet Guldborgland som helhed. Det er et solidt og forbilledligt stykke arbejde Jens Christensen her lægger frem i tabeller, figurer og kommenterende tekst. Mange træk følger den generelle tendens i disse årtier, men afvigelser forekommer naturligvis også, bestemt som de vil være af lokale varianter. Af interesse også uden for den landbohistoriske læserkreds er bogens slutning, der oplyser i hvilket omfang godsdriften gav mulighed for at investere, samt hvor disse investeringer blev foretaget. Taget som helhed bliver billedet følgende: ¼ af investeringerne gik til den kapitalistisk organiserede produktion, d.v.s. industri og godser; ¼ gik til simpel vareproduktion, d.v.s. håndværk, gårde og huse; ½ gik til omsætning og varecirkulation og resten på anden vis. På denne baggrund må man tilslutte sig forfatterens egen konklusion, nemlig at det *ikke* er lykkedes ham at vise, at der i storlandbruget 1850–1915 akkumuleredes så store kapitaler, at de kunne yde et væsentligt bidrag til industriens finansiering. Tværtimod – i en årrække gav Orebygårdregnskabet underskud, omend andre indtægtskilder sikrede, at der alligevel opstod ledig kapital. Men kun 14% gik direkte over i industrivirksomhed!

Forfatterens konklusioner ligger på linie med resultaterne fra tidligere arbejder

(Stig Günther Rasmussen: Finansielle forhold på østjyske majorater (1974) og Peter Bøgh Nielsen: Industriens finansiering i perioden 1840 til 1914 (1981)), men førend den endelige dom kan fældes, må et større antal godsregnskaber, nok også mere almindelige og dermed mere repræsentative end »Guldborgland«, gennemgås og analyseres.

Torben Hansgaard

MARGARETA R. MATOVIĆ: Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnervalg i Stockholm 1850–1890. Stockholm, Liber forlag, 1984. 390 s. Ca. 180 sv. kr.

Denne store, kvantitative undersøgelse bygger især på kirke-, vielses- og lysningsbøger fra 8 sogne i Stockholm. En specialundersøgelse af et enkelt sogn udvides med en stikprøveundersøgelse fra hele Stockholm i perioden 1860–1890. Oplysningerne om lysningsparrene er databearbejdet og klassificeret efter det system for social stratifikation, som ligger til grund for forskningsprojektet, »Industriarbetarklassens opkomst: Stockholms arbetare 1850–1914«, hvoraf Matović' arbejde er en del. Dog tages der her særligt hensyn til kvinders sociale placering. Ud fra materialet – der er udvidet med et kvalitativt studium af samboende par i et enkelt sogn på et bestemt tidspunkt, og som har en illustrativ karakter – undersøger forfatteren førægteskabeligt samliv, giftermålsalder, partnervalg samt geografisk baggrund hos par fra forskellige lag for at undersøge den sociale mobilitet. Det er der kommet mange nye og spændende resultater ud af. Først og fremmest er det nu blevet dokumenteret, at der i nær tilknytning til det lovformelige ægteskab fandtes en skjult struktur af illegitim familiedannelse – det der er blevet betegnet som stockholmsægteskabet.

De videnskabsgrene der arbejder med familie og ægteskab har først og fremmest været sociologi og socialantropologi, der sammen med retshistoriske og etnologiske aspekter danner baggrunden for de hypoteser, som testes i den kvantitative undersøgelse. Således opfatter Matović familiedannelse og ægteskab som et *udbytteforhold*, hvorved det papirløse forhold opfattes som mere fordelagtigt end ægteskabet. Næsten halvdelen af lysningsparrene boede sammen, og især var denne samlivsform udbredt i de lavere sociale lag og blandt de tilflyttede kvinder, som kunne forsørge sig selv. Kvinders umyndighed på den ene side og kvinders økonomiske selvstændighed på den anden, samt omkostningerne i forbindelse med bryllup fremhæver forfatteren som årsagerne til den illegitime familiedannelse. Således viser hun også at denne kulminerede i 1860'erne og 70'erne, hvor tilflytningsoverskuddet var størst, og at antallet af samboende før vielsen derpå faldt. Kulturoverførsel, liberalisering af lovgivningen, og kvindernes forringede muligheder på arbejdsmarkedet, gjorde nu ægteskabet til et mere realistisk forsørgelses-alternativ.

Forfatteren opstiller den hypotese, at de tilflyttede stræbte efter at gifte sig ind i en Stockholmsfamilie for på denne måde at avancere. Men den geografiske mobilitet var ligesom den sociale ringe. Mobiliteten hen over klassegrænser foregik kun inden for begrænsede grupper. Dette medførte en øget polarisering mellem arbejder- og borgerlige lag, som iflg. Matović fik betydning for udvikling af klassebevidsthed.

Afhandlingens udgangspunkt er en teori om menneskets rationelle handlen

med det formål at forbedre sin livssituation. Men ud over ydre materielle faktorer kan også følelser stimulere eller afholde mennesker fra familiedannelse og ægteskab. Irrationel adfærd har forfatteren dog bevidst valgt at udelade, fordi det ikke er muligt at gå systematik til værks. Men vi kan ikke af den grund afvise en sådan adfærd som et historisk problem.

Bente Rosenbeck

FREDERICK HALE: *Danes in North America*. Seattle, University of Washington Press, 1984. 256 s. Ill. \$ 19,95.

Den voksende interesse for dansk udvandringshistorie herhjemme har nu også fået amerikanske historikere til at interessere sig for mere end den danske kirke i USA og de store danske udvandrerpersonligheder. På studierejser i Danmark i 1970'erne har Frederick Hale indsamlet et stort udvandrerbrevmateriale fra en lang række danske aviser med tyngdepunkt i perioden 1860–1900. Hale har selv oversat brevene til engelsk – et imponerende arbejde – også selv om der er fundet en del småfejl i oversættelsen.

I en række tematisk ordnede kapitler er danskernes liv i Nordamerika søgt skildret gennem de gengivne breve. Den valgte temaopdeling – med en kort introduktion til hvert emne – er ikke uden problemer. Kun undtagelsesvis har Hale skåret i brevene. Det betyder, at man under overskrifter som f.eks. landbrug, dansk identitet i det fremmede, eller danske kvinder i Amerika, finder breve, der nok i nogen grad dækker det pågældende emne, men også beretter om alt muligt andet. Nu er Hale ganske vist kommet delvis over dette problem ved hovedsagelig at gengive avisindlæg, der i reglen er skrevet med bestemte mål for øje. Men her opstår så bogens andet problem: Kan breve, der er skrevet til et avispublikum give et rimelig pålideligt billede af den almindelige danske udvandrers liv i Amerika? – Bogen gengiver i alt 125 såkaldte breve. Af disse er hele 89 læserbreve fra danske lokalaviser og tidsskrifter; andre 21 breve har tidligere været publiceret i danske bøger om emnet, men de hører dog stort set alle – ligesom de sidste 15 breve – til den gruppe, der blev skrevet alene til den nærmeste familie i Danmark. Hale berører intetsteds det kildekritiske problem, som de offentlige breve rejser. Selvfølgelig er der også tendenser i de private breve (her tænkes ikke mindst på lokketonerne om Amerikas lyksaligheder). Men det er først og fremmest i disse breve, at man har mulighed for at følge den menige danske udvandrer så at sige fra vugge til grav og dermed få indtryk af brevenes underliggende motiver og personen bag pennen. »Avisbrevene« har en mere anonym karakter og giver ved deres målrettethed mod offentligheden et ofte fortegnet billede af »danskerne i Amerika«. Oplagt kommer dette til orde i Hale's bog, hvor privatbreve fra sjællænderen Andreas Frederiksen om hans kamp for at blive selvstændig farmer følges af en række læserbreve, der med efterrationaliseringens privilegium kun kan betegnes som overfladiske beretninger om amerikanske landbrugsforhold i almindelighed. Det ville være forkert at hævde, at brevene til aviserne, der ofte har karakter af rejseskildringer ikke er interessante i en historisk sammenhæng; langt fra. Der ligger et omfattende og spændende materiale til undersøgelse af, hvordan synet på Amerika formidledes i de danske lokalområder, og hvilke informationer den brede offentlighed fik gennem avisind-

læg fra danske i USA. Men som beretninger om livet blandt udvandrere i Amerika er brevenes informationsværdi begrænset – og da specielt når enhver form for kritiske kommentarer savnes.

Hale's problem udspringer af den skandinavisk-amerikanske tradition inden for udvandringshistorien. Hans bog lægger sig tæt op af tidligere udgivne svenske og norske udvandrerbøger (f.eks. Arnold Barton: *Letters from the Promised Land, Swedes in America 1840–1914* (1975) og Theodore C. Blegen: *Land of their Choice, the Immigrants write Home* (1955)). Ingen kan beskyldes de to nævnte udgivere for at indtage nogen kritisk holdning til det i deres bøger dominerende offentlige brevmateriale. Hertil kommer, at afsnittet om danskernes religiøse liv i Amerika tilmåles langt den største plads i Hale's bog. Den særegne amerikanske interesse for den danske kirkes historie i USA lever således i bedste velgående, men står i kontrast til de fleste danske udvandreres hurtige brud med hjemlandets religiøse traditioner. Det ser ud, som om Hale's bog har ligget færdig siden 1979. I hvert fald har han ikke inddraget senere litteratur om emnet, f.eks. bogen »Brev fra Amerika« fra 1981. Et manglende kendskab til dansk forskning gælder også Hale's indledning om den danske baggrund for udvandringen i 1800-tallet. Indledningen er, for at blive i terminologien, ikke noget at skrive hjem om.

Niels Peter Stilling

KARSTEN THORBORG: *Viggo Hørup i breve og digte. Breve, digte og litterære prosastykker til belysning af Viggo Hørup og hans kreds. Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. Kbh., Akademisk forlag, 1981. 535 s.*

Karsten Thorborg præsenterer beskedent sin kildeudgave om Hørup som et supplement til kildesamlingen »Viggo Hørup i skrift og tale«, der blev udgivet af Vilhelm Nielsen m.fl., 1902–04, og rummer et udvalg af de mest fremragende Hørupartikler og -taler. Thorborgs bind står dog centralt ved siden af dette store værk, for bindet rummer en registrant over samtlige breve til og fra Hørup og hans kreds, som Thorborg ved sit omfattende efterforskningsarbejde har kunnet finde, dvs. alle nu kendte breve. Føjes så hertil Helge Scheuer Nielsens »Hørup. En litteraturliste«, 1983, skulle man være vel rustet til at gå igang med studier af Hørup.

Fra den udgivne registrant har Thorborg udvalgt de breve, som han har fundet kunne bidrage til at give et samlet indtryk af Hørup og hans kreds. Han har herudover i udgaven medtaget et mindre antal breve, som ikke har Hørup som afsender eller modtager, men som væsentligt bidrager til at belyse Hørup og den kreds han færdedes i.

Brevene er inddelt kronologisk i ti grupper. Følgende rummer de centrale samlinger af breve, som er bevaret: Gruppe I omfatter breve fra Hørups ungdom 1862–71, gruppe II brevvekslingen med elskerinden Henriette Steen 1873, gruppe III og IV brevene til hustruen Emma Hørup og Henriette Steen fra 1870'erne, gruppe VII fængselsbrevene 1889–90 og gruppe IX brevvekslingen med Amalie Skram 1896–97. Det er, som Thorborg siger, dem, der giver udgaven dens intensitet og sluttethed, men mellem disse knudepunkter er der mere spredte breve til og fra forskellige korrespondenter. Og selv om nogle af disse breve både i

sig selv og som kilder til Hørup og tidens kulturelt-politiske miljø er glimrende, giver de, som Thorborg selv understreger, langt fra noget dækkende indtryk af Hørup som politiker. Thorborg har forsøgt at afbøde de værste proportionsforvridninger af denne art ved at indsætte brevene i en kommenterende ramme. Hver af de ti grupper indledes af en sådan kommentar, og hvor det har været påkrævet videreføres denne med tilsvarende kommentarer i forbindelse med de enkelte breve. Det har således været muligt at placere brevene i forhold til Hørups private og offentlige liv. Kommentarerne er interessante og givende og bærer efter min mening hele udgaven oppe. Arbejdet må have været vanskeligt, fordi der jo netop ikke har været så mange breve at finde om det, der trods alt er det centrale, nemlig Hørups politiske liv.

Arbejdet med udgivelse af kilder er utaknemmeligt. I det omfang, hvor det er uhonoreret, er det en uselvsk syssel, for det er først og fremmest forarbejder til forskning, som letter arbejdet for andre, men som ikke er særligt meriterende for forskeren selv. Arbejdet er endvidere utaknemmeligt på den måde, at der altid vil være anmeldere, der kan påpege, at udvalget ud fra forskellige synsvinkler er utilstrækkeligt, at det ikke belyser de væsentligste sider, eller at der findes en række kilder, som burde have været inddraget, eller som der i hvert fald burde have været henvist til.

Disse indvendinger kan også rettes mod Karsten Thorborgs udgave af Hørup-breve, selv om bogens titel i nogen grad kan værgе mod for vidtgående krav. Selv finder jeg det trods alt noget skuffende, at der er så forholdsvis lidt om Hørup som politiker i disse breve. Hans politiske virke er jo dog en hovedgrund til, at vi beskæftiger os med ham. Man kan også indvende, at en række meget væsentlige – og de væsentligste kilder – til studiet af Hørup som politiker ligger uden for denne bog, hvorfor spørgsmålet om relevansen af arbejdsopgaven, som den er udformet, trænger sig på. Her vil jeg dog gerne give det sidste ord til Karsten Thorborg, der, skønt i en noget anden sammenhæng, siger om brevene »... dels giver de et ofte bevægende indblik i den personlige baggrund for Hørups offentlige virksomhed, og dels indeholder de menneskelige og litterære værdier, som gør hans eftermæle ære, og som jeg tror, at læseren kan have glæde og udbytte af«. Så det kan godt være, at man i stedet skulle sige velkommen og tak til.

Birgit Nüchel Thomsen

NYESTE TID

WILHELM ERNST WINTERHAGEN: *Mission für den Frieden. Europäische Mächtepolitik und dänische Friedensvermittlung im ersten Weltkrieg. Vom August 1914 bis zum italienischen Kriegseintritt Mai 1915.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1984. 730 s. DM 139.

Mission für den Frieden er udkommet i serien »Quellen und Studien zu den Friedensversuchen des ersten Weltkrieges«, og behandler »Mission Andersen«, dvs. de forsøg, Ø. K.'s stifter, H. N. Andersen, udfoldede for at skabe forståelse mellem de krigsførende magter under 1. verdenskrig og dermed opnå fred. H. N. Andersens forhandlingsveje var først og fremmest de europæiske kongehuse, der

var nært beslægtet med det danske, altså Englands, Ruslands og Tysklands, men også de pågældende landes udenrigsministre, ligesom Erik Scavenius var inddraget. H. N. Andersens fredsbestræbelser udfoldede sig fra krigsudbruddet 1914 til august 1915.

Danske historikere har mest bedømt Andersens fredsmission som en episode uden reelle chancer for at lykkes – hvad den altså heller ikke gjorde; man har bl.a. ikke tiltroet H. N. Andersen evner på den store diplomatiske scene. Desuden har man fremhævet forskellen mellem Andersens ønsker om en generel fred og de tyske bestræbelser for at få en separatfred med Rusland. Winterhagen bedømmer »Mission Andersen« som et seriøst forehavende med chancer for succes; at det strandede begrundes han først og fremmest med det forhold, at de tyske fredsønsker især var uforenelige med russiske og franske interesser. Undersøgelsen bygger på et stort dansk, engelsk og tysk kildemateriale, som nøje refereres og citeres; trykte kilder og fremstillinger er ligeså grundigt gennemgået. Winterhagen har bragt os et godt stykke videre, men en nærmere afklaring af fredsmissionens muligheder kommer man først, når arkiverne fra det danske kongehus og fra russisk side bliver tilgængelige.

Bogen har især sin værdi ved at gøre H. N. Andersens fredsbestræbelser kendt for et ikke dansklæsende publikum; de hidtidigt udkomne værker uden for Danmark bygger langt fra på et ligeså solidt kildegrundlag. Svagheder er den store detaljerigdom og de mange citater, der gør fremstillingen noget uoverskuelig, og forfatterens utilstrækkelige kendskab til dansk historie i almindelighed.

Susanne Krogh Bender

JØRGEN HOLMGAARD, (red.): Det grundtvigske bondemiljø. Grenå, Ålborg Universitetsforlag, 1981. 379 s. 130 kr.

Det grundtvigske bondemiljø er et produkt af et forskningsseminar om samme emne, der blev afholdt i 1978 med deltagelse af historikere, kirke- og litteraturhistorikere, etnologer samt massekommunikationsforskere.

Af de vægtigste bidrag bør nævnes *Vagn Wåhlins* »By og land«, et meget spændende, men også svært tilgængeligt forsøg på at syntetisere dynamikken mellem socioøkonomisk basis, klasser og ideologi i slutn. af 19. årh. Artiklen opererer med et treleddet klassesystem både i den urbane og i den agrare sektor, og finder konstant svingende alliancer mellem de forskellige klasser, f.eks. et interessefællesskab mellem bønder og godsejere i udbytningen af landproletariatet og en samtidig fælles interesse i social accept mellem bønder og landproletariat rettet mod godsejerne. Wåhlin præsenterer således et mere komplekst klassemønster, end man sædvanligvis ser.

Bodil K. Hansen tilbageviser overbevisende i »Kvinderne i et grundtvigsk bondemiljø« den traditionelle opfattelse, at det kun var mændene, der tog del i den politiske og kulturelle kamp i slutningen af 1800-tallet. Undersøgelsen fra Møn viser, at de kvinder, hvis arbejdssituation var ændret som følge af driftsomlægningen, efter højskoleophold tog livlig del i debatten i de politiske foreninger og med læserbreve i lokalpressen.

I »Ryslinge og Kerteminde/Dalby valgmenigheder« søger *Ole Juul Hansen* et

empirisk baseret opgør med Lindhardts teorier om, at de grundtvigske valgmenigheder hovedsageligt blev rekrutteret fra den økonomisk bedrestillede gårdmandsklasse. Man savner dog en analyse af erhvervsfordelingen i de behandlede sogne og en undersøgelse af, hvilke sociale grupper, der dominerede frimenighederne for at kunne afgøre, om der var tale om klassekampsorganisationer eller brede agrarorganisationer. Antal alene gør det ikke.

Anders Pontoppidan-Thyssen viser i »Indre Missions og grundtvigianismens stilling til samfundsspørgsmål i 1930'erne«, at hvor IM gik til angreb på tidens kulturelle strømninger, opfattede brede kredse i grundtvigianismen tiden som »fredelig« – man havde jo nået sine mål i 1849, 1901 og 1915. Selv om ingen af grupperne virkede direkte politisk, kom de til at spille en afgjort konserverende rolle i den politiske debat i 1930'erne.

Jørn Falk lægger i »Den grundtvigske kulturarv – borgerlig ideologi eller konkret utopi?« ud med at understrege forskellen mellem »det grundtvigske«, der bør begrænses til det, der kan kaldes arven fra Grundtvig, og grundtvigianismen, der er et ideologisk system. Andelsbevægelsen var ikke afledt af grundtvigianismen, men derimod udtryk for agrar selvorganisering af personer, der følte truslen fra kapitalismens krise i 1880'erne. Bidraget bør fremkalde megen nytænkning, specielt i kredse omkring den forskningstradition, der har undersøgt grundtvigianismens betydning gennem analyser af, hvor mange andelshavere, der havde været en tur på højskole.

Poul Schmidts indlæg, »Analyse og formidling af agrarsmåborgerskabets bevidsthedsdannelse«, er først og fremmest en præsentation af forskningsprojektet, »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920«, ved Odense Universitet. Artiklen fremlægger en ramme for analyse og vurdering af det agrare småborgerskabs litterære produktion, og skelner mellem en hovedtype, der ved ureflekteret forkastelse eller ukritisk formidling viser sin afmægtighed overfor kapitalismen, og en anden der søger at videregive en selvstændig agrarsmåborgerlig verdensopfattelse.

Bogen indeholder to indlæg om Venstre-pressen. *Ulrik Lehrmann* præsenterer i »Venstrepressen og det agrare småborgerskab« »Horsens Folkeblad« som eksempel. Når han ikke kan se nogen formidlingsmæssig forskel mellem et lokalt venstreorgan og den borgerlige presse i byerne, hænger det iflg. artiklen sammen med, at de mindre lokalblade pga. tidspres og dårlig bemanning var nødsaget til at sakse artikler fra andre dagblade. I *Francks Mortensens* bidrag, »Om Venstrepressen 1866–1877«, fremlægges imidlertid det synspunkt, at venstrepressens afspejling af københavnerbladenes form og indhold var resultatet af et bevidst valg fra redaktørernes side. De lokale aviser formidlede bevidst borgelig dannelse, idet gårdmændene for at opnå reel politisk indflydelse måtte tillægge sig de i den borgerlige offentlighed herskende normer, selv om dette måtte ske på bekostning af en massiv undertrykkelse af egne behov og erfaringer.

Afslutningsvis opstiller *Jørgen Holmgaard* nogle generelle betragtninger over »Historisk socialisationsforsknings«. Han påpeger, at forskningen har tendens til at føre den moderne individopfattelse tilbage i tiden og har brugt denne som udgangspunkt for sine undersøgelser. For at vise at dette ikke er holdbart, gennemarbejder forfatteren individidentitetens historiske udvikling og viser, hvorledes individdannelsen er og har været afhængig af de forskellige klassers afstand til produktionsprocessen. Der opstilles her forskellige tilgangsvinkler til forskning i socialisationsforholdene i det grundtvigske bondemiljø.

Det grundtvigske bondemiljø præsenteres som en samling arbejds-papirer. Bogen er da også skæmmet af mange større og mindre fejl og unøjagtigheder, der næsten alle kunne være undgået ved en egentlig korrekturlæsning af manuskripterne. Mange af bidragene forekommer meget komprimerede og til tider unødvendigt sprogligt komplicerede, således at det udtrykte håb om at nå frem til de lokalhistoriske studiekredse næppe vil blive realiseret. Men artiklerne er spændende og må afgjort give anledning til overvejelser.

Lars Kaae

HENRIK BECKER-CHRISTENSEN: Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918–20. Institut for Grænseregionsforskning. Åbenrå, 1984. 274 s.

Mens den tyske politik over for det tyske mindretal i Nordslesvig efterhånden er vel belyst for perioden frem til 1945, har den danske ikke i samme grad vakt historikernes interesse. Det er derfor glædeligt, at Becker-Christensen har taget dette emne op for den allertidligste fases vedkommende. Afhandlingen udgør en del af et større projekt om det tyske mindretals historie, og man kan kun håbe at senere fremstillinger lever op til det niveau, der her er nået.

Becker-Christensen anskueliggør, hvorledes to hovedsynspunkter kom til at ligge til grund for den danske mindretalspolitik. Det første var, at de tyske nordslesvigere skulle have en bedre behandling, end den der var blevet de danske sønderjyder til del under det tyske herredømme. Dette synspunkt fremførtes ikke mindst af de dansksindede sønderjyder selv og lederen af Vælgerforeningens flertalsfløj H. P. Hanssen, der som minister i regeringen Zahle havde alle muligheder for at præge den fremtidige ordening. Bag denne holdning lå uden tvivl – ikke mindst hos H. P. Hanssen – en forestilling om, at mindretallet, hvis det ikke havde noget at klage over, hurtigere ville lade sig assimilere. Derfor var den ordening, som etableredes, egentlig også kun tænkt beregnet for en overgangsperiode. Her forregnede man sig imidlertid.

Det andet hovedsynspunkt var, at Danmark ikke ønskede at påtage sig nogen form for internationale forpligtelser til at behandle mindretallet anstændigt. Efter en vis vaklen i den indledende fase vandt dette synspunkt efterhånden tilslutning i alle kredse. På baggrund af erfaringerne fra 1850'erne og 60'erne ønskede man at udelukke enhver form for udenlandsk indblanding i spørgsmålet. Denne holdning er i øvrigt forblevet et fast træk i den danske politik frem til idag. Becker-Christensen viser overbevisende, at hverken den tyske regering eller det fremtidige mindretal fik nogen som helst indflydelse på udformningen af den danske politik. Måske kan det derfor undre en smule, at han bruger 43 sider netop på en redegørelse for tyske holdninger, krav og ønsker. Som negativ bevisførelse er det imidlertid overbevisende.

Fremstillingen »afrundes« med en kilde- og litteraturredegørelse. Nærværende anmelder havde dog også gerne set den afsluttet med en sammenfattende konklusion forinden. I betragtning af emnet er det beklageligt, at bogen ikke er udstyret med et tysk resumé; især da dens kvaliteter så absolut fortjener at vække opmærksomhed også syd for Skelbækken.

Carsten Mogensen

WILLI A. BOELCKE: Die deutsche Wirtschaft 1930–1945. Interna des Reichswirtschaftsministeriums. Düsseldorf, Droste Verlag, 1983. 389 s. DM 49.80.

Boelcke har med den foreliggende bog fremlagt en i mange henseender nyttig analyse af den tyske økonomi i årene 1930 til 1945. I centrum står det økonomiske opsving – det Boelcke kalder det første tyske »økonomiske mirakel« – efter at nazisterne var kommet til magten 1933, og økonomiens gradvise omlægning til krigsøkonomi fra ca. 1936/37. Bogen er dog i lige så høj en grad en analyse af økonomiministeriet og dets embedsmænd – således som det også fremgår af titlen. I fokus står derfor de personer – fra Hugenberg til Funk – der som økonomiministre i al fald på papiret, og for nogles vedkommende også reelt, havde ansvaret for den økonomiske politik i nazitiden. Forf. har megen sympati for Hj. Schacht (økonomiminister 1934–37), der får æren for at have overvundet den økonomiske krise i Tyskland; også fordi det i vid udstrækning lykkedes Schacht at holde økonomien fri af nazificeringen. Med Görings varetagelse af posten fra 1937 indledtes nazificeringen og skiftet i den økonomiske politik: politiske, ikke længere økonomiske, dvs. omkostningsbestemte, overvejelser kom til at bestemme den økonomiske prioritering.

Det er en grundig og saglig, måske lidt kedelig fremstilling, Boelcke har lavet. Den er baseret på et omfattende skriftligt kildemateriale samt interviews med godt 100 tidligere medarbejdere i økonomiministeriet. I andre henseender er den dog noget begrænset, fordi de mange oplysninger om ministeriet og dets politik, dvs. om sagkundskaben, ikke bruges mere systematisk i forhold til den igangværende diskussion om det nazistiske Tysklands magtforhold. Interessant er påvisningen af, at mange af embedsmændene – langt de fleste var ikke nazister – fortsatte deres karriere i Forbundsrepublikken, og at nogle sågar nåede helt til tops.

Karl Christian Lammers

HANS SODE-MADSEN: Ungdom uden Arbejde. Ungdomsforanstaltninger i Danmark 1933–1950. Studier og kilder 1, Rigsarkivet. Kbh., G. E. C. Gad, 1985. 241 s. Ill. 183 kr.

Det var i begyndelsen af 1930'erne, at politikerne og planlæggerne for første gang identificerede et særligt *ungdoms*-arbejdsløshedsproblem i Danmark. I 1938 kom den første samlede beskæftigelseslovgivning, efter hvilken staten nu fik mulighed for at tage initiativer. De første statsungdomslejre blev oprettet. De unge opfattede skovl- og trillebør-lejrene på den jyske hede som deportation. Deres modstand forsøgte man at bryde ved at gøre deltagelsen obligatorisk for alle med en vis ledighed. Vægning medførte bortfald af arbejdsløshedsunderstøttelse og socialhjælp. Under besættelsen oprettedes en række nye lejre, men da der især p.g.a. den omfattende værnemagerproduktion efterhånden opnåedes en helt ekstraordinært god beskæftigessituation, kom de til at stå halvtomme. Planlæggernes forudsigelser om en fredskrise med massearbejdsløshed holdt ikke stik. Alligevel opretholdtes lejrene – med loven af 1947 – som en art arbejdstekniske skoler for unge arbejdsmænd, ialt nogle få hundrede om året. Men da var deres

væsentligste funktion efterhånden blevet at sikre beskæftigelsen for et antal lærere, ungdomsledere og administratorer.

Hans Sode-Madsen beskriver i *Ungdom uden arbejde* beskæftigelseslovgivningen – herunder den omdiskuterede Beskæftigelsescentral – som et eksempel på embedsmændenes voksende indflydelse i de politiske beslutningsprocesser. Blandt de involverede politikere etablerede der sig hurtigt konsensus om det centrale: at unge ledige skulle væk fra gaderne og sættes under opdragelse gennem arbejde, helst i sunde, landlige omgivelser. Forbilledet var den tyske Reichsarbeitsdienst – ikke kun for den nazistisk prægede Carsten Raft, men også f.eks. for Julius Bomholt.

Der er mange interessante aspekter af problemstillingen, der sobert, minutøst og med et velgørende stænk af harme på de ramte unges vegne beskrives af forfatteren: et socialhistorisk (de unge arbejdsløses kår), et mentalitetshistorisk (dokumentation af en bestemt i reaktionær forstand civilisationskritisk og industrifjendtlig holdning til byen, kroppen og arbejdet, som gik på tværs af politiske skel), og et administrationshistorisk. Forfatteren berører alle tre, men den absolutte hovedvægt, som også strukturerer fremstillingens opbygning, ligger på administrationshistorien. Den samfundsmæssige baggrund for de politiske og centraladministrative beslutninger beskrives også, men her er der ikke taget fuldt hensyn til den nyeste forskning. Hvad besættelsestiden angår, udpeger Sode-Madsen frygten for tysk tvangsudskrivning af dansk arbejdskraft til Tyskland som en væsentlig forklaringsvariabel i dansk beskæftigelsespolitik. Opfattelsen af tvangsudskrivning som »tyskernes yndlingstanke« stammer fra Erik Scavenius' udtalelser til Den parlamentariske Kommission og er senere reproduceret af Jørgen Hæstrup og Sigurd Jensen, dog for så vidt angår besættelsens senere fase. Sode-Madsen skærper imidlertid disses udsagn og udstrækker dem til at gælde hele besættelsestiden. Det sker uden at diskutere forholdet til den hidtidige litteratur, og uden at forfatteren har fundet belæg i det omfangsrige materiale i Arbejds- og Socialministeriernes arkiver. Anmelderen anser tvangsudskrivningstruslen for en myte og har argumenteret herfor i et seminariepapir, K. Mathiasen & Th. Stræde: Danske fremmedarbejdere i Hitlers Tyskland, RUC 1980) og SFAH 1981, 40 s.

At synsvinklen er Christiansborg og omegns, har generet Sode-Madsen. Han har derfor indsamlet interviews med tidligere ungdomslejrdelegetagere, men – synes han – med ringe resultat. Spørgsmålet *hvorfor* er interessant i disse oral-history-tider og kunne med fordel have været diskuteret. Seks korte erindringer findes i et appendiks. Derimod er de mange, som dengang unddrog sig »tvangsdeportationen«, ikke repræsenteret.

Som et stykke administrationshistorie, der forsøger at pege ud over disciplinens snævre rammer til samfundsmæssige og ideologiske prægninger er Sode-Madsens fremstilling ganske vellykket. Den demonstrerer anvendeligheden af centraladministrationens arkiver som kilder til socialhistorien. Med sin detaljerede beskrivelse af 30'ernes og 40'ernes arbejdsløsheds- og beskæftigelseslovgivning er bogen nyttig for alle, der beskæftiger sig med denne periodes historie.

Therkel Stræde

KERSTI BLIDBERG: Splittrad gemenskap – kontakter og samarbejde inom nordisk socialdemokratisk arbetarrörelse 1931–1945. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 32. 1984. 284 s.

Drømmen om det samarbejdende eller forenede Norden eksisterer stadig i bedste velgående på trods af, at det er ruinerne der præger det historiske udsyn. Forsvarsforhandlingerne i 1948/49 og Nordek-planerne i slutningen af 1960'erne er de sidste historiske monumenter over fejlslagne bestræbelser på at realisere det tilsyneladende så nærtliggende samarbejde mellem de kulturelt så tæt beslægtede nordiske lande. Kersti Blidberg vil i sin afhandling forsøge at klarlægge de dybere årsager til, at drømmen ikke er blevet realiseret. Forudsætningerne for efterkrigspolitikken skal søges i den forudgående periode, og Blidberg beskæftiger sig derfor med tiden 1931–1945, hvor det er de socialdemokratiske partier og deres store masseorganisationer specielt inden for det faglige arbejde, der præger udviklingen. Ved at undersøge de nordiske arbejderbevægelsers politiske og faglige samarbejdskomitéers holdning til solidaritet i og uden for Norden mener Blidberg at kunne klarlægge de forestillinger, der må have været afgørende for udviklingen i det nordiske samarbejde også i efterkrigstiden.

Spørgsmålet om de socialdemokratiske arbejdersbevægelsers internationale solidaritet søges klarlagt i forhold til den europæiske udvikling i mellemkrigstiden, specielt i relation til det nazistiske Tyskland, Folkeforbundets sanktionspolitik over for Italien og ikke-interventionspolitikken i den spanske borgerkrig. Fra dansk og svensk side blev der fra begyndelsen af 1930'erne arbejdet målbevidst på at få genintegreret den norske arbejderbevægelse dels i det nordiske samarbejde, dels i arbejdet i den socialistiske internationale, så Norden med styrke kunne få indflydelse på Internationalens politik. Ganske vist var der modsætning mellem de svensk/danske bestræbelser på at moderere Socialistisk Arbejder-Internationales politik og det norske arbejderpartis aktive politik for international solidaritet og samling. Men efter at skismaet i norsk arbejderbevægelse var overvundet i 1927, og efter at nordmændene havde oplevet at stå isoleret og frustrerede uden for internationalerne, var der på trods af de ideologiske forskelle fælles interesse i at geninddrage Norge i det nordiske socialdemokratiske samarbejde og sigte mod at få Arbejderpartiet optaget i Socialistisk Arbejder-Internationale. Modsætningerne trådte frem, når man i Nordisk Samarbejdskomité diskuterede, hvordan man skulle forholde sig til den internationale udvikling, men fra slutningen af 1930'erne gælder det for alle nordiske lande, at man stort set har opgivet tanken om en international solidaritet og i stedet koncentrerer sig om at opretholde en politisk neutralitet. Blidberg viser, at den nordiske neutralitet ikke var udtryk for en fælles politik, men var dikteret af forskellige nationale sikkerhedsinteresser. Facit for de nordiske socialdemokratiers solidaritets- og samarbejdspolitik i 1930'erne og videre under krigen er, at der end ikke i rent nordiske forhold var tale om nogen egentlig solidaritet, men om et pragmatisk samarbejde, der fungerede bedst så længe de nationale sikkerhedsinteresser ikke blev udfordret. Blidberg viser også i sin analyse af situationen ved krigens slutning, at de nordiske socialdemokratier bag den smukke tale om nordisk samarbejde i efterkrigstiden allerede havde givet de nationale sikkerhedsinteresser første prioritet.

Analysen kan måske virke som en ubarmhjertig demaskering af et socialdemokratisk hykleri omkring begreberne solidaritet og nordisk samarbejde. Imidlertid

har forfatteren blot fat i de træk, der karakteriserer de nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelser til forskel fra mange af deres broderpartier andre steder i Europa: I det internationale arbejde både i mellem- og efterkrigstiden har det stedse været et nordisk synspunkt, at partierne ikke kunne forpligte hinanden; national sikkerhed har altid gået forud for arbejdersolidariteten. Spørgsmålet er vel, om det overhovedet er relevant uden nærmere bestemmelse at arbejde med et så stærkt værdikonnoteret begreb som »arbejdersolidaritet«, når man skal beskrive de nordiske socialdemokratiets internationale adfærd. Og hvad angår det nordiske samarbejde har det netop altid været præget af praktisk og pragmatisk adfærd, ikke af store ideologiske overvejelser.

Blidbergs afhandling er baseret på arkivstudier i de fire nordiske lande. Tyngden ligger i det svenske materiale, men også de norske forhold er grundigt behandlet. Svagere står finske og danske forhold. Hvad specielt angår dansk arbejderbevægelse er Blidberg gået den slagne vej gennem danske organisations- og privatarkiver, og fremstillingen er – i øvrigt i sin helhed – præget af det institutionelle kildegrundlag. Et dyberegående, mere kulegravende kildearbejde kunne formodentlig have givet lidt liv til personer og baggrund for beslutninger, og det kunne måske også have trukket Blidberg ind i analyse af det meget omfattende, næsten daglige, praktiske samarbejde mellem de nordiske socialdemokratiske arbejderbevægelser.

Mogens Nielsen

JOHAN HVIDTFELDT: Fra kapitulationsdagene 1945. – Wehrmachtbefehlshaber
Dänemark Kriegstagebuch. Rigsarkivet. Kbh., Gad, 1985. 128 s., ill. 134,20 kr.

Rigsarkivet fejrede 40-året for Danmarks befrielse med udsendelse af en smuk publikation, der rummer en artikel af Johan Hvidtfeldt om kapitulationen i maj 1945 set fra den tyske overkommandos synsvinkel, og som aftrykker dele af Wehrmachtbefehlshabers tjenestlige krigsdagbog fra 20. april til 26. maj 1945, heraf perioden 30.4.–10.5. in toto.

Publikationen er tænkt som en hyldest til den afdøde rigsarkivars virke som historiker. Men det er et spørgsmål om ikke Hvidtfeldt havde været bedre tjent med at manuskriptet var forblevet i arkiverne. Det stammer fra 1967/68, har for store afsnits vedkommende karakter af dokumentkompilation, og er ganske uproblematisk. For læsere med adgang til f.eks. *Reimer Hansens* *Das Ende des Dritten Reiches* (1966), *Ulf Torells* disputats om de svensk-danske forbindelser 1943–45 (1973), *Jørgen Barfods* bog om modstandsbevægelsen på Bornholm (1976), og som har kendskab til *G.F. Duckwitz'* beretning om Hamburgs kapitulation via kaptajn Schjødt-Eriksens erindringer (1977) vil der ikke være meget nyt at hente. Og det tyske OKW-materiale, der er en af artiklens støttestykker, og som fremlagt i 1960'erne ville have været en nyhed, er nu kendt og benyttet i mange sammenhænge. Det hele virker noget bedaget. Udgifterne, Erik Gøbel og H.C. Bjerg, har åbenbart følt det samme, for de fremhæver artiklens »historiografiske« betydning. Det turde være et noget søgt alibi.

Det er også lidt vanskeligt at se nytten af at aftrykke *Wehrmachtbefehlshabers krigsdagbog*. Den vil primært interessere eksperten, der kan dechiffere den

militære terminologi og sætte de enkelte indførelser ind i en meningsfuld kronologisk og tematisk sammenhæng – og eksperten vil formentlig foretrække originalen på Rigsarkivet fremfor det publicerede udvalg. For den interesserede lægmand vil store dele være det rene militære volapyk. Her savner man stærkt en løbende læservejledning. Vigtige oplysninger om militærpolitikken på topniveau findes i nogle af bilagene. Billedmaterialet er fyldigt, overvejende ukendt – og fremragende.

Hans Kirchhoff

Rettelse:

I bind 85 hæfte 2 var s. 387 nederst disse to linjer faldet ud: patron-clientelæforhold og de ofte uransagelige partidannelser, hvor Alba med vekslende held måtte manøvrere sig igennem som *caudillo*.

Medvirkende ved dette hæfte

- ESBEN ALBRECHTSEN, f. 1937. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- C. J. BECKER, f. 1915. Professor em., dr. phil., Egernevej 23, 2000 Kbh. F.
- CARSTEN DUE-NIELSEN, f. 1945. Universitetslektor, cand. mag., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- LEIF GRANE, f. 1928. Professor, dr. theol., Kirkehistorisk Institut, Københavns Universitet.
- POUL GRINDER-HANSEN, f. 1956. Videnskabelig medarbejder, cand. mag., Danmarks Kirker, Nationalmuseet.
- KAI HØRBY, f. 1935. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- POUL JENSEN, f. 1936. Lektor, dr. phil., Århus Statsgymnasium.
- INGELA KYRRE, f. 1946. Stud. mag., Sortemosen 15, 3520 Farum.
- GUNNER LIND, f. 1953. Seniorstipendiat, mag. art., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- DITLEV TAMM, f. 1946. Professor, dr. jur. et phil., Det retsvidenskabelige Institut A, Københavns Universitet.
- BIRGIT NÜCHEL THOMSEN, f. 1930. Arkivar, cand. mag., Rigsarkivet.
- CURT WEIBULL, f. 1886. Professor em., Skånegatan 29, S-41251 Göteborg, Sverige.
- STEEN WEIDEMANN, f. 1950. Cand. mag., licentiatstuderende, Institut for historie og samfundsforhold, RUC.

Den danske historiske Forenings Publikationer

Festskrift til Povl Bagge på halvferdsårsdagen den 30. november 1972.....	114,65 kr.
Linier i dansk historieskrivning i nyere tid. I anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum, 1976	56,80 kr.
Huitfeldt Manuskripter, udg. af Grethe Ilsøe, 1976	indb. 140,00 kr.
..... uindb.	114,65 kr.
Aksel E. Christensen: Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger, 1976.....	Udsolgt
Kai Hørby: Status Regni Dacie. Studier i Christofferliniens ægteskabs- og alliancepolitik, 1977. Disputats	98,40 kr.
Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978	93,35 kr.
Den nordiske adel i senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapport, 1971	46,65 kr.
Emigration fra Norden indtil 1. verdenskrig. Rapport, 1971	46,65 kr.
Beretning. Foredrag og forhandlinger ved Det nordiske Historikermøde i København, 1971	88,25 kr.
Esben Albrectsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404, 1981. Disputats	195,00 kr.
Kvinder i middelalderen. Symposieforedrag, 1984	50,00 kr.
Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj, 1984	230,00 kr.

Skrifter udgivet af Historisk Institut ved Københavns Universitet

I	Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, 1957	56,80 kr.
II	Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen.....	Udsolgt
III	Anne K. G. Kristensen: Danmarks ældste annalistik, 1969	46,65 kr.
IV	Alex Wittendorff: Alvej og Kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede, 1973. Disputats	73,05 kr.
V	Anne K. G. Kristensen: Studien zur Adam von Bremen Überlieferung, 1975.....	108,55 kr.

VI	J. Nybo Rasmussen: Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver, 1976.....	88,25 kr.
VII	Frede P. Jensen: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie, 1978	83,20 kr.
VIII	Kai Hørby: Den nationale historieskrivning i Danmark, 1978	17,25 kr.
IX	Niels Ulrichsen: JAK – en dansk krisebevægelse, 1979	28,40 kr.
X	Karsten Christensen: Om overleveringen af Sven Aggesens værker, 1979	23,30 kr.
XI	Margit Hurup Nielsen: R. G. Collingwoods historiefilosofi, 1980.....	73,20 kr.
XII	Frede P. Jensen: Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570, 1982. Disputats	180,00 kr.
XIII	Hans Chr. Wolter: Adel og embede. Embedsfordeling og karrieremobilitet hos den dansk-norske adel 1588-1660, 1982	65,00 kr.
XIV	Kaare Rübner Jørgensen: Det gælder din frihed. En film om Danmarks besættelse, 1982.....	93,00 kr.
XV	Mogens Rüdiger: Povl Bagges historiebegreb, 1984	40,00 kr.
XVI	Hanne Caspersen: Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne, 1986.....	60,00 kr.

Dansk Historisk Bibliografi 1974-1976. Udg. ved Ann Welling og E. Kolding Nielsen af Den danske historiske Forening og Dansk historisk Fællesforening i samarbejde med Det kgl. Bibliotek. Ekspedition: Rigsarkivet..... 226,30 kr.

Historisk Tidsskrifts 12 første rækker er udsolgt, men af 9., 10. og 12. række foreligger endnu enkelte bind (100 kr. pr. bind). Ved samlet køb af årgangene 1972-1974 er prisen 125 kr., tilsvarende årgangene 1975-1977 170 kr., 1978-1980 210 kr., 1981-1983..... 250,00 kr.

Alle priser er for medlemmer (incl. moms og excl. forsendelse).

ALMINDELIG HISTORIE

RINGDAL: Frontlinjer i historiefaget.....	187
Kvindfolk 1-2	189
Krig og samfund	190
Zur Geschichte der deutsch-dänischen Beziehungen	191

OLDTID OG MIDDELALDER

BEKKER-NIELSEN: Bydannelse i Gallien	192
ISAGER: Forpagtning i Athen	192
BANNING: Kalkmalerierne i Skåne	193
Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder	194
PEDERSEN: Vornedskabets gennemførelse	195
CLARKE: The Archaeology of Medieval England	196
HJÄRNE: Land och ledung	197
EKBOM: Attungtal och mantal ...	199

NYERE TID

RESEN: Atlas Danicus	199
LANGE: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände	201
MEIER: Heinrich Ringerink	204
Landbruget og landbrugskrisen 1818-28	204
HASLUND: Mejer og magthaverne	206
MOGENSEN: Landbruget i dansk malerkunst	207
CHRISTENSEN: Storlandbrug	208
MATOVIC: Stockholmsäktenskap .	209
HALL: Danes in North America .	210
TIDORNBORG: Viggo Hørup	211

NYESTE TID

WINTERHAGEN: Mission für den Frieden	212
HOLMGAARD: Det grundtvigske bondemiljø	213
BECKER-CHRISTENSEN: Dansk mindretalspolitik	215
BOELCKE: Die deutsche Wirtschaft	216
SODE-MADSEN: Ungdom uden arbejde	216
BLIDBERG: Splittrad gemenskap..	218
HVIDTFELDT: Fra kapitulationsdagene 1945	219

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriferække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 86 Hæfte 1

Ny och äldre historieskrivning om Danmark under tidig medeltid. Av CURT WEIBULL	1
Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering. Af GUNNER LIND	26
Summary	73
Den mørkeste gåde. Betragtninger over Viggo Hørup som politiker. Af BIRGIT NÜCHEL THOMSEN	74

Diskussion

Historiesyn og Lutherforskning. Betragtninger over Leif Granes Luther- bog. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	103
Metahistorie og Lutherstudium. Svar til Ingela Kyrre og Alex Wittendorff. Af LEIF GRANE	130
Fortsat diskussion	140

Anmeldelser

Else Roesdahl: Danmarks vikingetid (C. J. BECKER)	141
Nanna Damsholt: Kvindebilledet i dansk højmiddelalder (ESBEN AL- BRECHTSEN og KAI HØRBY)	144
Ulla Haastrup & Robert Egevang: Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475 (P. GRINDER-HANSEN)	162
Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand (DITLEV TAMM) ..	166
Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser III. 1823-1839 (POUL JENSEN)	170
Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (STEEN WEIDEMANN)	173
Erling Bjøl: Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslut- ningsproces (C. DUE-NIELSEN)	180

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	187
Oldtid og middelalder	192
Nyere tid	199
Nyeste tid	212

(Specifikation på omslagets side 3)

Medvirkende ved dette hæfte	221
Den danske historiske Forenings publikationer	222

ISSN 0106-4991

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S